X

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 8

Title BHAGAVANTA-BHASKARA.
('SRADDHA-MAYUKHA)

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 8 Subject: Dharmaśāstra

Title: Śrāddha Mayūkha of Bhagavant Bhāskara

Author: Nīlakaṇṭha Bhaṭṭa Scribe: —

Date of the work: c1640 AC Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11.5" by 5.5" Extent: 113 folios.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: Complete.

श्राम.
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीरविर्जयति॥ ॥तिर्यग्मयूखं प्रतिपाद्य सम्यग्गराद्यधामायगिरामगम्यं॥ श्री
शंकरस्यात्मजनीजकं श्राद्धस्य कृत्यं विवृणोति सर्वं॥१॥ प्रतारकैरादृतमत्र किंचिन्मयातु निर्मूलतया
तदुज्झितं॥ उक्तोक्तितालो न हि तेन काचित् खपुष्पदानापचितिर्निषिध्यते॥ ॥तत्र तावद्द्रव्यको विप्रस्वीकारांग
कोद्रव्यत्यागः श्राद्धं॥ जीवश्राद्धे देवश्राद्धे च तत्त्यागे गौणं कौंड्याप्यग्निहोत्रपदवत्॥ विप्रकी स्वीकारत्वो
क्तात्पणि निवृत्तिः॥ यत्तु केचित्यागमात्रादेव तर्पणनिवृत्तिमाहुः॥ द्रव्यं देवतानेंद्रऊर्ध्वे ध्वरद्रव्याधार
नाधारयतीत्यादि यागकल्पनाया अभावप्रपकत्वात्॥ न मम मेत्यभिलापायाः परेनाभिव्याचारणाभावात्॥
मंत्रेव यागाग्निहोत्रादावभिलापाचारस्तत्रैव तादृशमंत्रकल्प्यनुमानं तत्र वत्त्यागस्तु यानसः॥ सर्वत्राप्य
वसिष्टः न च द्रव्यदेवताभावेन द्रव्यदेवतासंयोगाभावः॥ देवतास्त यथितीत्यागाश्वलायनादिस्तत्रैव
तापदेन तत्समर्पणात्॥ पंगकत्वोक्ता च विप्रस्वीकृते श्राद्धस्वरूपघटकतात्यैवैत्य ते तेन तत्र भावेपिध
नसिद्धिरविदत्ता पिंडदानस्य च प्रधान्यसिद्धिः॥ नान्यथानस्य विप्रस्वीकारणं तत्राभावेन प्राधान्यं नस्या

राम.

त्॥ एतेन विप्रस्वीकारांतो द्रव्यत्यागः श्राद्धं पिंडदानांगीकरणयोश्च तदंगत्वमिति विरुद्धं पलयंतः केचिद
पास्ताः॥ अत एवापस्तंबसूत्रेपि गोदेवतावाल्मणस्त्वाहवनीयार्थ इति विप्रस्वीकृतेस्य द्रव्यप्रतिपत्तित्वमा
वहनीयाधिकरणकहोमवदुक्तं संगच्छते॥ यत्तु ब्रह्मांडे॥ देशकाले च पात्रे च श्राद्धया विधिना च यत्॥ विप्रे
तु देत्रपवित्रेभ्योदत्तं श्राद्धमुदाहृतमिति तोत्यां प्रतिपादकवां तेन दानस्वरूपता पिवृत्यजेत्त्यादिस्वरत्यंतरे
च यागस्वरूपताख्यवक्तासा गौणेति केचित्॥ यागव्याप्यत्वेपि श्राद्धस्य नकाचित्क्षति॥ गौणपांमानाभावा
त्॥ श्राद्धे च पितृद्देशकान्नत्यागरूपत्वाद्द्विजभोजनपिंडदानयोरेव प्रधान्यं तादृशान्नत्यागस्य फलसंबंधि
त्वेन तत्र तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्॥ एवमेवकपर्दिस्वामिप्रभृतयः॥ यत्तु रेरगीकरणमपि प्रधानमुक्तं त
न्मूलंमृग्यं॥ यत्तु प्राच्या केचित्संक्रांत्यादिश्राद्धेषु पिंडनिषेधः॥ पर्युदासो वा प्राप्तिमपेक्ष्य तेन स तत्रिदे
शेन॥ स चांगतामेव न प्रमान स्यात्तत्र पिंडदानमंगमित्याहुः॥ तन्न॥ तद्यातिदेशिकेव प्राप्तिनिषेधस्य प
र्युदासस्य चोपजीव्या॥ प्रधानत्वे हि तस्यापि श्राद्धपदाशक्यत्वात्तद्विधिनैव प्राप्ते निषेधपर्युदासोपप

समव.
श्राम.
२

ते॥अथतत्क्रतुत्वात्दर्शपिंडप्रधानं॥यत्तुकर्कस्तुपापिन॥पिंडदानमेवप्रधानंनान्योद्देश्यत्यागः॥नदर्शपिनपितु
देवयकान्नत्यागस्यापिफलसंबंधाविशेषात्॥निषिद्धपिंडपर्युदस्तपिंडकसंक्रान्त्यादिश्राद्धेप्रधानाभावे
नांगमात्रानुष्ठानप्रसंगादितिदिक्॥तत्रश्राद्धंपार्वणमेकोद्दिष्टंच॥पार्वणंचदर्शश्राद्धमेवपर्वणिभवमि
तियोगात्॥नचपर्वशब्दस्यसंक्रान्त्यादावपिसत्त्वात्तन्निमित्तकेश्राद्धेतथापूर्णिमाश्राद्धेतथाऽमावास्या
यांविशेषणेतिनिगमवचनेनकृष्णपक्षश्राद्धस्यावास्याख्यपर्वयोगात्तत्राप्यतिप्रसक्तोयोगइतिवाच्यं
अमावास्यायांयत्क्रियतेतत्पार्वणमुदाहृतमितिस्मृतिविरोधेनयोगरूढत्वात्॥संक्रान्त्यादौपर्वशब्दस्य
गौणत्वाच्च॥एकमुद्दिश्ययच्छ्राद्धंमेकोद्दिष्टंप्रचक्षते॥त्रीनुद्दिश्यतुयत्तद्धिपार्वणंमुनयोविदुरितिकल्पएवव
चपितृत्र्युद्देशकश्राद्धमात्रेपार्वणशब्दःकौरपायनहोमेमासमग्निहोत्रंजुहोतीत्यग्निहोत्रशब्दवद्गौणः
॥नचत्रीनुद्दिश्यतुयत्तद्धीतस्यरूढिबोधकत्वेवोवतिवाच्यं॥दार्शिकेप्यनेनैवरूढिसिद्धेरमावास्यायामित्य
स्यानर्थक्यप्रसंगात्॥अतःपार्वणशब्दोदार्शिकस्यैवनामधेयमिति॥दर्शश्राद्धप्रकरणएवचमन्वादिस्मृ

राम.
२

तिषुधर्मपाठात्॥तदेवप्रकृतिः॥अन्येषुतुधर्मानुक्तेर्विकृतित्वं॥आश्वलायनसूत्रानुसारिणांतुअथवातःपार्व
णश्राद्धेकाम्यआभ्युदयिकएकोद्दिष्टेवेतितत्सूत्रेणचत्वारिश्राद्धानिप्रकम्यधर्माम्नानात्चतुर्णामपिसम
नविधानताकात्यायनसूत्रेवसत्यापाठस्मृत्यानुसारिणांकृष्णपक्षश्राद्धंप्रकृतिः॥तत्रैवधर्माम्नानात्॥तद
पिप्रकृतित्वमष्टकादीन्प्रत्येवयत्रतस्यामासिश्राद्धेनकल्पोव्याख्यातइत्यापस्तंबादिसूत्रामस्तिन्याये
नसर्वश्राद्धप्रकृतित्वेप्राप्तेएवमादिसूत्रस्यपरिसंख्यार्थत्वात्॥एतत्सूत्रपरिसंख्यातानांतुवार्षिकश्राद्धा
दीनांदर्शश्राद्धविकृतित्वमितिनिर्णीयमयाविस्तरेणमासिश्राद्धेप्रकृतौ॥अतोवार्षिकादिश्राद्धेतरेषुचे
दनालिंगेनपूर्वोक्तकएववचनोक्तपार्वणनाम्नासपिंडीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टंसुतःपितुः॥ऊर्ध्वंपार्वण
वत्कुर्यात्स्वित्यष्टमितरेणात्वितिजोगाक्षिवचनेवादार्शिकोतिदेशः॥श्राद्धमेदानाहयाज्ञवल्क्यः॥अमावा
स्याष्टकावृद्धिःकृष्णपक्षोयनद्वयं॥द्रव्यब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः॥व्यतीपातोगजच्छायाग्रह
णंचंद्रसूर्ययोः॥श्राद्धंप्रतिरुचिश्चैवश्राद्धकालाःप्रकीर्तिताः॥इति॥अत्रचश्राद्धानुवादेनकालविधिः॥या

श्राम॰ २

ज्वल्कास्मृतौ श्राद्धस्य वचनांतरेण प्राप्तेः॥ आवश्यकस्यास्यां स्मृतौ श्राद्धस्य विधिरनुवादो वा॥ अन्यथेतिक
र्तव्यतामात्रं वैयर्थ्यप्रसंगात्॥ अतो यामावास्यादिविशिष्टश्राद्धविधायकान्येतावंति वाक्यानि कल्प्यंते॥ तत्रा
मावास्यानिर्णतास्मभयमयूखे॥ अष्टकादेमं तत्रिस्त्रिरयो श्वतुर्णां परपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याश्वला
यनोक्ताश्चतस्रः॥ नाढकस्ताष्टमी पंचमी॥ तथा च पाद्मे॥ वासुनामा पिता कन्यां त्रय्याख्यां पानुज ग्राह्य न साष्टका
जो नोस्मं ने तु कं शेष्टपंचाष्टकास्वयं पितृलोके न विष्णुस्मि॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं सर्वकामफलप्रदेति॥ त
त्राश्वक्लौ तु कल्पमाद्राश्वलायनः॥ अप्यनुहोपवसमाहरेद्मिना वा कक्षमुपोषेदेषा मष्टकेति नत्वे वा
नष्टकस्यादिति॥ यव समार्ईत्तणं॥ कर्तृत्तु कंतरणं॥ उपोषेद्देतन्॥ ॥अथान्वष्टका॥ ॥अष्टकायुक्ताहाश्व
लायनः॥ अपरेद्युरन्वष्टकामिति॥ अत्र नवम्यां अपराह्णव्यापिन्यां न निर्णयः॥ नस्या निमित्तत्वाश्रुतेः॥ सर्व
त्र स्मृतिषु त्रिरेद्युर्मध्ये तद्व्यष्टको नरदिनस्यैवान्वष्टकानिमित्ततया श्रवणात्॥ कात्यायनः॥ अन्वष्ट
कासु नवभिः पिंडैः श्राद्धमुदाहृतः॥ पित्रादिमातृमध्ये च ततो मातामहांतिकमिति॥ आग्नेये॥ अन्वष्टका

राम॰ २

सुहृदो च गयायां च दत्तये द्विनि॥ अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सहेति॥ हेमाद्रौ छागलेयः॥ केवला
स्तु त्वपेकाय हि हावाश्रीभ्रकीर्तितः॥ अन्वष्टकासु मध्यस्थानो त्याकायस्किमातरमिति॥ तन्नैव ब्राह्मे॥
पितृभ्यः प्रथमं दद्यामातृभ्यस्तदनंतरं॥ ततो मातामहेभ्यश्चेत्यान्वष्टको क्रमः स्मृत इति॥ दीपिकायां तु मा
तृयजनं त्वन्यष्टकास्यादित इत्युक्तं॥ तज्जीवपितृकविषयं तस्य पितृपार्वणाभावादिति कश्चित्॥ तन्नु छं
कमानुपपत्ते॥ व्याख्याने देनतु व्यवस्थायुक्तात त्राप्याश्वलायनादीनां पितृपूर्वकं॥ तत्स्त्रे तयास्ता नात्
अन्येषां तु मातृपूर्वकं अत्र सुवासिन्यपि भोज्या नतु रश्मेरतानारी सहवातेन या मृता तत्स्थाप्याने निपु
जित चिंवे स्तद सुवासिनो मितिस्मृतिः॥ इदं च नित्यं अष्टकान्वष्टकास्विवस्त्यैवचन्त्यो व्रम॥ एतानि श्रा
द्धकालानि नित्यानाह प्रजापतिः॥ श्राद्धमेतेष कुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरात्॥ अ
त एवेदं स्वतंत्र प्रधानेना ष्टकांगं॥ पूर्वैव श्राद्धं त्वष्टकांगं॥ फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न्यायात्॥ ए
त एव पितामहचरणा नामप्याद्राग्रयः॥ इदं च श्रद्धानुपेताभ्याम पिकायमिति वक्ष्यते धिकारि निर्णये जी

॥

श्राम·
४

वन्यिन्नापीदंकार्यं॥अन्वष्टक्यंगयायांतौसत्यांयश्चमृतेहनि॥मातुःश्राद्धंसुतःकुर्यात्पितर्यपिचजीवति॥ति
मैत्रायणीयपरिशिष्टात्॥अकरणेप्रायश्चित्तमस्मिन्विधाने॥एतिद्दृष्टनिर्णयेमंत्रंत्रतवारंतुतद्दिने॥आन
ष्टक्यंयदाम्हत्यंसंपूर्णंयातिसर्वथेति॥नांदीपदान्वष्टकाश्राद्धमध्यावर्षकं॥सर्वसामेवमातॄणांश्राद्धं
कन्यागतेरवौ॥नवम्यांद्विपदानव्यंब्रह्मलच्छ्ववरायतइतिस्मृते॥अत्रसर्वसामितिवचनात्सपत्नमा
तुरपिश्राद्धं॥तत्रमातृसपत्नमात्रोर्देवतात्वेविशेषेनारायणवृत्तौतूक्तः॥अनेकामातरोयस्यश्राद्धेच
परपक्षिके॥अर्घ्यदानंपृथक्कुर्यात्पिंडमेकंतुनिर्वपेत्॥द्वयोर्बहूनांचनामैकोद्विवचनांतंबहुवचनां
तंचेतिश्राद्धेआन्वष्टक्ये॥यत्तुपरंतितन्मिश्रपक्षेनवमात्पुत्पानाद्यपदेदिष्या॥चत्वारःपार्वणाःकार्याःपित
पत्नेमनांपिनिरितितन्नाकरस्विस्मःइदंचसधवायाएवमातुर्मरणेनवतीतिकेचित्॥वस्तुतस्तुअविशे
षाद्विधवायाअपिमृतानवति॥यत्तुश्राद्धंनवम्यांकुर्यात्स्मृते॥भर्तुरिज्येष्टनेइतिवचस्तदनाकरं॥एतत्र
मातृवत्याद्ध्याद्धवरदघिशेषाजीवत्पितृकेणापिसपिंडंकार्यं॥यत्तुजीवत्पितृकनिर्णयेमंडनंपिंडदा

राम·
४

नंचवेतकर्मचसर्वशःनजीवत्पितृकःकुर्यात्गुणाविंपितिरेवचेतिदत्तवाक्येनलिखितंदत्तमस्त्रैनिबंधांत
रेचादर्शनादनाकरमित्यस्करप्रसक्तानुप्रसक्तंप्रकृतंयात्तवक्कावचोव्याख्यामनुसरामः॥वृद्धिपुत्रजन्मए
तानिचश्राद्धानिनित्यानि॥अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासुच॥विद्वन्श्राद्धमकुर्वाणःप्रायश्चि
त्तीयतेतुसइतिपितामहोक्तेः॥श्राद्धंकुर्यादिवप्रंपतुप्रमीतपितृकोद्विजः॥इंदुक्षयेमासिमासिप्रद्धोप्रत्यत
मेवचेतिलौगाक्षिवाक्याच्चाक्रसःसर्वमासायःननुमाद्यपदस्यैवअयनद्वयमकर्कटसंक्रमणेविषु
वतुलामेषसंक्रमणे॥संक्रमादयनविषुवतोपृथग्निर्देशःफलम्स्यपार्थः॥दव्यंपायसादि॥ब्राह्मणोव
क्ष्यमाणलक्षणःतयोसंपत्तीइतिद्विवचनांतःपाठइतिकेचित्॥एकवचनांतःपाठः॥द्रव्यब्राह्मण
संपत्तिर्यस्मिन्कालइतिवक्तुर्बुद्धिरितिमाधवस्मृतिचंद्रिकाकारौ॥द्रव्यमित्यसमस्तमितिमितांतं
यांव्यतीपातःप्रसिद्धोयोगःश्रवणाश्विधनिष्ठाद्यानागदैवतमस्तके॥यद्यमारविवारेणव्यतीपातःस
उच्यतइतिवृद्धमनुक्तोवा॥नागदैवतमश्लेषा॥मस्तकंमृगशिरः॥मस्तकेप्रथमचरणेतथाचंश्रवण

श्रा.म. ५

दिपंचानां त्रयमपादइति हेमाद्रौ ग्रन्थांतरे तु पि॥ पंचाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लप
क्षे॥ पाशाभिधाना करभेणयुक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः॥ पंचानन सिंह॥ पाशाभिधाना द्वादशी॥ क
रभं हस्तः॥ गजछायान्वपराकें वायुपुराणे॥ हंसे हंसास्थिते याऽतु मघायुक्ता त्रयोदशी॥ तिथि वैवस्वती
नाम सा छाया कुंजरस्य तु॥ इति॥ स्कांदे पदे तु पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः॥ याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गज
छाया प्रकीर्तिता॥ इति॥ पितृदैवत्यं मघा हंसः सूर्यः करो हस्तः॥ याम्या तिथिस्त्रयोदशी॥ तथा हंसस्थिते या
तु अथ मा वा स्यात्करान्विता॥ सा ज्ञेया कुंजरछाया इति बौधायनोऽब्रवीत्॥ हंसः सूर्यस्तद्देवताकत्वाद्धस्त न
क्षत्रमपि॥ चंद्रसूर्ययोर्हस्तस्थयोरिति फलितोऽर्थ इति हेमाद्रौ॥ हस्तिछायेति स्मृतिचंद्रिकायां॥ एतद्वे
व पितॄणामयनं यद्धस्तिश्राद्धं तस्मात् छायायां श्राद्धं दद्यादिति कारकोक्तेः॥ गजछायासु कुर्वीत कर्णव्यज
नवीजितेति भारतोक्तेः॥ स्वश्राद्धकालाप्रकीर्तिता इति गजछायाख्याहितकालेयद्ग्रहणा रविराहुग्रहणंस्य
त्काले॥ विरश्मस्यरश्मिमयेन्त्वपिति पितरस्तथा॥ मनुष्या मध्यकाले तु रात्रसा इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः॥ रा.म. ५

श्राद्धं प्रति रविर्छायाश्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः॥ इति न परिसंख्या अन्येषामपि कालानां श्राद्धानुवादेन विधाना
त्॥ तत्पाच ब्राह्मे॥ आषाढ्याममकाऽर्तिक्यां माघ्यां मन्वंतरादिषु युगादिषु चतुःस्वपि जन्मर्क्षे ग्रहपीडिते॥ कृ
ष्टपराजिते पक्षे श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः॥ मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने॥ कृष्णपक्षेषु वैधुरान्क
तयाष्टमीति॥ तिस्रोऽष्टकास्तासु श्राद्धं प्रकुर्वीत पार्वणमिति॥ युगादयो विष्णुपुराणे॥ वैशाखमासस्य तु
या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे॥ नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे॥ माघे
पंचदशी अमावास्या हि शुक्ले द्वितयाक्रमेऽस्य इति वक्ष्यमाणवचनात् देवलः॥ तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य
सिता तु या॥ मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी॥ नवमी कार्तिकस्यापि शुक्ला तारकसंयुता तथा ते॥
नैव कृष्णेन माघे पंचदशी युता॥ युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः॥ इति॥ इह च तत्र नक्षत्रयोगाद्यु
गादिषु शुक्लादिरेव मासो ग्राह्यः॥ कृष्णादिपक्षे तद्योगाभावात्॥ यत्तु ब्रह्मपुराणे॥ माघस्य पौर्णमास्यां तु
घोरं कलियुगमित्युक्तं तत्कल्पभेदेन ज्ञेयं॥ नारदीये॥ द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादिकवयो विदुः॥ शुक्ले

श्रा॰म॰
६

पूर्वाह्णिके याश्चैकभक्ते चैवापराह्णिके ॥ अस्मिंश्चगोऽन्नमिति हिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं प्रविहाय पापं ॥ अमरत्वमिंद्र
स्यमुक्तत्वमेति मर्त्याधिपत्यं जनते मनुष्यः ॥ मात्स्ये ॥ मन्वादयः ॥ अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी
तथा ॥ तृतीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता ॥ आषाढस्या
पि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ॥ कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्ये
ष्ठी पंचदशी सिता ॥ मन्वंतरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥ अत्र विशेषा निर्दिष्टाः शुक्लातिथियास्ता ॥
नाद्दकल्प्याः ॥ ग्रहोपरागे च सुते च जाते पित्र्ये गयायामपमयनद्वये तु ॥ नित्यं च शंखे च तथैव पद्मे द
त्तं न वै निष्कसहस्रतुल्यमिति नित्यं न वेदत्तमित्यन्वयेन नित्यनैमित्तिके त्रिकायां पित्र्ये मघा ॥ सा च मदालप
स्याच्छंखो माघा स्यात्पद्मोऽष्टका ॥ तथा च स एव ॥ शंखं खबाकूरमावास्यां ह्लाणसोमां द्विजोत्तमा ॥ अष्टका
सु न वेत्यद्यतनदत्तं तथाक्षयमिति ॥ यदा विष्टिर्व्यतीपातो नानुवारं तथैव च पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयना
नुवत्तुगुणमिति शंखोक्तो वा पद्मः ॥ देवलः ॥ इंदुक्षयो गजच्छाया मन्वादिषु युगादिषु ॥ एते कोऽष्टैःमनु हि

श्रा॰म॰
६

शापि कृष्णां पितृवर्द्धन इति चतुर्दश्या मिन्नासु दद्यात् कृष्णपक्षगासु तिथिषु क्रमात्फलान्याह याज्ञवल्क्यः ॥ कन्यां
कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ॥ द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं तथैकद्विशफानपि ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्व
र्णरौप्ये सकुप्यति ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतु
र्दशीं ॥ शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदापयेदिति ॥ कन्यावेदिनो जामातरः ॥ द्यूतं तत्र विजयः कुप्यं ताम्रादि
हेमाद्रौ नागरखंडे ॥ अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा ॥ उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषां ॥ व
ह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ॥ सर्पव्याघ्राहतानां च शृंगाद्युद्बंधनैरपि ॥ तेषां श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं चतु
र्दश्यां नराधिप ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ वानपितरो घास्मृताः शस्त्रेण वा हता ॥ तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्ती
मभीप्सता ॥ पैठीनसिः ॥ हतानां दृष्टलोहेन विद्युज्ज्वालाविषाग्निभिः नखिदंष्ट्रिविपन्नानामेषा शस्ता चतुर्द
शीति ॥ मरीचिः ॥ विषशस्त्रश्वापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ॥ चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हि
तेति ॥ विषादिभिर्घातो येषां ते घातिनः ॥ यत्तु शाकटायनेनोक्तं ॥ जलाग्निना विपन्नानां संन्यासे वा गृहे प

श्रा·म·
७

षि॥ श्राद्धं कुर्वन्ति तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति॥ तत्रैव धर्मस्तु परं॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यं न यो दत्तं चतुर्दश्यां तु सुप्रजाग्य
प्राप्नेपितरस्तस्य ये वै शस्त्रहतारणे॥ इति सौमंतवमस्य वै धर्मतिविषये॥ अत्र कल्पतरौ दशम्यादौ वर्ज
यित्वा चतुर्दशीमिति मनूक्ते चतुर्दशीवर्जनं दशमीमारभ्य श्राद्धानुष्ठाने ज्ञेयं॥ अमावास्ये माणमहाल
यश्राद्धगताषोडशसंख्याव्याहन्येत॥ अतएव न तस्यापरपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने॥ नैव नंदादिवर्ज्या
स्यानैव वर्ज्यं चतुर्दशीति॥ कार्ष्णाजिनिवचोपि संगच्छत इति माधवाचार्यः॥ तातचरणास्तु शाकल्येनतुदत्ता
पि वै तेभ्यस्तु त्रघटीयत इति॥ इतरदेवतावादे नशस्त्रहतानां देवतात्वविधानात्तदभावे लुप्यते॥ यथा सुर्दे
शे प्राकृतत्वेनाबाधादेवतांतरस्य चाविधानादुपांशुयाजः॥ मानवकार्ष्णाजिनी येऽपि शस्त्रहतपितृकं
त्रस्यैव संगच्छेते॥ मानवे दशम्यादावित्यत्रापि परेन पक्षांतरगमनमपि सहणं॥ जीवत्पितृकाजीवत्पितृक
मातामहांतिथिन्यु न प्रतिपन्नतश्चोद्देशि वशस्त्रहतशस्त्रमृतपितृकत्वमित्याधिकारिकत्वाद्वैधेवश्रा
द्धगताषोडशसंख्योपपद्यत इति॥ अतो देवताभावे चतुर्दश्यां श्राद्धं लुप्यत इति युक्तमुत्पश्यामि॥ एतेन च
रामः
७

र्दश्यां शस्त्रहतेभ्य इति देवतानियमोपि सिध्यति॥ न च चतुर्दशी कालनियमः॥ अन्येषां तु विगर्हितमिति पू
र्वोक्तिमरीचिवचनात्॥ अतोऽस्मिन्नपि दिने शस्त्रहतानामशस्त्रहतानां च न वस्त्वेव श्राद्धं॥ इदं चैकोद्दिष्टमे
व कार्यं न पार्वणं॥ समत्वमागतस्यापि तुः शस्त्रहतस्य वै॥ एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये इति सुम
न्तूक्तेः॥ समत्वमागतस्य कृतसपिंडनस्येत्यर्थः॥ पित्रादित्रयं द्वयो शस्त्रादिना मृता वेकोद्दिष्टद्वयं कार्यं
एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति स्मृतेः॥ अथैकस्मिन्द्वयोर्वे सुत्रापि त्रारिषु त्रिषु पित्रादिषु शस्त्रहतेषु पार्व
णमेव॥ अत्र माधवदेवस्वामि प्रभृतयः॥ एकस्मिन्द्वयोरित्यस्य यथाकृतत्वेवाक्यनेहापत्त्यैव तस्योपल
क्षणत्वेन त्रिषु पितृशस्त्रहतेष्वेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यं शस्त्रहतनिमित्ते एकोद्दिष्टविधिमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य।
एकस्मिन्द्वयोरिति तु एकं हणिते द्वौ हणीते इत्यादिवदनुवाद इत्याहुः॥ वस्तुतस्तु शस्त्रेण तु हता ये वै इति श
स्त्रहतदेवताविधिनैवैकस्य द्वयोर्वा शस्त्रादिमरणे एकोद्दिष्टस्यान्यथानुपपत्त्या प्राप्तेस्त्रिषु मृतेषु उक्त
र्थं पार्वणवत्कुर्यादिति सपिंडनोत्तरभावित्वेन मामात्रवचनप्राप्तस्यापि पार्वणविधेस्ताधास्यार्वण।

श्रा। म०
८

मेव कार्यं अत एकस्मिन्नप्यादिष्टवर्गे किं सोमं न वचनात्मायश्चाप्यस्येवार्थस्यानुवादकं न विधायकं कस्मि
न्दर्यास्स॥ अपरार्कस्मृतिचंद्रिकाहेमाद्र्यादीनामप्ययमेवाशयो लक्ष्यते नैरिनां तत्र तु श्राद्धादिदत्तानामपि
पार्वणमेव॥ न याचप्रजापतिः॥ संक्रांताश्चपरागे च पर्वेति स्वबमहालये निर्वपन्ते त्रपिंडं स्त्री निति श्रा
द्धप्रजापतिरिति॥ ॥अथ काम्यश्राद्धानि विष्णुधर्मोत्तरे॥ ॥अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पार्थिवः
आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा॥ सर्वकामांस्तथा विद्या धनं जीवितमेव च॥ आदित्यादिदिने
ष्वेवं श्राद्धं कुर्वन्सदा नरः॥ क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणेति॥ मार्कंडेयः॥ कृत्तिकासु पितृन
र्च्य स्वर्गमाप्नोति मानवः॥ अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत्॥ आर्द्रायां क्रौर्यमाप्नोति
क्षेत्रलाभः पुनः पुनर्वसौ॥ पुष्टिं पुष्ये पितृन पर्चाश्लेषासु वरान्सुतान्॥ मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फ
ल्गुनीषु च॥ प्रदानशीलो भवति सापत्यस्तु त्तरासु च॥ प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते दत्त्वा नरः॥ रूपवंति राम
चित्रासु तथा पत्यान वाप्नुयात्॥ वाणिज्ये लाभदा स्वातौ विशाखा पुत्रकामदा॥ कुर्वतामनुराधासु ८

दर्पं स्वकुलवर्तनं॥ ज्येष्ठायामथ वाधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमं॥ आषाढासु यशः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकता॥ श्रव
णे च शुभांल्लोकान्धनिष्ठासु महद्धनं वेदविद्यामभिजिति त्रुनिषक्सिद्धिस्तु वारुणे॥ अजाविकं प्रोष्ठप
दे विंदेद्रायंतथोत्तरे॥ रेवतीषु तथा कुप्यं अश्विनीषु तुरंगमान्॥ श्राद्धं कुर्वंस्तथाप्नोति भरण्यामायुरुत्तमं॥ त
स्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित्॥ सौम्यं मृगशिरः॥ चंकत्रवर्तनं सर्वन्नात्रानं मानवः॥ ॥
अयमहलयः॥ ॥ तत्र प्रोष्ठपदीश्राद्धं तावदुक्तं॥ ब्रह्मपुराणे॥ ॥ नांदीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते
रवौ॥ पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ त्रयो ह्यश्रुमुखा
ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः॥ तेभ्यः परतरे ये तु नांदीमुखाः स्मृता इति॥ अस्मिंश्च श्राद्धे मातामहपार्वणं नाचरंति
शिष्टाः॥ यत्तु कश्चिदाह सर्वश्राद्धानां दर्शविकृतित्वात्तत्र च मातामहादीनामप्येवमिति मातामहत्रयस्य प्रा
दिदापिंडाभिःस्यादेव पितरो यत्र पूज्यंते तत्र मातामहा अपीति धौम्यवाक्येन वाधाभिः॥ न च प्रोष्ठपदीश्रा
द्धपित्रनावान्मातामहानुष्ठानं॥ पितरो यत्र पूज्यंत इत्यत्र हि पितृशब्दः सपिंडीकरणं तश्राद्धजन्यपितृ

भावपरेनजनकपरः॥तत्रबहुत्वानुपपत्तेः॥पितृपितृसमुदाये॥पितरश्चइतिलक्षणयाश्वशुराकाश्यपलाने
अनस्तुपगमादिति॥इहस्मिन्नत्रापिद्वयोगः॥पितृपात्रेषुचेतयावंप्रसेचयेदित्यादौ॥तस्मादनुष्ठेयमाता
महपार्वणमिति॥तत्र॥यद्यपिक्वचित्पितृशब्दःसपिंडीकरणंतस्माद्जन्मपितृनावपरस्तथापिद्वन्त
यालिंगस्यसमवायस्यापानुपितृसमुदायपरत्वमेव॥कर्ष्णसमन्वितंमृक्कानयाद्यंश्राद्धषोडशं॥ब्रह्मावि
केचशेषेषुपिंडास्तुःषडितिस्थितिपरिशिष्टेपर्युदासानुपपत्तेःषोडशश्राद्धेपुत्रउक्तरीत्यामातामहानामश्रा॰
तिः॥ननुषोडशश्राद्धानामेकोद्दिष्टत्वपक्षेपिकथंप्राप्तिरितिचेत्॥पितृणामुद्देश्यत्वेतनतविशेषेणप्रावि
वक्षितत्वात्॥नचैवंचतुर्दशानांमपिमातामहप्राप्तिःश्राद्धंकाम्यश्राद्धंवास्त्वहतस्यैवेतिएवकारेणेतरव्यावृत्तेः॥वि
च॥अन्वष्टक्यंगयाश्राद्धेसंन्यायस्यमृताहनि॥मातुःश्राद्धंतनंकुर्यादितियपितृजीवतीतिजीवत्सितकृ
त्यान्वष्टक्यश्राद्धेमातामहप्राप्तिःकेनवाक्येनमातादिषुसपिंडनांतश्राद्धजन्मपितृत्वस्यविद्यमानत्वात्॥ राम॰
ननुक्तंदर्शश्राद्धस्यमातामहानांप्राप्तिरितितन्न॥देवतांतरविधिनाप्राकृतदेवतावाधात्॥अतोयत्रनदेवता ९

परेद्युःसंक्रांत्यादिश्राद्धेषुतन्नैवबाहृतदेवताःप्राप्तिर्निर्विहितदेवताकेषुतिसिद्धोष्टपदीश्राद्धेमातामहानन्तु
ष्ठानं॥॥अथप्रवृत्तिपदादिश्राद्धानि॥॥तत्रहरन्मनुः॥॥आषाढीमवधिंकृत्वापंचमंपक्षमाश्रिता॥कांक्षं
तिपितरः॥क्लिष्टाअशुमप्यन्तदंजलं॥आषाढामवधिंकृत्वायःपक्षपंचमोनवेत्॥तत्रश्राद्धप्रकुर्वीतक
न्यास्थार्केनिवेन्नवा॥अत्राद्यश्लोकोत्तरार्द्धन्निम्नतः॥आषाढ्यापंचमेपक्षेयःश्राद्धंनकरिष्यति॥तत्केन
पितृरिद्धोपिसोन्यजत्वमुपेष्यतीतिनागरखंडग्रहकाम्यतापि॥पुत्रानायुस्तथारोग्यंऐश्वर्यमितुलंतथा॥प्रा
प्नोतिपंचमेदत्वाश्राद्धंकामांश्चपुष्कलानितिकार्ष्णाजिनिस्मृतेः॥आदित्यपुराणे॥पक्षांतरेपिकन्यास्थे
रवौश्राद्धंप्रदद्यस्तेः॥कन्यागतेपंचमेतुविशेषेणैवकारयेदिति॥गौतमः॥अपरपक्षेश्राद्धंपितृभ्योदद्या॰
त्पंचम्यादिदर्शांतं॥अष्टम्यादिदर्शात्यादिसर्वस्मिन्वेति॥कार्ष्णाजिनिः॥आर्द्रामध्येवृसानेवापक्षकस्मार
विवर्जितं॥सपक्षःसकलःपूज्यःश्राद्धंषोडशकंप्रति॥ब्राह्मेऽपिनमस्कृत्यपक्षेतुश्राद्धंकुर्याद्दिनेदिने॥त्रि
भागहीनपक्षकात्रिभागंत्वर्द्धमेवचेति॥त्रिभागहीनःषष्ठीप्रवृत्तिः॥त्रिभागएकादश्यादिः॥तुरीयेतुवपोर

श्रा॰म॰
१०

न्यादिरपीति वाच्यं ॥ तेन तन्मते प्रतिसंवत्सरं माघ्यष्टमीरक्षास्वेकादश्यां त्रयोदश्यां प्रत्यतीतिसमपक्षाविनाग
हीनन्निमागपदास्यामस्मोतरयापंचमीदशम्यां घोरे वृपक्षयोर्ग्रहणमिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु पंचम्यादि
दशम्यादिद्वादश्यादिपरयोरतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैकमलकल्पतत्त्वा घवापषष्ठ्येकादशीपक्षा
वेवग्रहेते ॥ एवमद्यपरेनाष्टम्यादितुरीयपादपूरकइति ॥ अतएव विशुद्धधर्मोत्तरे ॥ उत्तरादयनाद्धग्
न्येष्टस्याद्दक्षिणायनं ॥ याम्यायनाच्चतुर्मासं ततत्सुमेतु केशवे ॥ प्रोष्ठपद्याःपरःपक्षस्तत्राप्यत्र विशेष
तः ॥ पंचम्यूर्ध्वंतु तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोप्यति ॥ मयायुक्तातु तत्रापि राजन्मुक्ता त्रयोदशीतिए तेचपक्षाः
क्तितोव्यवस्थायाः ॥ श्लोकगौतमः ॥ कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ॥ क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सं
पूर्णैनरदक्षिणैरिति ॥ तिथिरद्य षोडशसाम्येपंचदशेति माधवः ॥ प्रौष्ठपद्यासहेति हेमाद्रिः ॥ तत्वं तु देव
लआह ॥ अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ॥ चंद्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृतेति ॥ अत्र न
मस्यापरे पक्षेति थिषोडशकं तु यत् ॥ कन्यास्यार्कान्वितः श्रेयान्कालः श्राद्धकर्मणीति ग्रामपांपनिवाक्ये सं

श्रा॰म॰
१०

व्यायुक्ते पुत्रसमुच्चयः स्यादिति न्याये न तिथीनां श्राद्धे समुच्चयाव गमात तस्य च श्राद्धं प्रत्तिविनानुपपत्तेरे
कस्येव श्राद्धस्य सायंवातरग्निहोत्रहोमस्येवावृत्तिः ॥ तत्रानेकदिनसाध्यएकएव श्राद्धप्रयोगः ॥ तेनब्रा
ह्मणदेशाद्दक्षिण्यनामस्यैकमिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु आद्यो मध्ये वसाने वायत्र कन्यां रविव्रजेत् ॥ स
पक्षःसकलःपूज्यःश्राद्धषोडशकं प्रतिति कार्ष्णाजिनिवाक्यातिस्त्वत्कृतार्जुदोतीति वत्कर्मणोनेदएव
पद्विवाक्यांतरप्राप्तमेकं श्राद्धमयूरस्तिथिसमुच्चयोविधीयेत तोन नेदःस्यात् प्रसृतको न्यत्रिःकृत्गुण
विधिरिति विनिगमनाविरहात् ॥ ग्रामग्रामयनिवाक्यस्योन्नतिपरतया समुच्चितानेकतिथिविशिष्टकर्म
विधिस्तु तन्ने दवरिष्टापि नेदएव युक्तः ॥ एवंच ब्राह्मणादीनामपि नेदोनवतीति दिक् ॥ पूर्वोक्तेपंचम्या
दिपक्षेघशाक्तस्तएकस्मिन्नपिदिने कुर्यात् ॥ आषाढ्याः पंचमे पक्षेकन्यासंस्थे दिवाकरे ॥ यो वै श्राद्धं
नरः कुर्यादेकस्मिन्नपिवासरे ॥ तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवमितिहेमाद्रौ नागरखंडोक्तेः पत्नु
निर्णयदीपिकायां ॥ मृताहनिपितुर्यो वै श्राद्धं दास्यतिमानवा ॥ इति द्वितीयमद्यमले वियत्र कानि

श्रा·म·
११

यत्नेनानेदि॥ यातिथिर्यस्य मासस्य मृतं हेतु प्रवर्तते॥ सा तिथिः पितृपक्षेपि प्रजनीयाः प्रयत्नतः॥ तिथि
च्छेदेन कर्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया॥ पिंडश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत्॥ अशक्तः पक्षमध्ये तु
करोत्येकदिने यदि॥ निषिद्धेपि दिने कुर्यात्पिंडदानं यथाविधि॥ तिन्महानि वंधे लिखनान्निर्मूलं॥ अतो
निषिद्धे यस्मिन्कस्मिन्नपि दिने कार्यं न तु निषिद्धेपि मृताहनातिनि यमः॥ अत्रानुपपन्नौ पक्षांतरमाह
यमः॥ हंसे वर्षासि कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन्॥ पंचम्योरंतरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः॥ पक्षमध्ये कय
विच्छाद्वेन जातेषु समतः॥ कन्या राशौ महाराजयावत्तिष्ठेद्दिवा वसुः॥ तस्मात्कालान वेदं यं वृश्चिकं यावदा
गत इति॥ ॥अथ महालये निषिद्धकालः॥ ॥तत्र सपेहभो का॥ ॥नंदायां भार्गवारे च रक्षे वह्निपितृकाल
ते॥ गंडे वैधृतिपाते च पिंडस्याप्यास्ते सुमिः॥ नंदा प्रतिपत्स्य ष्ठेकादश्यः॥ अपसप्तमी कामरूप्ये दशा
आरोग्नोमः॥ अग्निपितृकालनाविकर्तिकामघानरण्यः॥ पातो व्यतीपातः॥ अत्र सप्तमी रविर्नेम नराणां
गंडवैधृतिव्यतीपातेषु मृत्यवचोवेष्टांवसिष्टः॥ नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु॥ एषुश्राद्धं न

राम·
११

कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात्॥ त्रिजन्म जन्मभं॥ ततो न वमसे कोच विंशं चेति॥ यत्तु कर्तुः स्वपुत्रदारयोः त्रिजन्म:
न्नापि चिंतयेत्॥ इति तत्राकारिंत्य॥ नारदः॥ कृत्तिकायां च नंदायां भृगुवारे त्रिजन्मसु॥ पिंडदानं न कर्तव्यं
पिंडं त्वयकरं यतः॥ त्रिजन्मसु त्रिपादेषु नंदायां भृगुवासरे॥ क्षत्रपौष्ण नयोश्राद्धं न कर्तव्यं कुलक्षयात्॥
मकन्महालयेश्राद्धे पुनःश्राद्धे दिलेषु च॥ अतीतविषयेश्चैवमेतत्सर्वं विचिंतयेदिति॥ वृद्धगर्गः॥ प्राजापत्ये
च पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा॥ यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यतीति॥ प्राजापत्यं रोहिणी॥ पौष्णं रेव
ती॥ पित्र्यर्क्षं मघा॥ अस्यापवादो हेमाद्रौ वृत्तिप्रयोगपारिजाते॥ अमापातेन रण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके
तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेदिति॥ इदं च हेमाद्रिमुक्ते पुनरत्रपते॥ महालयश्राद्धं वाधिमासे
न कर्तव्यं॥ ननोवायन नस्यो वामन मासे यदा न वेत्॥ अप सप्तमः पितृपक्षः स्यात् अन्यश्चैव तु पंचमः इति नाग
रखंडात्॥ पंचमसप्तमतेआषाढपूर्णिमांतः हृद्धिश्राद्धं तथा सोममससाधानं महालयं॥ राजाभिषेकं काम्यं
च न कुर्याज्ञानुलंघितइति नगुक्तेश्च॥ तत्र विशेषो देवः॥ तावद्धुरिजोचनैः॥ तथादित्यपुराणे॥ अपिकन्याग

श्रा॰म॰ तेषु यैकाम्येच धूरिलोचनौ॥ कस्मादागत इति कंन्यासंक्रांति निमित्तं केश्राद्धे इति केचित्॥ तदानुमहालयेपुरूरव
१२ इवा चेति॥ पित्रोरेवता क्रममाह वोपदेवि॥ तातंवान्वितयसपत्नजननीमातामातामहादित्रयंसस्त्रिमात
न याः रितातजननी स्वभ्रातरःसस्त्रियः॥ तातं वाम्ननगम्यापत्यधवपुत्रजायापितामह गुरुदन्तिशिष्यामातः पित
रो महालयविधौतात्पर्येति घातर्पणे इति॥ तातं वान्वितयं पित्रादित्रयं॥ मात्रादित्रयं च॥ मातामहादित्रयं
सस्त्रीति सपत्निकमितिप्रयोज्यं॥ अपत्यधवपुत्रिति॥ सापत्यां सधवामित्यर्थः॥ यत्तु पार्वणत्रयं काये
तथा च श्राद्धहेमाद्रौ महालयेगयाश्राद्धे वृद्धौ वान्वष्टकासु च॥ नवदैवतमत्रेष्टं शेषषाट्पौरुषं विदुरिति
सममर्थस्तु द्वादशदैवत्यं॥ तथा वह्नितनिर्णये निगमे॥ महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ वान्वष्टकासु च॥ ज्ञेयं
द्वादशदैवत्यं ना पेक्षेत्र मघासु चेति॥ कर्मांतरे प्रघट्टकेस्पष्टं तरे॥ आदौ पिता ततो माता सापत्नजननी
तथा॥ मातामहाः सपत्नीकाः सपत्नी तदनंतरं॥ सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्निकाः॥ दुहितानगिनी चै राम॰
व दौहित्रो भागिनेयकः॥ पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिन इति॥ कर्मांतरं प्रयोगपारिजाते संग्रहे॥ पितृ १२

ष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिन इति॥ कर्मांतरं प्रयोगपारिजाते संग्रहे॥ पितृमातृमातामहपितृव्यो भ्रातरः
सुतः॥ पितृष्वसा मातुलश्च तद्भगिन्यः स्वजामयः॥ भार्या भागिन्यो दुहिता श्वशुरा मातुलकास्तु षालक को गुरु
रुचार्यः स्वामि मित्रं यथाक्रममिति॥ स्वजामयः स्वभगिन्यः॥ भातुका भगिनी यतयः॥ एतेषां क्रमाणामेकै
को विकल्प्यः पित्रादिभिन्नानां महालये एकोद्दिष्टमेव॥ उपाध्यायगुरुस्यकपितृव्याचार्यमातुलाः॥ श्वसुर
भ्रातृतनयसुतऋत्विक्शिष्यस्वपोषकाः॥ भगिनी स्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुता॥ इत्युपक्रम्य सपिंडब
ह्मशिष्याद्यास्तीर्थेचैव महालये॥ एकोद्दिष्टेन विधिना पूजनीया अपत्नक इति हेमाद्रौ पुराणे कं॥ सुमंतु
रपि॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते॥ भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय वा॥ मित्राय गुरवे श्रा
द्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति सपत्नमातुरप्येकोद्दिष्टमेव तथा चैतत्क्रमे हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः सपिंडीकरणादूर्ध्वं
पित्रोरेव हि पार्वणं॥ पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति॥ यत्तु पार्वणरेकोद्दिष्टयोः क्रममाह॥
तत्रैव मरीचिः॥ यद्येकत्र भवेत्स्याता मेकोद्दिष्टं न पार्वणं पार्वणित्वमिति निर्वप्य एकोद्दिष्टं समापयेत्॥ सुतः

श्री·म· स्य:॥ महालयेगयाश्राद्धेगतास्तनांन्हयेद्दनि॥ तंत्रेणश्रपणंकृत्वाश्राद्धंकृत्वापृथक्पृथगिति यत्तुपरान्नंयत्र
१२ पत्रैषांसपिंडीकरणंस्मरं॥ तत्रापार्वणवत्कुर्यादेकोद्दिष्टंत्यजेद्बुधइतितद्देतादृशैकोद्दिष्टविधिनाधारेत
द्व्यतिरिक्तविषयं॥ बहुविप्रासंभवेचतुर्विंप्रातिमतो॥ एकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वेनाचार्यादीन्प्रपूजयेत्॥ प्रति
श्रवनरणाश्राद्धेगयाफलं॥ नरणापित्स्यत्तेतुमहतीपरिकीर्तिता॥ असांश्राद्धंकृतंयेनसगयाश्राद्धकृद्
वेदितिमात्स्यात्॥ महालयेसमम्यादिद्विरिनेषुमाध्यावर्षाख्यंश्राद्धंतथाकान्वष्टकापूर्वेषुश्राद्धमुक्ता॥
थामत्स्यापन:॥ एतेनमाध्यावर्षप्रोष्टपद्याअपरापक्षइति॥ मध्येवर्षासुनवंमाध्यावर्षमित्यर्थः॥ हरदत्त
स्तुमाध्यावर्षमितिपपाठमघायुतवर्षासुनवंमाध्यावर्षमघाश्राद्धमितिनिर्णितायं॥ यत्रत्याष्टमीनर्म्या
वेरष्टकात्वष्टकाश्राद्धेनिर्णितेघाकृद्यमेवान्वष्टकाःस्तयनवमोसौनाग्पनवमीतिव्यवह्रियतेपामरैस्तन
त्वत्रकर्मनिर्देनप्रमाणंकिंचिदस्तिविवेलवानांसंन्यासिनांचमहालयश्राद्धंद्वादश्यांकार्यं॥ यतीनांचवन राम·
स्थानांवैखवानांविशेषतः॥ द्वादश्यांविहितंश्राद्धंकृष्णपक्षेविशेषतइतिवृतापमार्कंडेसंग्रहेके॥ संन्या १२

सिनोप्याब्दिकादिपुत्रःकुर्याद्यथाविधि॥ महालयेतुयच्छ्राद्धंद्वादश्यांपार्वणेनवेदितितत्रैववायवीयाच्च॥ अ
पत्रयोदश्यांश्राद्धं॥ मनु:॥ यत्किंचिन्मधुनामिश्रंप्रदद्यात्तुत्रयोदशीं॥ तदप्यक्षयमेवस्याद्वर्षासुचम
घासुचेति॥ एतन्मधुरान्नकेनैनकार्यं॥ अत्रतागेपशुस्त्रैवश्राद्धेमांसंतमधुरेवराद्रसुतोत्पत्ति
कस्तौपंचविवर्जयेदितिनिगमोक्तेः॥ एतच्चदिनांतरगतास्वपिमघासुचेतिचकारात्॥ अतएवचत्रयोद
शीमघाश्राद्धयोर्नेदः॥ प्रत्यासेपोष्टकपालोमावास्यायांपौर्णमास्यांवान्यतोभवतांत्यत्रैवचकाराद्राश्र
ययोर्नेदः॥ मघात्रयोदश्योर्योगेफलाधिक्यं॥ त्रयोदश्यानाइपदीकृष्णामुख्यापितृप्रियातस्यांतिपितर
स्तस्यांस्वयंपंचदशात्तेसमाः॥ मघायुतायांतस्यांतुजलाद्यैरपितोषिताः॥ तृप्यंतिपितरस्तस्यांवर्षाणिम
युतायुतंइतिस्मृतिचंद्रिकायांस्मृत्यंतरात्॥ प्रौष्टपद्यामतीतायांमघायुक्तंत्रयोदशीं॥ प्राप्यतुश्राद्ध
जामिष्टाप्यगाःस्वर्गमारोग्यंचधनंतथा॥ नृणांश्राद्धेस्सरःश्रीतावृप्यदंतिपितामहाइतिपारिजातेन्दांखो
के:॥ अत्रचत्रयोदश्यांश्राद्धंनित्यमिति॥ प्रौष्टपद्यामतीतायांतथाकृष्णत्रयोदशीतिकालानुक्ताश्राद्धमेवध

श्रा॰म॰ कुर्वाणो नरकं व्रजति पद्मनशतिकाजहेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ मघासु च ततोन्यत्र नाधिश्राद्धे चाविभक्तानाम॰
१४ पि पृथगधिकारः ॥ विभक्ता वाविभक्ता वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ॥ मघासु च ततोन्यत्र नाधिकारः पृथग्विने
ति हेमाद्रौ स्मृतेः ॥ इयं च गजच्छायेति निरणापि गच्छायानिर्णये प्रोक्ता ॥ मघात्रयोदश्यां योगे त्वियं श्राद्धम
धिमासेपि भवति ॥ तथा च कारकगृह्ये ॥ मघात्रयोदश्यां श्राद्धं पत्नुपस्थिति हेतुकं ॥ अनन्यगतिकत्वेन
कत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुच इति ॥ केवलमघायुक्त केवलत्रयोदश्यायुक्ते तु न भवति ॥ ख्रुद्दमासेपि
त्रयोऽसंभवेनसंभवेनसगतिकत्वात् ॥ अत एव पत्न्युपस्थितिहेतुकमनन्यगतिकत्वेनेति च हेतुनिर्देशो
पि संगच्छते ॥ यत्तु वामनपुराणे ॥ त्रयोदश्यां तु वैश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही इति ॥ यत्तु गिरा ॥ त्रयोदश्यां
कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥ पंचत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितमिति ॥ तत्तु त्रयोदश्यां मघा
युक्तत्रयोदश्यां सपिंडकश्राद्धनिषेधपरं ॥ अत एव प्रतापमार्तंडे वृद्धस्यरात्रगर ॥ मघायुक्तत्रयोदश्यां राम॰
पिंडनिर्वपणं द्विजः ॥ स संतानो नैव कुर्यान्नित्यं ते केवयोविदुरिति ॥ यत्तु हेमाद्रौ नागरखंडे ॥ असतान १५

स्तु यः स्य श्राद्धं प्रोक्तात्रयोदश्यां ॥ संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेदिति ॥ तदपि सपिंडकश्राद्धनिषे
धपरं यत्तु कार्ष्णाजिनिः ॥ श्राद्धं न वैकवर्गस्यं त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥ नत्रसाम्यस्य ये यस्य पूजां दिसंततिनस्य
तइति ॥ तन्निरोपनद्भूल्यतेनत्र मातामहश्राद्धपीति धौम्यवाक्येन मातामहश्राद्धमपि त्रमघामेकपार्वण
निषेधार्थमिति हेमाद्रिः ॥ यत्तु त्वमघामनिषेधे वचो वै यथ्याजीवन्मातामहवर्गकं वत्यिषयं निषेधस्त्वे
कवर्गयजनश्राद्धमिति ॥ तत्रथ्यों त्राद्धिका पर्यात्रासंगते ॥ युक्तं तु यावत्किंचित्स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म वचो
दितं ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते त्तेन भवेदिति वाक्येन येषां स्वत्रे मातामहश्राद्धास्त्रातास्त्वतिसामान्यतः श्राद्धम॰
स्येकपार्वणस्य निषेधार्थमिति ॥ अत्र मघात्रयोदश्यां युगादिश्राद्धानां तत्रतामहालयश्राद्धकरणपक्षेतु
तेनैवेषां प्रसंगसिद्धिः ॥ बह्वृचे तु त्वसपिंडवादिनिविशेषग्रहणात् ॥ महालयश्राद्धस्यापि तत्कोस्तु कस्य
चिन्मस्त्वस्य प्रजापत्याद्युपेत्या ॥ इति महालये त्रयोदशी ॥ ॥ अथात्र चतुर्दश्यां स्वैवधमृतानामेकोद्दिष्टं
उक्तं प्राक् ॥ तत्र विश्वेदेवा अपि भवंत्वात्तिस्मृत्यर्थसारे प्रयोगपारिजाते च ॥ वेनपत्ते चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं॰

श्रा॰म॰ विधानतोदेवयुक्तंतुनष्टाद्धंपित्र्यमप्यनेनतु॥नष्टाद्धंदेवदानंचेत्सुत्रदारधनक्षयइतिमहालयेचतुर्दश्या
१५ श्राद्धंतुमध्येचेदच्छिकरत्वनिपर्यंतंयस्मिन्कस्मिन्दिनेतएकोद्दिष्टविधिनैवकार्यंयथाप्राप्तएवगौणकालवि
धानात्॥एतेननष्टोद्धारनंदीयापार्वणोक्तिरयास्ता॥अमायांरवौदर्शस्यौचेत्तागजच्छायेत्युक्तंश्राद्धं॥श्रा
द्धेनत्युक्तंइतिपरिमातामहश्राद्धयुक्तंहेमाद्रौ॥जातमात्रोपिदौहित्रोविद्यमानेपिमातुलेकुर्यान्मातामह
श्राद्धंप्रतिपद्याश्विनेसितइतिस्मृते॥जातमात्रोधिकारीजायमानइत्यर्थः॥जायमानेवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋ
णवाञ्जायतेइत्यत्रेवाधिकारीजायमानइत्यर्थः॥तेनोपनयनात्प्रागेनद्धाद्दानुष्ठानमिदानीतनानांगुरु
चारएव॥एतच्चजीवत्पितृकस्यएवकुर्यादितिसांप्रदायिकाःएतच्चसपिंडकमेवकार्यंपितुसुंडनंपिंडदानं
वपेतकर्मचसर्वगः॥नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवचइत्यस्यनित्यमितिकश्चित्लेखनंदत्तस्मृतौ
श्रेयांनरेवानानामान्निर्मूलं॥यत्तस्याःसंगवव्यापित्वबोधकंवचःप्रतिपद्याश्विनेशुक्लेदौहित्रस्त्वेकपार्व राम॰
णं॥श्राद्धंमातामहेकुर्यात्सपितासंगवेदेतितन्निर्मूलं॥तत्याद्रस्याश्राद्धकालत्वमाहाव्यासः॥मासपक्षति १५

थिस्पृष्टेयोयस्मिन्म्रियतेहनि॥प्रत्यब्दंतुतथाभूतंतत्याहंतस्यतंविदुरिति॥संन्यासिनांतुतत्याहेपार्वणमेव
नैकोद्दिष्टं॥नयाचप्रचेताः॥एकोद्दिष्टंयतेर्नास्तित्रिदंडग्रहणादिह॥सपिंडीकरणाभावात्पार्वणंतस्यसर्व
देति॥पत्नीतिविशेषतोपिपार्वणनियमःस्मृतौ॥अमावास्यान्तयोयस्यप्रेतायत्नेपितापुनः॥पार्वणंत
त्रकर्तव्यंनैकोद्दिष्टंकदाचनेति॥इदंचानाकरमितिविज्ञानेश्वरः॥तंरवस्मृतिमस्तमितिमाधवः॥त्रिस्थ
लीरोप्येतद्वाक्यानुकारी॥अमावास्यामहालयनिवृत्तत्याहेपिसांसिन्नानांपार्वणैकोद्दिष्टयोर्विक
ल्पः॥वचनद्वैविध्यात्तथाचशातातपः॥सपिंडीकरणंकृत्वाकुर्यात्पार्वणंसदा॥प्रतिसंवत्सरंवि
द्वान्छागलेयोदितोविधिरिति॥यस्तुसपिंडीकरणादूर्ध्वंप्रतिसंवत्सरंसुतैः॥मातापित्रोःपृथक्कुर्या
देकोद्दिष्टंमृतेहनीति॥अथवकुलाचाराद्व्यवस्थेतिमिताक्षरायां॥माहिकादिषुमातामहपर्युदासमाह
कात्यायनः॥कर्षूसमन्वितंमुक्त्वातथाद्यंश्राद्धषोडशं॥प्रत्याब्दिकंचशेषेषुपिंडाःस्युःषडितिस्थितिरिति
कर्षूसमन्वितंसपिंडनंतच्चकर्षूयंतत्कर्तृविधानात्॥ ॥इतिश्राद्धकालाः॥ ॥तत्याद्धाज्ञानेतुतत्याह

श्राद्धं ब्रह्मस्य बृहस्पतिः ॥ न ज्ञायते मृताहस्तेस्वधीते प्रोषिते सति ॥ मासश्चेन्नतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृतेहनि
॥ तद्दर्शेमृताहस्तोतिसामानाधिकरण्यं ॥ तद्दर्शएवमृताहइत्यर्थः ॥ मरीचिः ॥ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अवि
ज्ञाते मृतेहनि ॥ एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ अमावास्यैकदर्शेप्येकविकल्पः विशेषतस्
शुक्लामुक्तपक्षेपातिदृश्यापि ॥ दिनाज्ञाने मासाज्ञाने च न विष्णुपुराणे ॥ दिनमेव न जानाति मासमेवापि क
दाचन ॥ कार्यं तेनथमायां वैशाख्यामाघेयमार्गके ॥ कदाचनन ज्ञातातीतुपगः ॥ वस्थानमासतद्दिनज्ञा
नेतुतदेव श्राद्धं ॥ तथाच बृहस्पतिः ॥ दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ॥ प्रस्थानतद्दिनमासौ तु याते
पूर्वोक्तपरिज्ञेति वेस्यानिकमासदिवसाज्ञाने तु न विष्णोक्तरे ॥ मतवान्नीकृते या सौतो पूर्वोक्तक्रमेणत्वि
तिमरणाश्रवणेतु ज्ञातु कर्ण्पितरिप्रोषिते यस्मनवान्नैर्नैववागतिः ॥ ऊर्ध्वं पंचदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्र
तिरूपकं ॥ कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ॥ तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकार्याणि संचरेदिति ॥ अ
त्र प्रोषितइत्येव विवक्षितं तेन तद्दिनशेषं पितरिस्म विवक्षितमनुवाद्यविशेषणत्वात ॥ तदादीन्येव

दाहदिनप्रभृत्येव संचरेत्कुर्यादित्यर्थः ॥ एवं च दाहदिनमेव तस्याहस्यानापन्नमिति तात्पर्यं बृहस्पतिः ॥ य
स्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादशवत्सरं ॥ कुशपुत्तकदाहेन तस्य स्याद्वधारणं ॥ प्रेतक्रियोत्तरमागते विशेषो
बृहस्पतिनादर्शितः ॥ प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्दूरदेशकः ॥ ग्रामे तु यो रक्षो वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥
जीवन्यदि स आगच्छेत् घृतकुंभे निमज्जयेत् ॥ उद्धृत्य स्नापयित्वा तु जातकर्मादि कारयेत् ॥ द्वादशाहं व्रते
चर्यात्त्रिरात्रमथवास्य तु ॥ स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ अग्नीनाधाय विधिवत् व्रात्यस्तो
मेन वा यजेत् ॥ अथैंद्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ इष्टीमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः इति ॥ आशौ
चेनश्राद्धमनिषेधे विशेषः ॥ षट्त्रिंशन्मते ॥ मासिकाब्देतु संप्राप्ते अंतरा मृतसूतके ॥ कार्यं वदंति शुद्धेन
दर्शे वापि विशेषतः ॥ इति ॥ विशेषतः इत्युक्तापक्षेप्युत्तनायतइति हेमाद्रिः ॥ अविज्ञाते तदहश्चेत् प्रदुष्येतकेन
चित्तत्ववादिना ॥ सूतकानंतरं कार्यं पुनस्तदेव चेति ॥ तदहस्तत्रमासगतोतस्मिन्नेव दिन इत्यर्थः ॥ अत्रा
शौचांतद्वितीयपक्षः मुख्यकालप्रत्यासत्तेः ॥ ततोदर्शः ॥ ततः कृष्णैकादशी ततः शुक्ला ॥ ततउत्तरमासेतद

श्रा·म·
१७

शिनि हेमाद्रिः॥ केचित्तु पुनस्मरहरेवचेतिपक्षोमासिकपरोनत्वमासिकपरोपिएकोद्दिष्टेनुसंग्रामेयदिद्विम्र
प्रजायते॥ अन्यस्मिंस्तत्तिथौतस्मिन्श्राद्धंकुर्यात्स्वयत्नतइतिदेवलेनैकोद्दिष्टमासांतरस्यनदर्विधानात्॥
एकोद्दिष्टत्वंनुमासिकानामेवनत्वनुमासिकानामिति॥ अन्यस्मिन्मासोनरेतत्तिथौमरणतिथौतस्मिन्स्ते
हमलेसुत्केचेत्यर्थइत्याकः॥ वस्कनस्कः॥ आदिकस्यपूर्वमेकोद्दिष्टरूपत्वमप्युक्तं॥ अनुमासिकानामपिता
निप्रक्रम्ययोयथावार्षिकंकुर्यात्तथाकुर्यादित्यापोतिवाक्येनैकोद्दिष्टरूपतास्पष्टा॥ अतोवार्षिकि
मासिकानियदेकोद्दिष्टरूपाणिक्रियंतेतदामासांतरस्यतत्तिथौकार्याणि॥ यदातुपार्वणानिकानितदाम्र
तितिथिदर्शिक्लिलेसुत्केकादशपःकालायदपिदेयेपितृणांश्राद्धंतुआद्येचेजायते॥ नराआद्येचेतुव्यति
क्रांतेतेमःश्राद्धंप्रदीपतइतिकृष्णभट्टगोकेराद्येचमावपरत्वान्नतद्विषयोमासांतरगततिथिरूपःका
लइत्याकः॥ तत्रपूर्वोक्तिन्निवचनेआद्येचविप्रेमासांतरगततत्तिथिरूपकालोक्तविधानात्॥ यदपिम
धवन्सिहेमासिकंआद्येचेसतितरंतेआद्येचनिन्नविप्रेपुनस्तदरेव॥ पदूर्विंशन्मतेवचोगतमासि

राम·
१७

कपरंत्वनुमासिकपरं॥ अतआद्येचेसतितिरनुमासिकंआदिकंवान्तरंनेरत्नेनिकृत्यमासांसुत्कापांचेतिचत्वा
रःपक्षाःमासिकंत्वाद्येचेसतितदंतएव॥ विप्रांतरेतुमासांतरगतामातिथिरित्यादनु॥ तरप्यतेनैवप
रास्तेप्रमाणनावाञ्चाहारीतः॥ श्राद्धविघ्नोद्विजातिनामासश्राद्धंप्रकीर्तितं॥ अमावास्यादिनियतंमासस
वत्सराद्दतइति॥ मासमसंवत्सरान्मासिकसांवत्सरिकात॥ एतद्भिन्नंनियतंत्वमावास्यादिश्चमेनकार्यमि
त्यर्थः॥ श्राद्धविघ्नोत्रयत्नीरजोदर्शनं॥ अपत्नीकप्रवासीत्वनायदिस्यरजस्वला॥ सिद्धान्नेनतुकुर्वीतआ
मंतस्यविधीयतस्यविधीयतइतिउशनोवाक्यात्॥ आमान्नादेतुकासः॥ आमान्नादेद्विजानांवेप्रवासे
पुत्रजन्मनि॥ हेमश्राद्धंप्रकुर्वीतभार्यायस्यरजस्वलेति॥ इदंचामहेमविधानंआमावास्यादिश्राद्धविषयं॥
तयाद्दश्राद्धंतुरजोदर्शनात्संचमदिनेकार्यमतेइतिनुसंग्रहेयस्यभार्यारजस्वला॥ श्राद्धंतत्रनकर्त्त
व्यंकपक्ष्यंपंचमेदिनीतिश्लोकगौतमोक्ते॥ एतदापूर्विकस्मसंतरालप्रत्तुहेमाद्रिःमनुःपत्न्यामदश्राद्ध
धिकाराद्रजोदर्शनेनतस्याअधिकारप्रतिबंधेनतुरप्यनधिकारात्प्रतिविवर्देशोद्देकरकार्यमित्या

कोंढायांपंचमदिनविधिरित्याह॥नत्व॥यद्यपिहियस्तुःपत्न्याआहवनीयत्वादिकामनयाधानेअधिकारःसि
द्धस्तथाकृतपतिविद्ययैवकर्मनिवादेनस्याथब्रह्मविद्याकल्पनपरिजिहीर्षयासहाधिकारउपपद्यते
॥तस्याआहवनीयत्वाद्यकामनायांतुनसहाधिकारः॥नत्वेधिकारिकेकेवलमायावेक्षणैककर्तृत्व
मात्रंतस्याअध्यग्न्यादिरिवहोमादौएवमाहवनीयादिसाध्येषुदर्शपूर्णमासादिष्वपिपत्न्याफलकामना
यांसहाधिकारः॥नरनावेतुपत्युरेवाधिकारःपत्न्यास्तुकेवलमाज्यावेक्षणैककर्तृत्वमाद्यंनाधिकारः॥मंउ
नेनोक्तेतुल्यएवाधिकारःस्यात्॥अधिकारेपिवैषम्यमित्याधिकारगतेसाम्यवैषम्योक्तौअप्येतदनिवा
येएववचनतुं॥कामनानावेनाधिकारेपत्न्यास्तत्वमन्येनाधिकारेपतिंविनातस्याएवकेवलाप्रयोगे
स्तिनिवार्यंअहवविद्याकल्पनागौरवात्॥पत्युक्तरोगगनाद्योद्याविवतस्याअधिकारंविनाप्यप्रतिषिद्धो
धिकारः॥नचफलस्वाम्यधिकारिपपीमयतिव्याप्तादुत्पन्ननादेशाद्यापूर्वस्ययान्यांपत्नीत्वाद्दसिद्धेयमित्र
योगेतस्यांआज्यावेक्षणादिकर्तृत्वतन्निरूपितएवोपपद्यतेतिलाह्नवास्पत्नीशब्देनाधिकारोगम्यतइतिवा

यं॥पत्नीतुतुधनदारापत्नीदुहितरश्चैव॥अपुत्रस्वपितुःपत्न्यस्त्यादिषुपत्नीशब्दस्यफलस्वाम्ययोग्यतामा
त्रेदर्शवास्तुरोगनाद्यौत्सादौचतस्याफलोपधानासमत्वेनयोग्यतामात्रस्यावश्यसंगीकार्यत्वात्सर्वत्रयो
ग्यतयैवनिर्वाहः॥नदवच्छेदकंन्द्रात्वमेव॥किंच॥सर्वत्रापितुल्यमानएवफलेतत्स्वाम्यरूपाधिकारः
फलोपहितक्रतुप्रयोगादौतुनयोग्यतामात्रमेवनफलोपधानं॥योग्यतावच्छेदकेपरमनुगमः॥पय
हदस्पतिसवेब्रह्मणत्वं॥राजसूयेक्षत्रियत्वं॥एवमिहोढात्वमितिनकश्चिद्दोषः॥निरण्यापिचेदंम
याध्ययनवादेसप्रपंचमितिनेहविस्तरः॥पत्न्यधिकारिकेषुतत्पीतमात्तन्वाचादिदैवत्येषुतस्याअन
धिकारः॥प्रतिसंवत्सरंकार्यंमातापित्रोर्मृतेहनि॥पित्र्यस्याप्यपुत्रस्यन्यातुर्ज्येष्ठस्यचैवहीतिसंव
धिकपित्रमात्रादिपदागर्न्देवीपुराणादिवचसोतांप्रत्यहते॥अधिकारानावेचनकृतंसादित्संगर्नः॥
त्वावेणैवगलितं॥पाणिग्रहणाद्धिसहत्वंकर्मसुतथापुण्यफलेचेतिस्मृतिस्तुदार्शपौर्णमासीकादिस
हाधिकारमेवानुवदतिनास्यत्रविधत्ते॥अतःपूर्वोक्तवचनेनत्रयाहदिनबाधःपंचमदिनबाधःपंचम

दिनविधिश्चनसहाधिकारत्वेच॥अत्रकालादर्शानुयायिनःअपुत्रात्तु पत्न्या मासिमासे नर्तुरादिके॥अ
स्वलानवेत्तातुकुर्यात्तस्मिंश्चमेऽहनीति॥कालादर्शलिखितश्लोकगौतमवाक्यस्मृत्यन्तराद्याधिकारिणींस
यंश्रितिप्रवृत्तेऽन्यदेकमन्यत्कल्पनालाघवेनमृतेऽहनीतिअत्रापियस्यकर्तव्यतेति॥आख्येयमित्याकृ
माधवस्तुमतद्वयमपिलिलेखनतुकिंचिन्निर्णीतायां॥तातचरणास्तुमृतेऽहनीतिवचःपितृमातृमार
पितृव्यादिमासिकाब्दिकोनयपरं॥अपुत्रान्वितिश्लोकगौतमीयंतुन॰आदिकमात्रपरं॥अतोनिर्णवि
षयतयानेकमत्वेनतासंनवक्ष्याकृ॥अयंचतेषामाशयः॥श्राद्धविवेकेद्विजातीनामश्राद्धंप्रकीर्तितं॥अ
मावास्यादिनियतंमाससंवत्सरादृत॥इतिहारीतपर्युदस्तयोर्मासिकसांवत्सरिकयोरामश्राद्धनाद्वे
निर्णीतकांक्षायांमृतेऽहनीत्येतन्नुनयविषयंनाब्दिकमात्रेश्लोकगौतमीयेनोपसंहर्तुंशक्यं॥ममस्तुप्र
तिमासिकालादर्शादावनयोरपिवाक्ययोःश्लोकगौतमीयत्वपालिखनानोपसंहारोक्तः॥समान्यवचना
नर्थक्यापत्तेः॥ननुतर्हिवाक्यद्वयंकिंत्वेकस्मिन्नेववाक्येद्वयोपाठमात्रं॥ननत्रात्तुत्रातुयदेतिपाठपक्षेम

तेऽहनीत्येतस्मात्तुमास्यानुपूर्व्वकंस्मृत्यन्तरवाक्यंकथंनोपसंहृतमितिचेन्नृणु॥एतस्माद्द्वयमपिप्रमाण
त्वात्समुच्चयपत्ते॥संदिग्धत्वाद्धिकल्पनेवानाद्यःस्मृत्यन्तरवाक्यस्योपसंहारेपिएतस्मानार्थक्यमृतेऽह
नीत्यादेःसामान्यपरिनस्यानर्थक्यापत्यान्तरयोगात्॥नांत्यःस्मृत्यन्तरसंवादेनमृतेऽहनीत्येतस्यास्येव
प्रामाण्यनिश्चयात्पुत्रातुपरेत्यादेःप्रामाण्यत्वप्रामाणिकत्वात्॥यत्तुजोगाक्षि॥पुष्पवत्स्वपिदारेषुवि
देशस्थोप्यनग्निकः॥अन्नेनैवाब्दिकंकुर्याद्धेम्नावासेननकर्हिचित्इति॥तद्दाराणांपुष्पवत्त्वेनिमित्तेवाक्या
न्तरप्राप्तेपंचमदिनरूपेकालेऽन्नेनैवकुर्यादित्येवमासहेमपरिसंख्यामात्रार्थंनमृततिथिरूपकालवि
ध्यर्थं॥यत्त्वेतत्त्वेवार्थस्यसंग्राहकंपौरुषकंपौरुषेयंवाक्यं॥विदेशगोगेवाविगतापिकोवारजस्वलापि
नपिधर्मपत्नी॥श्राद्धमन्नादेमृताहेविदधातपाकेनर्तमेनहेम्नात्तुपंचमेह्नीति॥तदपिमन्नादेरजस्वला
यांधर्मपत्न्यांसत्यांश्राद्धंनामेनहेम्नानपंचमेह्नितुपाकेविदधात्येवंव्याख्येयं॥यत्तुपारिजातादौमासि
कानिसपिंडनिश्रमावास्यंतथाब्दिकं॥अन्नेनैवतुकर्तव्यंयस्यनार्यारजस्वला॥नत्वामपद्यामहेसपरि

श्रा॰म॰ संख्यामात्रा पंथ्याब्दिकं तु पंचमेक्षि अन्नेनैवे ग्रहणदिने भोजननिषेधप्रयोजकवेदमध्ये ग्रहणकाले वा आ
२० ब्दिकश्राद्धप्राप्तौ नोक्तब्रसणलाभे तैनैव कार्यं ॥ तदलाभे आमेन हेम्ना वा तथा च गोभिलः ॥ दर्शे रविग्रहे पि
त्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितं ॥ अन्नेनासंभवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुत इति ॥ अन्नप्रदेयत्याब्दिकमुपस्थितमित्येवो
दूपसमर्पकं ॥ तेन रविग्रहेपि व्यतिरिक्तस्यापि चंद्रग्रहेपि पित्रादीनां सर्वेषामन्नादिभिर्यथासंभवं तद्दिन
एव कार्यं ॥ एवं मासिकमपि नाप सामान्य ॥ ग्रहणं तु द्वितीये क्रियते सोषां चयं च म इति तन्निर्मूलं ॥ ॥ अथ
श्राद्धे कालनिषेधः ॥ ॥ स्कांदे ॥ ॥ उपसंध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथंचनेति ॥ विष्णुः ॥ संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्रा
द्धं खलु विचक्षणैः ॥ तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनमिति ॥ संध्यायोगमाह याज्ञवल्क्यः ॥ ॥ उदया
त्प्राक्तनी संध्या मुहूर्तद्वयमुच्यते ॥ सायं संध्या त्रिघटिकास्तादुपरि भास्वतः ॥ ॥ अथ पिंडदाने कालनि
षेधः ब्रह्मपुराणे ॥ पराचरो त्रियोस्मेति ग्रहदंचेदविदग्निचित ॥ तेने कृतु कर्तव्यं पिंडनिर्वपणं द्वते ॥ हरस्मर
त्नारः ॥ युगादिषु मघायां च विषुवेष्वयने पवा ॥ नरणां पुत्रकुर्वीत पिंडनिर्वपणं नरः इति ॥ कृत्स्नरत्ने गर्गः ॥ रा॰म॰ २०

पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिंडपातनं वर्जयित्वाश्रौष्टपदीं यथा ग्रहसिपेवसेति ॥ अस्य समस्तत्वं विम
त्रपं ॥ ज्योतिःपराशरः ॥ विवाहे विहिते मासान्न त्यजेयुर्हद्रदरौ वृद्धि ॥ सपिंडपिंडनिर्वापं मौंजीबंधे च सर्ववृद्धि
ति ॥ क्वचित्सतित्रम त्रमप्यादसएवच ॥ माहात्ले येगयाश्राद्धं मातापित्रोर्न्तयेहनि ॥ यस्य कस्यापि मर्त्यस्य
सपिंडीकरणं तथा ॥ कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदेति ॥ अपिंडके स्वधावाचनमपि प्रतिषेध
ति ॥ हेद्देगातातपः ॥ पिंडनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ॥ स्वधावाचनलोपो त्रेति ॥ ॥ इति पिंडदान
निषेधकालः ॥ ॥ अथ श्राद्धदेशः ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ दक्षिणं प्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेपि वा ॥ संसक्त
रादि संयुक्ते श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥ दक्षिणप्रवणे दक्षिणतो वनते ॥ न्द्रसंस्कारो मार्जनलेपनादि ॥ शंख
॥ गोगजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि ॥ न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ॥ छन्निमायाम
रालिकाहौ ॥ पारक्यासु गृहीतासु ॥ ताम्रगोष्ठास मादपोनदुन्दसी यादि स्यानानि ॥ तथा च आदित्य
पुराणे ॥ अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च ॥ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रह इति ॥

श्राद्धस्य पूजितो देशो गयागंगासरस्वतीकुरुक्षेत्रं प्रयागं च नैमिषं पुष्करं तथा॥ व्यासः॥ पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं
जपहोमतपांसि च॥ महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजांगलइति॥ ॥ब्राह्मे पुराणे श्राद्धकल्पे चतु
र्दशोध्याये॥ ॥त्रिशंकुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनं॥ उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटं॥ देशा
स्त्रैशंकवो नाम वर्ज्या वै श्राद्धकर्मणि॥ सर्वकर्मणीति क्वचित्पाठः॥ महानदी फल्गुस्तस्यास्तीरद्वये प्रत्ये
कं द्वादशयोजनानि कैकटमित्यर्थः॥ इति श्राद्धदेशाः॥ ॥अथ श्राद्धाधिकारिणः॥ ॥शंखकात्यायनौ
॥ ॥पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिंडदानोदकक्रियाः॥ पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः॥ पुत्रग्रहणं पौ
त्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणं॥ यथाह विष्णुः॥ ॥पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः॥ सपिंडसंतति
र्वापि श्राद्धार्हाः पिंडदायकाः इति॥ मनुः॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति॥ पुत्रप्रतिनिधी
न्क्षेत्रजादीन् क्रियालोपभयादित्यर्थः॥ औरसादीन् द्वादशपुत्रानुपक्रम्य याज्ञवल्क्योपि पिंडदोंशहर
श्चैषां पूर्वाभावे परः इति अत्र यद्यपि पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदर इति औरसपुत्रेण

सोदरे सा च पत्न्याः क्रमप्रतीयते तथापि पुत्रोपलक्षणत्वेनौरसपुत्रपत्न्योः क्रमे व्यवधिते सहत्वा॥ प्रत्रापा
ः किमवगुंठनेनेति न्यायेन पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वेति वध्यक्रमयोः पौत्रप्रपौत्रयोरपि द्वादशविधपुत्रोत्तरप
त्न्याः पूर्वं विवेकः॥ पत्न्यभावे दुहिता॥ अपुत्रस्य तु या पुत्री सा पितृपिंडप्रदा भवेदिति ऋष्यशृंगः॥ अत्र य
द्यपि पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यनेन न भ्रातावे पत्न्या अथ पुत्रस्य तु या पुत्रीत्यनेन दुहितुरधिकारः प्रतीतेः पुत्रा
भावे पत्नीकन्ययोर्नियामकाभावेन विकल्पप्रसक्तिस्तथापि यथार्थदारस्य पिंडदापितिविष्णुनोक्तस्य
धनग्रहणवत्वस्य पिंडदानत्वविशेषणस्यापि दृष्टत्वात् एवविषये नियामकत्वांगीकारेण धनग्रह
णाधिकारस्य पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादिना पूर्वं पत्न्यास्तदभावे दुहितुस्स्पष्टएवाहुः इदं चार्थद्वारं तत सर्वेषां श्राद्धा
धिकारिणां विशेषणं तथा संस्कृविभक्तासंसृष्टसोदरसत्वे पत्न्याः स्वधनग्रहणेप्यनधिकारात् श्राद्धे
प्यनधिकारः स्यात् तथा च दुहितरसत्वे तत्पुत्रादीनां मातुधनग्रहणेप्यनधिकारात् श्राद्धेनधिकार इति॥ न
वेष्टापत्तिः पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः॥ पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधामित्यादि

वचनेपत्नीपुत्रयोरेवअधिकारस्यप्राप्तत्वात्॥दुहितृभावेदौहित्रः॥तथाचस्मृतिसंग्रहे॥पुत्रःकुर्यात्पितुःश्रा
द्धंपत्नीचेन्नरसन्निधौ॥धनहार्यथदौहित्रस्तद्भ्रातावाथतत्सुतः॥चत्राद्यात्प्रहितान्नातुःसहोदरोभ्राता
तदभावेतुतत्सुतः॥ततस्तुसोदरोभ्रातातदभावेतुतत्सुतः॥दौहित्रोप्येवमेवस्यात्॥पत्न्याभ्रातृराद्येनासोद
रभ्रातृस्वव्याख्यानंनतदकरविरोधात्तत्सुतग्रहणेनचदौहित्रसपत्नीभ्रातृसुतग्रहणेनभ्रातृपुत्रादेरस्य
संततिग्रहणस्यक्रियाप्रसक्तेस्तृपेक्षणीयं॥अत्रयद्यपिधनहारिणएवदौहित्रस्याधिकारः॥प्रतीयते
तथापिकेवलोपिकुर्यात्तथाचविष्णुपुराणे॥अन्यथात्रनस्योपिसुतःपितुःकुर्यात्क्रियांनृप॥उदकाद्यां
मृदावाहेदौहित्रोपितथार्हतीति॥यथात्रतस्यःसुतःपितुःक्रियांकुर्याद्विवसघनद्रोपिदौहित्रोमाता
महस्यकुर्यादित्यर्थः॥अप्यवदितभ्रातृपुत्रस्याप्यभावेपितातततोमातातदुक्तंतत्रैव॥उत्सन्नबांधवंप्रे
तंपितायदित्यर्थः॥अवदितभ्रातृपुत्रस्याप्यभावेपितातततोमातारतदुक्तंतत्रैव॥उत्सन्नबांधवंप्रेतंपि
ताभ्रातापवायजः॥जननीवापिसंस्कुर्यान्मृहदेतोन्यथानवेत्॥इदक्रमोनविवक्षितः॥तद्बोधकस्याभ

श्राद्धादेरभावात्।यत्तुकात्यायननिषेधः॥अपुत्रापापतिर्दद्यात्सपुत्रायानतुकचित्॥नपुत्रस्यपितादद्यान्ना
नुजस्यतथाग्रजइतिसस्नेहविशेषाभावेबोध्यं॥अपिस्नेहेनकुर्यातांसपिंडीकरणं॥विनागयायांनुविशे
षेणजायानपिसमाचरेदिति॥बोधायनोक्तेः॥मातुरभावेस्वसादयः॥तथाचद्वैतनिर्णयेस्मृतिसंग्रहे॥पत्नि
भ्रातुश्चतत्पुत्रःपितामातास्नुषातथा॥भगिनीभागिनेयश्चसापिंडसोदकस्तथा॥असन्निधानेपूर्वेषांउ
त्तरेपिंडदाःस्मृताः॥भगिनीभागिनेयविशेषकात्यायनेनोक्तः॥अनुजावाग्रजावापिभ्रातुःकुर्वीतसंस्क्रियं
नतस्तुसोदरस्तद्वक्रमेणतनयास्तयोरितितदभावेभ्रातृसपिंडमातुलादिः॥तदुक्तंविष्णुपुराणेतेषाम
भावेपूर्वेषांसमानोदकसंततिः॥मातृपक्षस्यपिंडेनसंबद्धायाजनेनवा॥कुलद्वयेपिचोत्सन्नेस्त्रीभिः
कार्यानृपक्रिया॥तत्संघातगतैर्वापिकार्याप्रेतस्यसंस्कृतिः॥तदभावेशिष्यर्त्विगाचार्याः॥तथाचगौतम
पुत्राभावेसपिंडाः॥मातृसपिंडाः॥शिष्याश्चदद्युस्तदभावेऋत्विगाचार्यौ॥तदभावेजामातसस्वाचक्रमेण॥
तदुक्तंमार्कंडेयेन॥सखश्वशुरस्तत्रबंधुश्वसरवाचश्वशुरस्यच॥जामातातस्येहततःकुर्यादित्युक्तंपेतमैथि

श्रा॰म॰
२३

कमिति॥ तरन्नावेस्थी हारी च स्त्री हारी धनहारी च कुर्यात्पिंडं ज्येष्ठक्रियामिति कात्यायनवाक्यात्॥ यस्तार्थ
हरः स पिंडदाता इति विज्ञापस्तं वस्मरण्णच्च॥ उक्ताधिकारिणो मध्ये यदि नः॥ कोपि कर्त्ता तदा तन्नातीयेन
रैः तदीयद्रव्येण तदौर्ध्वदैहिकं तत्स्नाकारण्यं तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे॥ सर्वाभावे वनस्पतिः कारयेत्तस्यपि
क्ष्यतः॥ तन्नातीयेर्नरस्सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः सर्वेषा सर्वेषामेव वर्णानां बांधवो नृपतिर्यतः
अयं चात्र क्रमः॥ प्रथमः पौरसः पुत्रः स त्वनुपनीतोपि कुर्यात्॥ अन्ये नूपनीता एव॥ नाग्निमाहारयेद्ब्र
ह्मपावको नानवधारते॥ मंत्रानुनेपनीतोपि पठेदेवैक औरसः इति सुमंतुस्मृतेः ब्रह्मवेदः॥ अनुपनीत
विज्ञिनष्टि॥ अनुपेतोपि कुर्वीत मंत्रवत्पैतृमेधिकं॥ यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदिस्याच्च त्रिवत्सरः इति॥ य
त्तु॥ कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च॥ स्वधाकारं प्रयुंजानो वेदोच्चारं न कारयेदिति व्याघ्रप्रचेतसोर्वच
नं॥ यत्तु॥ कृतचूडोनुपेतस्तु पिंडं श्राद्धं समाचरेच्च तत्॥ उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति स्मृत्यं
तरं तत्प्रथमवर्षकृत चूडविषयं॥ यत्तु मनुवचनं॥ नह्यस्मिन्युज्यते कर्मकिंचिदामौंजीबंधनात्॥ ना
श्रा॰म॰ २३

भिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृते इति॥ तृतीयवर्षकृतचूडविषयं॥ यत्तु नयैव व्याघ्रवचनं मनुवचनविरो
धादनादेयमिति कश्चित् प्रथमवर्षकृतचूडविषयत्वात्तस्यानमपि सुमंतुवचनेपरिवत्साच्चिवत्सर इति प्र
चेतु पाठानात्॥ वर्षत्रयात्पूर्वमपि कृतचूडस्य मंत्रवदधिकाराव गमात् प्रयुक्तमित्युक्ते विधेयकर्त्रविशे
षण द्वयस्यापि विवक्षितत्वाद् वर्षकृतचूडस्यैव मंत्रसाधिकरात्॥ त्रिवत्सर इत्यपि प्रचेतुपाठान्नं तु प्रथ
मादिवर्षव्याहृत्यर्थमिति स्पष्टमेव प्रथमवर्षस्याप्यग्निदानमात्रं समंत्रकमन्यत मंत्रकं॥ तथा च कात्या
यनः॥ अथ संस्कृतेनयत्माचत्वग्निदानं समंत्रकं॥ कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि इति॥ अत्र कारयेदि
ति मंत्रपाठपरं न त्वौर्ध्वदैहिकपरं॥ यद्वा अमंत्रकपरं॥ अत एव यत्तेषु मंत्रवत्स्त्री कर्म कुर्याद्यथाविधि
तथैवौर्ध्वदैहिके सादिमंत्राहर्धर्मतः स्मृते तिस्कांदे सामान्यतो मंत्रवदधिकारः संगच्छते॥ अग्नि दानेप्यकृत
चूडस्यनाधिकारः पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संकुपदिण्यमोचनात्॥ पितरं नाधिकारश्चौलात्मेतमेधेन कर्म
केतिसुमंतूक्तेः कालादर्शे चिस्पष्टमुक्तं॥ चौलादादधिकारवद्भिः कुर्यात्पैतृमेधिकमिति॥ एतादृशेगरसपु

दा॰भ॰

२४

त्राभावे पुत्रिकादायः॥ पुत्रान्तराभावे पौत्रः पदत्तु दत्तकपुत्रौरसपौत्रयोः समवायस्तदापि दत्तएककुर्यात्ति
गौण्यस्यापिनस्यपुत्रशब्देनग्रहणात्॥ तदभावे पत्नी॥ तदभावे दुहिता॥ तदभावे दुहिता॥ तदभावे रिक्थग्रा
ही दौहित्रः पदिरिक्थग्राहीनभवतितदा मातुः सहोदरइतिवाक्यात्सोदरः कनिष्ठः॥ ततस्तत्सुतस्तदभावे
ऽसोदरः॥ ततस्तत्सुतः॥ तदभावे रिक्थग्राही दौहित्रः रिक्थभावेत्कृष्टदौहित्रस्य सोदरासोदराणां वहुत्वक्रम
त्वेनविवेशासनवादंतेविवेशः॥ यस्य स्यतिसंग्रहायवाक्येनात्पुत्रोऽन्तरे मरिपितुः पारसदौहित्रस्य रिक्थ
ग्राहित्वे च विवेशनाभावउपपन्नोनावक्त्रं न्यायपुत्रोत्र रमरिक्थग्राहिणं दौहित्रं याधते॥ ततस्तत्सुतः ततो
पदिस्त्रेहस्ततोज्येष्ठभ्रातापितरौ क्रमेणधिकारिणौ॥ ततोमातामातुरभावे स्नुषा ततः क्रमेण कनिष्ठज्येष्ठ
नगिन्यौ ततस्तत्सुतः ततोमातुलादि॥ ततः सपिंडाः समानोदकाः ब्रस्मासत्रिक्रमेण ततः शिष्यर्त्विजौ॥ तदभा
वे सरवा॥ तदभावे ज्ञामाता॥ अत्र कुलद्वयेपि वोछिन्ने स्त्रीनिःकायानिष्फक्रियेतिवाक्येस्त्रीग्रहणं नायपिर
मनिपेत्समातुलाधनावेथासुरादिविवाहोढाक्रियाकारिण्यिनितातनरण्णः॥ प्रमाणंत्व त्रसवर्णाविव्ति राम॰ २४

पः॥ कुर्युः स्वमर्षणमभंत्रकमितिकाजारज्ञौलिखितस्कांरवचनं॥ न चेदं ब्राह्मविवाहोढापरमितिवाच्यं॥ पत्ने
पुमंत्रपमस्त्रीकमक्रियाद्यपाविधितयोर्ध्वदेहिमंत्रार्ह धर्मतः॥ स्पन्ते स्वादिवचनेस्त स्वास्य मंत्रकक
र्मणोविधानात् किंच पुत्राभावेतु पत्नी स्यादित्यनेन स्यादित्यनेन स्यादित्यनेन तस्याः पुत्राभावे विधानेन वर्णसं
भावेविधानासंवाच्च॥ जामात्रभावे स्त्रीहारी तदभावे धनहारी॥ दायाभावेपि पुत्रादयः कुंवीरन्त्वेव॥ तदुक्तं
मार्कंडेयपुराणे॥ पुत्रोभ्राता च तत्पुत्र पत्नी माता तथा पिता॥ वित्ताभावेपि शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकं
पुत्रग्रहणं द्वादशविधपुत्रोपलक्षणं॥ भ्रातृग्रहणं सोदरासोदरोपलक्षणं धनहारीतिवाक्यं पूर्वोक्तेष
पिनियामकं॥ यदा भ्रात्रौ दौहित्रयोर्वा मध्ये एको धनहारी अपरस्तु तदा धनग्राह्येव कुर्यादिति॥ यत्तु
गुरुचरणैर्ज्येष्ठस्यांधयंग्वादेरधनहारित्वेक निषस्यतद्धारित्वेन क्रियादिप्रसंगः स्त्युक्तं तदिष्टापत्त्याप
रिहर्तुं शक्यं॥ न वेद्यं ज्येष्ठस्य संसृष्टिनो धनहारित्वात्कनिष्ठस्या संसृष्टिनो धनहारिणः क्रियानधिकारः
प्रसज्येतेति चेन्न॥ प्रसज्यतां नाम नतस्मिन्भ्रातृत्वधनहारित्वे चेति निमित्तद्वयसद्भावात॥ तत्र क्रियाने दे

न कर्तव्यं वत्साद्विष्णुपुराणे॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः॥ त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदः
क्रियाधमे॥ अर्वाग्द्वादशाहाद्मध्ये याः स्युः क्रिया मताः॥ पूर्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः॥
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु॥ क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः॥ पितृमातृसपिण्डैस्तु
समानसलिलैस्तथा॥ तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः॥
दौहित्रैर्वा नरव्याघ्र कार्यास्तत्तनयैस्तथेति॥ अस्यार्थः॥ पूर्वासु मध्यमासु च सपिण्डीकरणान्तासु रानां
नानां कर्तृत्वं उत्तरासु पुत्रप्रनतिमात्रसंततसंतानां दौहित्रतत्तनयानां चेति वाक्यार्थः॥ पूर्वस्मिंस्तु एकाद
शाहाः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रिया॥ कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमादिकं तु पृथक्पृथगिति प्रचेतोवचना
त्॥ तत्र असंनिहितस्यापि ज्येष्ठपुत्रस्याधिकारं बोधयति॥ तत्संघातगतैरेकस्यापत्यं तिरगतैः राज्ञा वा धन
हारिणेत्यत्र मार्कंडेयपुराणवाक्ये सजातीयोऽत्र स्पर्शिक्यनः कारयेदिति प्रयोजककर्तृत्वावगमाद्दिहा
पितृथैवांगीकार्यं॥ न च राज्ञः सजातीयमन्ते साक्षात्कर्तृत्वं विजातीये तत्र प्रयोजककर्तृत्वमिति वाच्यं॥

एकस्मिन्वाक्ये वैरूप्यापत्तेरिति॥ सपिण्डीकरणे तु पुत्रसद्भावे तदसन्निधानेऽपि स एवाधिकारी तिस एव कुर्यादि
त्याद्धानि षोडशश्राद्धं वा कुर्यान्न तु सपिण्डनं॥ प्रोषिते वसिते पुत्रे कालानादपि विरादपीति वायुपुराणे प्रोषितस्या
पि पुत्रस्यैवाधिकारप्रतिपादनात्॥ यत्तु कश्चिदत्रं येऽइदं च वेत श्राद्धसहितं सपिण्डीकरणमन्यासि नत्पुत्रादि
भिः कर्तव्यं इत्युक्तापि श्राद्धेनाम्येषामपि कर्तृत्वं प्रतिनातितस्तुत्रासद्भावे न तु तदसन्निधौ॥ अनेन च वायुपुराणे
स्थेन विशेषविधिना पुत्राभावे तु पत्नीस्यादित्यादि सामान्यशास्त्रस्य सपिण्डीकरणविषये बाध्यते॥ तद्भावेनं
विनास्य गत्यंतराभावात्॥ पुत्रेषु पिज्येष्ठ एव कुर्यात्॥ एकादशाद्यं क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रिया॥ इ
ति मदनरत्ने प्रचेतोवाक्यात्॥ षोडशश्राद्धे ष पितस्यैवाधिकारः॥ श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डि
तामिति समानकर्तृकत्वस्मरणात्॥ पुत्राद्यैरेव चेत्यत्राद्यग्रहणे पौत्रादिग्रहात्पर्थः॥ तत्रान्येष्टादिनाऽशेन
त्व संनिधाने वायुपुराणे प्रोषितग्रहणात्॥ यान्यापिकाद्यपादिषु गयायां च प्रेतकार्यं तु यत्कृतं॥ सपिण्डे
र सपिण्डैर्वा पुत्रैरेव कृतेन वे दिव्यादिनिवाक्यानि तान्यनाकराणि॥ साकरत्वेऽपि ताथर्मेवं प्रतस्तं॥ पत्रपे

श्रा॰म॰ नकेनापिश्राद्धेकृतेपुत्रकर्तृकश्राद्धफलंनभवतीतिप्रसंगसाम्यं॥ननुसपिंडीकरणंकर्तव्यमित्येवपरं॥नन्वे
२६ ज्येष्ठस्यैवाधिकारेयवीयसाकृतंकर्मपित्रशाष्टेविहायप्रसु॥नतावतापिकर्तव्यंसपिंडीकरणंपुनरितित
कोपेनशास्त्रनिषेधानुपपत्तिः॥नतूक्तरीत्याकनिष्ठस्यानधिकारात्॥अनधिकारिणाकृतेन॥सपिंडीकर
णेनप्रेतत्वानपायात्॥जातायांचप्रेतत्वनिवृत्तौपुनरावृत्तिविधानंवैयर्थ्यात्॥अथनःकथमेतद्वाक्योपप
त्तिरितिचेत्॥पूर्वंमदनलिखितवचनेनज्येष्ठस्यैवाधिकारःसिद्धःसयदिकनिष्ठस्याहिताग्निर्वृद्धिर्वोपस्थि
तानतरोपाद्यते॥तथाहि॥नासपिंड्याग्निमान्पुत्रःपितृयज्ञानधिकारात्पितृयज्ञस्यावश्यकर्तव्यत्वेनाहत्य
वृत्तिसपिंडीकरणंविधीयते॥तेनैवचप्रेतत्वनिवृत्तिरूपफलेजातेज्येष्ठस्यपुनरावृत्तिःकेवलंवचनात्॥
नचज्येष्ठंप्रत्येवेदंविशिष्टंप्रतीतिवाच्यं॥यजमानोग्निमान्॥नचेत्॥द्वादशाहेतदाकार्यंसपिंडीकरणंसु
तेरित्यनेनैवतंप्रतिप्राप्तत्वादितरकनिष्ठंप्रत्येवपिं॥अपितृयज्ञप्रयुक्तेसपिंडीकरणंविधीयते॥पत्न्यादी रा॰म॰
न्यपतितुएवमनन्यथासिद्धवचनाभावान्नाधिकारः॥एवंचयद्यपितेनमासादिनाकृतंतदाज्येष्ठोपपादि २६

ध्येवावर्तयेत्प्रेतश्राद्धत्यागेनेतियद्वृद्धिकामानांपुत्राणामष्टयक्तसपिंडीकरणमुक्तंतद्यदिकनिष्ठेनकाम्य
कृतेतरातेनैवप्रेतत्वनिवृत्तौप्रेतश्राद्धंविहायेतिपुनर्विधानंयुक्तमेव॥वृद्धौतुयेनकेनापिकृतेनावर्तनी
यं॥तथाचलघुहारीतः॥स्नातोवास्नातःपुत्रोवासपिंड्योग्निष्यएववा॥सद्यःपिंडक्रियांकृत्वाकुर्यादभ्युदयंत
तइति॥अत्रयस्यकस्यापिसगोत्रस्यसपिंडनंतत्सुप्रोषितेपिव्यवहितोपिसपिंडःकुर्यादितिकेचित्॥युक्तं
तुयस्मात्पुरधिकयाद्दंतरेतदेवतासुतस्यसपिंडनंविनतन्निर्वहतितस्यैवेदंवाक्येसपिंडनंविधीयते।
आकांक्षितविधानात्॥अन्यथाभिन्नजातीयगुरोरपिसपिंडनंशिष्येणकार्यंस्यात्॥मासिकामनाय्यप
कर्मःपुनरपकर्षणंचज्ञेयं॥सपिंडीकरणस्वागयकृतान्यपि॥पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तरनिषेधना
दितिशाट्यायनिस्मरणात्॥अत्रयद्यपिवृद्ध्युत्तरनिषेधनादितिहेतुस्तथापिसर्वंदिमनुष्याःप्रथम
मंगलजनकइतिवरप्रामकत्वाद्विधिःकल्पनीयः॥कात्यायनेनापिस्पष्टीकृतं॥निर्वर्त्यवृद्धितंत्रंतुमासिकानि
नतंत्रयेदिति॥वृद्धिंकृत्वामासिकानिनतंत्रयेदिति॥वृद्धिंकृत्वामासिकानिनकुर्यादित्यर्थः॥तथाचक

निष्टे साग्निके कामनयानुतिष्ठासो वाप्येष्टत्वमान्नायकादः स्वदैवं तु पुत्रस्यापीति निर्णयः ननु पुत्राद्यभावे
ऽैकोद्दिष्टसत्वे पत्न्या अनधिकारः प्रसज्येतेति चेत् ॥ पुत्राद्यभावे तु पत्न्यास्याधिकारस्मात् दैकोद्दिष्टमेव निरग्नेष्टत्वेनेनवा
धितेपि अपुत्रापुत्रवत्पत्नी पुत्रकार्यं समाचरेदित्यनेनाधिकारिणी न च पुत्राद्यभावे तु ग्रत्यनेन उदरमेका
पंतिस्य नाज्ञासंनिधौ प्रवर्तनात् ॥ अपुत्रेतस्य वासां निधयेः प्रवर्तनेऽपुत्रायाः पत्न्याः पतिश्रौर्ध्वदेहि
कं कुर्यात् ॥ अतः पुत्राद्यभावे पत्न्यात्तर माबेदैकोद्दिष्टं एवं पितृव्यादीनामपि ॥ यथाहजातूकर्ण्यः ॥ पितृव्य
भ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ॥ मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवत् भवेदिति पितृवदित्यावरूपकत्वार्थं
ननु पार्वणविधानार्थमिति हेमाद्रिः ॥ अपुत्राणामिति पितृव्यादीनां विशेषणं ॥ मातृपदं सपत्नमातृपरं
पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति ॥ कात्यायनोक्तेः ॥ भ्रातुरपि ज्येष्ठस्यैवायमाह मनुः ॥ प्रति
संवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृते दिने ॥ पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हीति ॥ अत्रिरपि ॥ भ्रात्रेन
ग्निमेपुत्रापस्वसुरे मातुलायतः ॥ पितृव्यगुरवेश्वादूमेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥ एकवचनछंदसं ॥ न चेवस

मावास्यादि चपितृश्राद्धवत्सक्तिरितिवाच्यं ॥ इत्यलिखितजातूकर्ण्यवाक्यस्य त्ययादं प्रकृत्यपातात् ॥ अतस्त्र याद
श्राद्धमावत्सकंनान्यंत् ॥ दैकोद्दिष्टस्य तु मावास्यादौ मातामहश्राद्धमावत्सकमेव ॥ पितरौ यत्र दृश्येते तत्रमा
तामहा अपि ॥ अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेदिति धौम्योक्तेः एवं पित्रादीनां पार्वणं पितृव्यादीनामेको
द्दिष्टमेव दाक्षिण्यस्तु पितृभ्रातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं न चेत् ॥ एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणमिष्य
इति श्राद्धदीपकलिकाधृतचतुर्विंशतिमते ॥ वचनात् ॥ ज्येष्ठानां पार्वणं कनिष्ठानां मेकोद्दिष्टमाचरेदिति ॥ एवं
पूर्वोक्तात्रिकात्यायनवचसि कनिष्ठपितृव्यादिपरे ॥ यत्तु ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च ॥ दैवही
नं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥ दैवहीनमेकोद्दिष्टं ॥ तथा अनाहिताग्नेर्ज्येष्ठोपि भ्राता तस्मिन्निर्दिष्टे सपिंडी
करणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ॥ अपुत्राणां च सर्वेषां सपत्नीनां तथैव चेति ॥ इथ्वीचन्द्रोदयमात्र धृत वृद्ध
पराशरवाक्यात् अपमार्कंडेयप्रचेतसो वचसामाचरतो व्यवस्थेति सर्वं शिवं ॥ ॥ अथ गौणपुत्राणां विशेषः ॥ ॥
तत्र दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति कलिनिषिद्धत्वपातात् ॥ दत्तातिरिक्ता गौणाः पुत्रा निषिद्धाः दत्त

धा.म.
२८

कस्तु द्विविधः॥ केवलो द्व्यामुष्यायणश्च॥ दानकाले दातृप्रतिगृहीत्रोरस्मावयोरसाविति संविति संविदेः करणे
केवलः॥ तत्करणे द्व्यामुष्यायणः॥ तत्र केवलः॥ प्रतिग्रहीतुरेव श्राद्धादि कुर्यात्॥ पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिके प्र
तिग्रहविधौ नाव्याकांक्षायां नन्यपुंस्त्वारव्यपुत्रत्वस्य माव्यातां संनवात्॥ श्राद्धादिपितृकार्यप्रयोजकं प्रतिग्रा
हगतां द्रष्टव्या वश्यंभाव्यत्वांगीकारात् जनकस्य॥ गोत्ररिक्थे जनपितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः॥ गोत्ररिक्थेज
न पितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः॥ गोत्ररिक्थानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधेति मनूक्तेर्दत्रिमो दत्तकः॥ गोत्ररिक्थेनुगः
कत्तांति गोत्ररिक्थावगः प्रायस्तत्समनियत इति॥ पिंडः सपिंडं॥ स्वधाश्राद्धं विवेचयिष्यते चेदं व्यवहारमयू
खे॥ द्व्यामुष्यायणस्य श्राद्धे विशेषमाह देवलः॥ द्व्यामुष्यायणकादद्युस्तांपिंडोदके पृथक्॥ पण्णदेयास्त
मद्दपिंड एवं कुर्वन्नमुह्यति॥ आपस्तंबः॥ यदि द्विपितास्यादेकस्मिन्पिंडे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति॥ इदमाप
स्तंबपरे॥ पिंडश्राद्धस्य श्राद्धोपलक्षणं॥ अतएव प्रवराध्याये॥ द्व्याहे कुर्यादेकश्राद्धं वा पितृमुद्दिश्यैकपिंडे
द्वावनुकीर्तयेत्॥ प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं वा पुरुषात्तृतीयादिति॥ द्व्यामुष्यायणपुत्रस्य पिंडदाने देअभाव

धा.म.
२८

स्यायामेकपिंडे द्वौ द्वावितरयोरिति पंच॥ द्व्यामुष्यायणपौत्रस्य प्रतितामहयोरेव द्वौ पिंडाविति चत्वारः॥ के
चित्तु एकस्मिन् पिंडे द्वौ द्वाविति कुंडगोलकपरं वर्णयंति तन्नुनस्स्मंतरसंवादि॥ द्वयानुपेतयोरप्यभावा
स्वादिश्राद्धेऽधिकारो मातृपे॥ अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षे पंचदश्यापुचेत्स्वका॥ अत्रानुपनीतोऽपि कुर्या
त्सर्वेष्वपर्वसु॥ श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदं॥ ऋग्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः इति॥ अ
मावास्याष्टकादौ होमस्कपाण्यादिषु लौकिकाग्नौ वा कार्यं॥ इदं च श्राद्धविवेके लौकिके पुत्रिणस्य पुराण
युक्तके पुनोपलभ्यते॥ जीवत्पितृकस्यापि क्वचिदधिकारो मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्त द्वादशेहपुत्रजनने पित्रो
र्यां सौमिके मरणे॥ तीर्थे ब्राह्मण आयाते पर्वणि जीवतः पितुरिति उद्वाहे दृष्टिकायां॥ प्रथमे पितुरेवाधिकारा
त्तेनांऽश्राद्धं पिता कुर्यात् परिदेपाणिग्रहे पुनः॥ अतऊर्ध्वं सुतः कुर्यात् परिदेपाणिग्रहे पुनः॥ अतऊर्ध्वं सुतः कु
र्यात्स्वयमेव तु नांदिकमिति मदनरत्नधृत्समंतरात्॥ सौमिके इति सोमयागकर्मांगश्राद्धस्य नांदीयस
बनिकपिंडदानस्य च ग्रहणार्थं॥ उपलक्षणं चैतज्जीवत्पितृकाधिकारिककर्मांगाभ्युदयिकमात्रस्याभ्य

मपाःधानांगेस्मिन्नधिकरोदुर्घटःस्यात्॥काम्येधिकारविधेःप्रयोगविध्यनुसारित्वादंततःकाम्यथाधानेपिश्र
मोदुर्घटःस्यात्॥कृतसोमयागस्यचानुपपत्त्यैवाधानेसोकल्प्यतइतिचेत्सत्यं॥यागेनापूर्वंकृत्वास्वर्गंकुर्या
दितिवचनतानुपपत्तिकत्राष्टकल्पनामयेष्वपसोमिकेमखइत्यत्रलघीयस्मात्तत्तयैवाधिकारसमर्पनंन्याय
ष्यइतितपरिसंख्या॥अतएवान्वष्टकंगयाश्राद्धोसत्यांयत्नमन्तेहनि॥मातुः॥श्राद्धंसुतःकुर्यात्पितयपित्र
जीवतीत्यान्वष्टकाधिकारःसंगच्छते॥मैत्रायण्यपरिशिष्टेपि॥महानदीषुसर्वासुतीर्थेषुचगयामृते॥जी
वत्यपिपितुर्वर्तत्रश्राद्धंपार्वणधर्मवदितिगयामृतइतितदुदेशकुलैवयात्रापूर्वकश्राद्धपर्युदासार्थोऽ
वेधगमनेतुपितुर्देवतात्वद्विरूपश्राद्धंकार्यमेव॥तत्रापिमृतमातृकस्यैवेतिचपत्नी॥तेनतामुद्दिश्यपिंडादि
दत्वामातृत्वेनाप्युद्दिश्यदद्यात्॥गयांप्रसंगतोगत्वामातुःश्राद्धंसमाचरेत्॥इतिवाक्यादितिकेचित्॥तत्वंतु
गयामृतइतिपर्युदस्तंगयाश्राद्धंजीवत्पितृकस्यमृतायांमातरितदुदेशकमेवप्रतिप्रसूयते॥वाक्येत
येवश्रवणात्॥पर्युदासवाक्येयात्रानुपादानेनतत्पूर्वकश्रवणात्॥पर्युदासवाक्येयात्रानुपादानेनत

त्पूर्वकश्राद्धपर्युदासेमानाभावात्॥गयांप्रसंगतोगत्वेतितुपित्रायुद्देशपरक॥गयायात्राया॥जीवत्पितृकंप्रत्य
प्यमेनुवादकमेव॥एषएवचकालादर्शस्मृतिदर्पणादीनामप्याशयः॥अत्रदेवताआहकात्यायनः॥वृद्धौती
र्थेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति॥येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइति॥तातेसतीतिवृद्धितीर्थसंन्यस्त
पतितपदैःप्रत्येकंसंबध्यते॥तत्राप्याद्याभ्यांसामानाधिकरण्येन॥वृद्धौतीर्थेचेत्यनेकनिमित्तसमावेशेवा
क्यभेदापत्तेरद्दीमंतवेदिमीनोन्नइवद्विवेदोस्मंतवेदीपरेइवसंधिदेशस्यजातपुत्रःकृसकेशोग्निमादधीते
तिजातपुत्रादिपदानीवचयोविशेषस्यवृद्धितीर्थपदेजीवत्पितृकाधिकारिकश्राद्धमात्रोपलक्षके॥उक्तप्र
कारेणतेषपिजीवत्पितृकस्याधिकारः॥उत्तराद्देनपितृदेवताएवैनंप्रसुपदिश्यंते॥अतएवजीवत्पितृक
स्यमातारिमातामहेचमृतेपिनस्वनिरूपितमातृमातामहपार्वणयोःप्राप्तिः॥किंतुपितृनिरूपितयोरेव॥पि
तामहेपिजीवतितन्निरूपितस्यसंबंधेनैतद्वचनादेवप्राप्तेः॥अत्रहोकावयंतीतिवदेवशाष्टतस्तासांपरिसं
ख्यातत्वात्॥सुमंतुहारीतौ॥जीवत्पितरिवैपुत्रःश्राद्धकालंविवर्जयेत्॥येभ्योवापिपितादद्यात्तेभ्योदानं॥

श्रा॰म॰ प्रवत्स्यतेइतिपितुःपितृभ्योवादद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिः॥गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनजातकर्मादिपत्यसं
३० स्कारेषुत्वाश्वलायनानांप्रतिप्रसूयतेप्रयोगपारिजातेआश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे॥जीवत्पितासुतसंस्का
रेषुमातृमातामह्योस्तस्यांजीवत्स्वांमातामहश्राद्धंकुर्यादिति॥अनयोरन्यतरजीवत्पितृनिरूपितःगव
गइत्यर्थः॥उनयोजीवनेनतुवर्गत्रयमपिपितृनिरूपितमेव॥येत्येतद्वचसास्त्रीयमातृमहपार्वणेन
वतोनपितृपार्वणमित्याहुः॥तन्न॥अग्नष्टेत्रेमंत्रवर्णिकामित्रूयपोःष्टष्टनावेनप्रजापतिविद्यावितये
ःपितरोयत्रपूजतेतत्रमातामहाश्चपातिपितृश्राद्धेमातामहश्राद्धमुपजीव्यत्वेनतद्धाधायोगात्मानाना
वात्र॥यत्तुकौतिम्यः॥दर्शश्राद्धंगयाश्राद्धश्राद्धंचापरपक्षिकं॥नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तर्प
णमिति॥तत्प्रतिनिषिद्धंयेतानिश्राद्धानिनकुर्यादित्यर्थः॥एतेनाष्टकादिषुसंक्रांतौमन्वादिषुयुगादि
षु॥चंद्रसूर्यग्रहेपातेसेछयापूजयोगतः॥जीवत्पितानैवकुर्यात्श्राद्धकाम्यंतथाखिलमितिक्रतुवाक्यो राम॰
पिव्याख्यातंएतेनैवकिंजीवत्पितृकाधिकारिकविधिप्राप्तश्राद्धनिषेधेननोपणेकरोतीतिवृद्धिकल्या ३०

पत्तिः॥किंचजीवत्संन्यासिपतितपितृकयोरपिनिषेधप्रवृत्तेःश्राद्धाधिकाराभावोनतन्त्रदेवताविधेरनुपपत्ति
॥नत्तुमवत्पक्षेतयोरुक्तंयत्श्राद्धेधिकारः॥वद्धोतीर्थेचेतिकातीयेनैवदेवताविशिष्टश्राद्धविधौदर्शिकाद्य
पेक्षयाक्रमतिरापत्तिः॥एतौप्रतिविशिष्टविधिःइतरजीवत्पितृकंप्रतिविवादादिश्राद्धेदेवतामात्रविधिरि
तिवैरूप्यापत्तिश्चेत॥श्रृणुसर्वेसमावास्याष्टकादिश्राद्धविधयोजीवत्पितृकमृतपितृकसाधारण्येनैव
प्रवर्तंते॥तत्रजीवत्पितरिदर्शश्राद्धप्रधानपि॥वादिपार्वणदेवतानावाद्दस्मुदितेछावुपांशुपम्नालुप्यंते
एकस्मैवानुवादकंसपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते॥नजीवंतमतिक्रम्यकिंचिद्दद्यादितिकातिरि
निकातीयं॥वेधदेवताप्राप्तौतुपुनःप्रवृत्तंते॥मृतेपितरिपितामहेप्रति-पितामहेप्रपितामहेचजीवतिप्र
कारमाहविष्णुः॥पितरिजीवतियःश्राद्धंकुर्याद्येषांपिताकुर्यात्तेषांकुर्यात्पितरिपितामहेचजीवतियेषांपि
तामहः॥पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात्यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामह
हात्परंत्र्यांदद्यात्यस्यपितादयन्नेतोस्मातांस्यांपिंडौदत्वापितामहपितामहायदद्यात्॥यस्यपितामहःप्रे

तस्मात्तस्मै पिंडं निधाय प्रपितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पि
ण्डं दत्वा पितामहपितामहाय दद्यात् मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद् द्विरुद्धरणः ॥ मंत्रोहेव यथास्थानं प्रयो
गणं मंत्रवर्जितमिति मातामहादीनामप्येकद्वित्रिपुत्रजीवत्सु एवं पितृपार्वणवदित्यर्थः ॥ मातामहादिष्वप्येवं न्याय
साम्यात् ॥ मंत्रोहे तेनादित्यादिव्याख्यास्यतं तु द्वकरणे ॥ स्त्रीणामपि पूर्तं महादानं कन्योद्वाहादिविधाने धिकारा
त्तदंगे नांदीश्राद्धेप्यसौ स्पष्ट एव ॥ तत्र जीवद्भर्तृकायाः पूर्तव्रतमहादानादि पुत्रावस्तुरूपस्यैव स्वातंत्र्याभावाच्च
पितृमातामहपार्वणनीति ॥ भर्तृसंनिधाने न तस्याः कन्योद्वाहे तु स्वीयानन्तुवापार्वणत्रयदेवताः अयं वि
कल्पः स्वपितृभ्यः पिता दद्यादिति श्लोकव्याख्याने नांदीश्राद्धप्रकरणे स्पष्टो न विता· विधवायास्त्वप्येवं ॥ द
त्तश्राद्धे तु पुत्राभावे तद्देवश्राद्धाधिकारः ॥ अपुत्रा व्यन्नीपत्रकर्मसमाचरेदिति वचनात् ॥ पुत्रवदिति
वतिवाप्रकारणानुरोधाच्छ्राद्धक्रियातुल्यतोक्ता पुत्रकर्तृकश्राद्धवदेव देवता ॥ उद्देश्यत्वं तु पित्रादीनां भ
र्त्रादीनां तन्मातामहानां च पितृत्वादिना यं प्रति येन रूपेण संबंधितानं प्रतत्तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् ॥ ष्य

त एव स्मृतिदर्पणे ॥ स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ॥ विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतंद्रितेति ॥ तथैव
त्रिभ्य एवेत्यर्थः ॥ इदं चैकपट्टे दैवत्यं दर्शश्राद्धविषयं ॥ अत्र स्वपितुः पुत्रपौत्रत्व एव तत्पार्वणमिति दिवोदासीये
तन्न ॥ अपुत्राणामेवेति विशेषवचनाभावात् ॥ स्वपितरि जीवति द्वारलोपात्तत्पार्वणलोप एव ॥ महालया
दिश्राद्धे मृतस्वश्वादेस्तत्स्वश्वादिपार्वणसपिंकतहृतमिति नवत्यं केचिन्मृतमातृकायाः स्वमात्रादिपार्वण
मपीति हारदशदैवत्यमाहुः ॥ अपरे स्वमातामहपार्वणेन पंचदशदैवत्यं ॥ अपरे स्वमातामह्यादिपार्वणेन
महाष्टादशदैवत्यं तन्नाप्याद्ययजीवने द्वारलोपात्स्नोपस्नति च ॥ एतच्च यमसूत्रविषयं ॥ उक्तामपि पिता
महचरणा ॥ यत्तु स्मृतिसंग्रहे ॥ चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ॥ स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रो
स्तथैव च ॥ ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेदिति ॥ तथा ॥ स्वभर्तृणां च विशेषेण मातामह्यास्तथैव
चेति एतन्मत्सुलं मृगयं श्वश्रादिमात्रादिपार्वणयोरेव यथायोग्यं सपत्नीकानामिति वाच्यं ॥ अन्येषां तु यास
वे मे कोदिष्टादीनि ॥ यत्तु श्राद्धं तु या नारी मोघात्पार्वणमाचरेत् ॥ न तेन तस्य तेन तृप्तिः स्याद्वानरकं व्रजे

श्रा॰म॰
३२
दितिवचनंतत्तुस्त्र्यादेरेकोद्दिष्टपक्षप्रशंसार्थंनतुसर्वथापार्वणप्रतिषेधार्थमितिदिक्॥ ॥इतिश्राद्धाधिका
रिणः॥ ॥अथकालदेशकर्तॄणामैक्येतंत्रप्रसंगबाधविचारः॥ तत्रांगप्रधानानांतुसमत्वेनाश्रूयमाणविशेष
त्वेनभिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानामपिकर्मणांप्रधानानामंगानांचतंत्रेणानुष्ठानं॥ यथासंक्रांतियुगादि
मन्वादिव्यतीपातश्राद्धानां॥ नचसौर्यादिविधिपितृयापत्तिःप्रधानभेदात्॥ नचांगानामेवदर्शपूर्णमासयोरि
वतथास्तु॥ द्वयोरपिप्रांशुनावसंगेनवैगुण्यापातात्॥ दर्शपूर्णमासयोस्तुपौर्णमास्यांपौर्णमास्यायजेता
मावास्यायांअमावास्ययायजेतेतिवाक्याभ्यांप्रतिनिकंप्रयाजाद्यंगंतंत्रेचतेति॥ तथाहि॥ अतयोर्वाक्ययो
र्विधेयकालगतैकवचनस्योप॥ देययागगतस्यसाहित्यस्यचविवक्षितत्वात्तयोस्तेचयोगनावनोवा॥
क्षतादेकस्यांपौर्णमास्याममावास्यायांचसंगानिसहितानितानित्रीणित्रीणिप्रधानानिकार्याणिस्यर्थप्रती
तेः॥ साहित्यस्यचस्वरूपतःप्रधानेसंभवादंगद्वारातदुपपत्तिरितियुक्तंतंत्रत॥ नतुभिन्नप्रयोगविधिपरि राम॰
गृहीतेषुचित्रासौर्यादिषुतथाकिंचिदस्त्रमाणमस्तिप्रयोगप्रांशुनावनंगबोधकं॥ येषुतामावास्यासंक्रांत्या

दिनिमित्तकेषुप्रधानानामंगानांचाल्पत्वाद्वाकल्प्यकृतंविशेषग्रहणंतेषुसहत्वात्स्यप्रसंगेनसिद्धिः॥ यथा
माघ्यादिनेसंक्रांत्युगादिमन्वादिव्यतीपातश्राद्धानांतत्रसर्वेषांतंत्रेणसंकल्पवाक्येउद्देशः॥ संक्रांतियुगा
दिश्राद्धंतंत्रेणकरिष्यइतिप्रसंगेतुमहातंत्रवतोमाघश्राद्धादेरेवोद्देशःनप्रसंगिनःसंक्रांत्यादिश्राद्धस्यएते
नसंक्रांतिव्यतीपातश्राद्धानांतंत्रेणसंकल्पंवदन्नितिहेमाद्रिरयास्तं॥ अमाश्राद्धस्यसहत्वेनविशेषग्रह
णात्॥ प्रसंगएवाभ्रोचितः॥ यत्तुकालादर्शेयुगादिश्राद्धेनचदर्शश्राद्धस्यसिद्धिरुक्तानित्यदर्शिकयोस्तो
दकुंभमासिकयोरपि॥ दार्शिकस्ययुगादेश्चदार्शिकालम्ययोगयोः॥ दार्शिकस्यचमन्वादेःसंपातेश्राद्धक
र्मणं॥ वसंतादितरस्यापिसिद्धेस्तरमाचरेतिरीति॥ तत्रःदर्शिकस्यवृत्तविधानत्वेनतेनैवयुगादिम
न्वादिश्राद्धसिद्धेयुक्तत्वात्॥ कश्चिद्देवतानेदेनतंत्रापवादमाहसएवनित्यस्योदकुंभस्यदर्शमासिकयोर
पि॥ नित्यस्यचाब्दिकस्यापिदार्शिकाब्दिकयोरपि॥ युगयाब्दिकयोश्चापिमन्वायाब्दिकयोरपि॥ प्रत्याब्दिकेपु
चातस्य॥ योगेषुविहितस्यच॥ संपातेदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेदिति॥ अत्रनित्यदार्शयुगादिमन्वादि

लम्बयोगश्राद्धेषुसपत्निकाःपितरोदेवताउदकुंभमासिकाब्दिपुसपत्नीकादेवताऽइतिभेदइत्याशयः॥पत्रवा
न्वष्टकादौनवरैवस्यविधानात्॥केवलपित्रादीनांदेवतात्वंतत्रान्वष्टकादिनामासिकाब्दिकयोरपिप्रसंग
तःसिद्धिः॥ननत्वस्वयंप्रसंगःसपिंडकेनतुदार्शिकेनतदाभावांगकस्यसंक्रांत्यादिश्राद्धस्यप्रसंगेविरोध
इतिचेन्नपिंडदानेनतदभावस्यसंक्रांत्यादावंगत्वाभावेनविरोधाभावात्नचपिंडदानप्राप्तिःप्रकृतौऽथ
यनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्दितयेतथा॥संक्रांतिषुचसर्वासुपिंडनिर्वपणाद्दतइत्यादि॥निवर्तकवाक्यंतुविह
ताविति सन्निधानाभावात्तदेकवाक्यत्वाभावेनपर्युदासाभावात्तौप्रसंगेकरोतीतिवन्निषेधांगीकारेण
विकल्पइतिवाक्यं॥पिंडदानप्राधान्यस्यप्राकृप्रतिपादितत्वेनसंक्रांतौश्राद्धंकार्यमित्यादिविधिनैवतत्प्रा
प्तौसंनिधानेपर्युदासोपपत्तेः॥परायुत्तुजननेऽन्तरंस्नानादौक्रियमाणेद्वितीयपुत्रोत्पत्तिस्तदाजातकर्म
णेऽपिवृद्धिश्राद्धंतंत्रेणअगृह्यमाणविशेषत्वात्॥यत्रतुनिमित्तपौर्वापर्यंनैमित्तकपौर्वापर्यविरोधस्तत्रनि
मित्तक्रमानुरोधेननैमित्तिकानिकार्याणि॥तथाचकात्यायनः॥द्विबहूनिनिमित्तानिजायेरन्नेकवासरे॥

नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तोत्पत्त्यनुक्रमादिति॥पतितिनियावन्नाकृदायाःपत्न्याःतपारश्राद्धंतच्चेत्येतिनिवि
वाहे॥तंत्रब्राह्मणपिंडयोरैक्यमितिहेमाद्र्यनुसारिणः॥ब्राह्मणपिंडयोर्भेदःविश्वेदेवादीनांतादुपकारकं
गंतंत्रतेतिमाधवप्रयोगपारिजातकारादयः॥निर्नतिथावन्नाशूढायामिन्नमेवश्राद्धमितिनिबंधकाराः॥
यतितिथावेववैश्वदेवाद्यारादुपकारकांगतंत्रताब्राह्मणभोजनपिंडदानयोःप्रायश्चित्तमित्येवदाक्षिणात्या
नुष्ठानं॥उक्तंचैतन्॥यासमारोहणंकुर्याच्चितिस्थांपतिव्रता॥तांमृताहनिसंप्राप्तेपृथक्पिंडेनियोजयेत्
अन्वष्टचनवश्राद्धंयुगपत्तुसमापयेदितिन्त्युक्ते॥मृताहनिमासिकेसंप्राप्तेपृथक्पिंडेनियोजयेत्चका
राल्नसंघंवार्षिकेपात्स्यचः॥एकचित्तांसमारूढौदंपतीनिधनंगतौ॥पृथक्श्राद्धंतयोःकुर्याद्दिनंचपृथुक्
पृथगितिगार्ग्योक्तेश्च॥अथतन्त्रश्राद्धस्यब्राह्मणभोजनपिंडदानरूपप्रधानवचनतत्तन्मात्रपृथक्त्वेऽप्य
न्येषामारादुपकारकाणांतंत्रता॥ओदनपदंपिंडदानलक्षकमितिहेमाद्रिः॥तन्न॥श्राद्धपदेनैवप्रधानस्ता
पिंडदानोपादानसिद्धेः॥मृताहनिसमानेनपिंडनिर्वपणंपृथक्॥नवश्राद्धंतुदंपत्योरन्वारोहणएवत्विति

श्रा॰स॰
२४

लौगाक्षिवाक्येसामान्यतस्तिथिभेदेनतत्तद्देवतारोहणेसतिदंपत्योःसमानतिथिनिमित्तकेश्राद्धेसमासोविधी
यते॥अविशेषप्रवृत्तस्यएकतिथिगतानुगमनमात्रविषयत्वरूपसंकोचेप्रमाणाभावात्॥लघुत्वात्तस्य
तादृशश्राद्धत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकसंभवेगुरुत्वेनैकदिनमृतादृश्राद्धत्वरूपस्यायुक्तत्वात्॥नचभिन्नतिथि
निमित्तकयोरेकादशाहे॥कथंतत्रसाहित्यविधिरितिवाच्यं॥अमुरितेष्टौसहश्रयपतीतिवाक्येसहत्व
मात्रविधौरथांशेषयणस्याप्राप्तस्यापरिशिष्टेपवत्॥साहित्यविधानस्यानुपपत्त्यैककालतास्येयात्॥नचै
ककालतास्वेपेविनिगमनाविरहात्पत्नीमृताहएवतत्तुंश्राद्धंस्यादितिवाच्यं॥अनारूढायास्तत्समानका
लीनत्वमेणप्रतिपादकार्थवादैःसंदिग्धार्थनिर्णयात्॥अथवायस्मिन्नूपतेवातथापिवहारस्तावस्त्रं॥कु
त्रापुत्रकर्तृकदाहेनतस्यस्यावधारणमिति॥अत्रदाहदिनेआहारपमाणनिश्चयदर्शनेमृतादेमारणमाहाय
मर्थवादेभ्यः॥वस्तुतस्तुशंस्त्वताप्राणायासंनिष्टतइत्यत्रप्रथमोपस्थितेरप्रज्ञंपुत्राकांतत्वत्वमृतमृत
त्वैवसाहित्यमनुमृताहनीतिवाक्येपिंडनिर्वपणमितिविवक्षितत्वात्स्तिंरसमासएवापदिविधीयते॥ननु

राम॰
२४

श्राद्धसमासइतिचेन्न॥नवश्राद्धमितिश्राद्धपदोपादानेनपिंडनिर्वपणपरस्यापिश्राद्धपरत्वेनन्युगार्ग्यवा
क्यसमार्थस्योबोधितत्वात्॥एकचित्यांसमारूढयोर्दंपत्योरेवबर्हिषि॥पित्रोःपिंडान्पृथक्दद्यात्॥पिंडंवाय
सुतत्सुत॥इत्यस्मिन्स्मृतिवाक्येलापन्यर्ं॥इदंचसमासविधानमाह्निकविषयमितिहेमाद्यनुसारिणः॥
तत्रतांस्मृतादृनिसंशामेपृथकपिंडेनियोजयेत्॥प्रत्यष्टंचैतस्मन्मृताहनीत्यत्रमासिकपरत्वेनगोबलीव
र्दन्यायेनचसर्वविषयत्वात्नवश्राद्धमात्रेतुपृथक्लौगाक्षिवाक्यात्॥एतद्दिनदंनवश्राद्धंयुगपत्तुसमाप
येदितिन्युवाक्यंत्वान्यरमणिस्मृतिवाक्यवत्॥विस्तरस्तुतातचरणकृतेद्वैतनिर्णयेबोध्यः॥अन्वारोहण
व्यतिरेकेणैकदिनमरणेकार्ष्णाजिनिः॥पित्रोःश्राद्धेसमंप्राप्तेनवेपर्युषितेपिवा॥पितृपूर्वंसुतःकुर्याद
न्यत्रासन्नियोगतः॥पर्युषितेचिरंतने॥अत्रमातापितृव्यतिरिक्तविषयो॥॥अथयात्रिव्याणि॥॥त
त्रमनुः॥तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेनवा॥दत्तेनमासंप्रीयंतेविधिवत्पितरोनृणां॥कालशाकंमहा
शल्कःखड्गलोहामिषंमधु॥आनंत्यायैकल्प्यंतेमुन्यन्नानिवसर्वशः॥कालशाकंकालिकामहाशल्कःशल्य

कश्यमस्ताऽस्यन्येरवङ्गोगंडकः॥लोहोरक्तछागः॥कलइतिहेमाद्रिः॥लोहपृष्ठनामाकंकुरित्यन्ये॥मधुमाध्विकं मु
न्यन्नानिनीवारादीनि॥तथामुन्यन्नानिपयःसोमोमांसंयच्चानुपस्कृतं॥अक्षारलवणंचैवप्रकृत्याहविरु
च्यते॥अनुपस्कृतमविकृतमप्रतिषिद्धंवा॥अक्षारलवणमक्षारमृत्तिकाकृतात्लवणाद्भिन्नंप्रचेताः॥कृ
ष्णमाषास्तिलाश्चैवश्रेष्ठाःस्युर्यवशालयः॥महायवाव्रीहियवास्तथैवचमधूलिकाः॥कृष्णाःश्वेताश्चलोहाश्च
लोहाश्चग्राह्याःस्युःश्राद्धकर्मणि॥मधूलिकायावनालविशेषः॥शालिविशेषोवेतिहेमाद्रिः॥अग्रेधूमंचय
श्राद्धंकृतमप्यकृतंनवेनतत्॥ब्रह्मपुराणे॥यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा॥संतर्पयेत्पितॄन्मु
द्गैश्श्यामाकैःसर्षपद्रवैः॥नीवारैर्हस्तिश्यामाकैःप्रियंगुभिरथार्चयेत्॥सर्षपाःगौराः॥माकंजेषे॥नीवाराः॥
पौष्करश्चैववन्यानांपितॄन्तृप्तप्रियंगवः॥कोविदारानिष्पावाश्चात्रग्राह्यामताः॥पौष्कराःपद्मबीजानि॥कोविदा
रःकांचनारःनिष्पावावल्लाः॥विष्णुधर्मोत्तरे॥गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैःसतीनैश्चणकैरपि॥श्राद्धेषुदत्तैर्प्रीयंते
मासमेकंपितामहाः॥सतीनाःकलयाः॥अथवर्ज्यानि॥ ॥वायुपुराणे॥ ॥अकृताग्रयणंधान्यंजातंवेप

रिपाटलाः॥राजमाषानणूंश्चैवमसूरांश्चविवर्जयेत्॥परिपाटलाःस्थूलाराजमाषाःलोतेवारंगूश्च॥षट्त्रिंश
न्मते॥कुलधान्यानिसर्वाणिवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि॥नवर्जयेत्तिलांश्चैवमुद्गोमाषांस्तथैवच॥नरहाजः॥मुद्गा
ढकीमाषवर्जंद्विदलानिनदापयेत्॥आढकीतुंवरी॥सुमंतुः॥बीजपूरकमाषांश्चनश्राद्धेदापयेत्॥बीजपूर
कंमातुलिंगं॥माषाराजमाषाः॥चतुर्विंशतिमते॥कोद्रवाराजमाषाश्चकुलत्थावरकास्तथा॥निष्पावा
श्चविशेषेणपंचैतांस्तुविवर्जयेत्॥वरकावनमुद्गाः॥निगमःपावमानात्तानपितथावर्ज्यंतिविपश्चित
॥तैलमथापदिप्राप्ताःसंप्रयच्छंतिवास्तिकाः॥तैलमपिवर्जयंति॥आपदित्वेनमपिप्रयच्छंतिस्मन्वयः
षट्त्रिंशन्मते॥वर्ज्यामर्कटकोःश्राद्धेइति॥माघ्रटकालंकाः॥वर्जयेदित्यनुवृत्तौ॥मरीचिः॥कटुकानिचस
र्वाणिविरसानितथैवच॥चटुकानिपिप्पल्यादीनि॥शंखः॥लोहितान्वृक्षनिर्यासान्॥श्राद्धकर्मणिवर्जये
त्॥महाभारते॥अश्राद्धेयानिधान्यानिकोद्रवाःपुलकास्तथा॥पुलकास्तुच्छधान्यानिपाठ्ये॥कोद्रवोद्दाल
वरककुसुंनमधकानसा॥एतानिचैवरेयानीति॥मधकंमेष्टीमधः॥वर्ज्यान्यधिकृत्यमात्स्ये॥कोद्रवो

श्रा॰म॰ ३६ ऽलवं ककपिछमथकानसाः वैलवेव॥मसरस्तारवान्नकिकुलछशिग्रयः॥शिग्रुःसौभांजनः॥बाल्यांजे॥स
र्षश्चाहृजननंपुष्पंकुसुमंराजसर्षपा॥वर्ज्यंचायक्रियंसवैनिशिग्रयच्चालतंनलं॥अंजनपुष्पमंजनद्रुमपुष्प
माकंडियः॥वर्ज्याश्चामिषवानित्यंरञ्जनपुष्पंगवेधुकं॥अनिषवाःसंधानानिकोमे॥आढकीकोविदारांश्च
पालंकांमस्विंतथा॥वर्ज्ययेदिति॥कोविदारःकोचनारः॥मरीचान्यार्द्राणिनेत्युक्ताण्यतिहेमाद्रिः॥पालंकं
मुकुटस्त्वोगंधद्रव्यविशेषः॥॥अथयाद्यफलादि॥॥ब्रांखवः॥॥आम्राम्रातलेवतानिद्रुनमहाकानव्यदाजि
मान्॥विदार्यश्विमहंगंगंत्रमाद्वकान्जेवदापयेत्॥विसकेवुकान्॥पालेवतंबीरानुकाशि॥महाकाद्याप्ता
नवंकमरिंगं॥विदायनिकूष्मांडकंदाच॥महंगःकाश्मीरेप्रसिद्धः॥शृंगाटकंजलजंत्रिकेटकं॥विसंप
त्रिनीमलं॥कचुकंकरकंबाले॥आम्रंआम्रातकंबिल्वंदाडिमंबीजपूरकं॥वीणकंलकुचंजंबुनव्यमन्त
ततयारुक॥प्राचीनामलकंत्तीरंनालिकेरंपरूपकं॥नारंगंचसरवजूरंद्राक्षानीलकपिछकं॥पटोलंच
प्रियालंचकर्कंधुवदराणिच॥वैकंकतंवस्तकंचएवरूविकानिच॥एतानिफलजातीनिश्राद्धेदेयानि राम॰ ३६

पतन॥आम्रातकंरूपीतफलं॥वीणकमेवरुकारिलवकुचंलकुचफलं॥स्तंकण्दरदेशेप्रसिद्धंआरुकम
रएषैवरूकं॥प्राचीनामलकंपानीपामलकं॥त्तीरंराजादनफलंपरूपकंकुकणेप्रसिद्धं॥पटोलंस्वादुप
टोलीफलं॥प्रियालंचाजद्रुस्तफलं॥कर्कंधुवदरीफलं॥वैकंकटंसुरद्रुमफलं॥परूपकंकुंकणेप्रसि
द्धं॥वस्तकंकुटजफलं॥एवरुकिस्वादुककटी॥वारुकानिवारुकीफलानि॥तथा॥कालशाकंतंदुलीयं
वास्तुकंमूलकंतथाशाकंमारिषंकंचैवरद्यासुष्पाएषपूजिच॥तंदुलीयोल्पमारिषःवास्तकंकटावास्तु
कं॥मूलकंदीर्घं॥तथा॥दाडिमंमागधीचैवनागराईकतीतणी॥आम्रातकंजीरकंचकुंवरंचनियोजयेत
मागधीपिप्पली॥नागरंसुंठी॥कुंवरंकुस्तुरं॥कोमे॥बिल्वामलकमृद्वीकपनसाम्रातदाडिमं॥नवंपार
वतान्शोटरवर्जूराम्रफलानिच॥कसेरुंकोविदारंचतालकंदत्तथाविसं॥मासेंशाकंदधीत्तीरंचुचुवेत्रा
कुरस्तथा॥करकफलंकौकणीशात्तालकुचंमोचमेवच॥पारावतंपालेवतः॥तालकंदस्तालमूलीकंद
॥चुंचुस्तूचरितिप्रसिद्धःमोचंकरलीफलं॥॥अथवर्ज्यानि॥॥वायुपुराणे॥॥लशुनंगृंजनंचैवपलांडु

पिंडमूलकं॥ पिप्पलीमरिचं चैव पटोलं बृहतीफलं॥ वार्ताकं करीरं सुरसं मार्जारकं लवणानि च॥ अथ वेशेक्त
स्वानि वस्त्रा जलबल्लसुस्तराणि च॥ श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्चनार्यस्त्रिजस्वलाः॥ पिण्डमूलमिति मूलं पिंडमूल
कं॥ पिप्पल्यस्तथा द्रविणुक्का॥ तथा मरीचं च॥ सुरसं निर्गुंडीपात्रं॥ अर्जकं श्वेतकुवेरकपत्रं॥ लवणे लवणीका
रवर्जाः॥ विष्णुः॥ न दद्यात्त्वाल्लवणं दद्यादिति॥ व्यासः॥ सैंधवं लवणं चैव तथा मानससंभवं॥ पवित्रे परमे ह्येते
प्रत्यक्षेऽपि नित्यशः॥ विष्णुः॥ लशुनशिग्रुसर्षपकूष्मांडालाबुवार्ताकिपालक्यातंदुलीयककुसुंभमहिषी
क्षीराणि वर्जयेदिति॥ शिग्रुः सौभांजनः रक्तपुष्पेन श्वेतपुष्पः॥ सर्षपो राजसर्षपो नगौरः॥ अलाबु तुंबीफ
लं वर्तुलं॥ उक्तान्नालिकाशाणछत्राकं कुसुंभालाबु विड्वराहं॥ कुंभीकं चुकं हंताकं कोविदारांश्च वर्जयेत्॥
वर्जयेद्गंजनं श्राद्धे कांजिकं पिंडमूलकं॥ कांजवेति॥ छत्राकं रक्तपुष्पेति हेमाद्रिः॥ कवककूमिल्यन्ये॥ कुंभी श्री
पर्णिका॥ कंचुकं रक्तमत्ताकु॥ हंताकं श्वेतं॥ कंडूरं श्वेतहंताकं कुष्मांडं वधवर्जयेत्॥ इदंति वजोक्ते॥ कंडू
रं पारुषेणीफलं कुष्मांडं हंतालंबुसदृशं॥ कांजिकमालनालं करंजं नक्तमालफलं॥ नारदीयं॥ नक्तो घ

तं तु पक्वोयं पक्वजांबुतयैव च॥ स्वल्पं तु कुष्मांडफलं वज्रकंदस्य पिप्पली॥ कुजछत्राणजीराणि करं नाणिनयैव च
अज्वारम्य रक्तपुष्पं शिग्रुः क्षारस्य चैव च॥ एतानि नैवदेयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि॥ वज्रकंद अरण्यसूर
ण॥ जीरकं हस्तजीरकं॥ करं नाणि रधिसक्कव॥ क्षारो यवक्षाराणि ब्रह्मो गृंजनं चुक्रिकां खुकं गाजरं पोतिका
तया॥ हिंगुयुगधापनसं लवणीवराजिके॥ कुस्तुंबरे कलिंगो छं वर्जयेच्छ्वेतसं॥ गृंजनं॥ जंबुनारकरी
सूक्ष्मवालःकंदविशेष इति विज्ञानेश्वरः श्वेतकंदः पांडुरं विशेषो गृंजनमिति श्राद्धप्रकरणे माधवः प्राय
श्चित्तप्रकरणे तु गृंजनं पत्रविशेषः॥ यदीर्घचूर्णगायकाःकरयुध्य यन्नत्यतीति॥ तत्रगंधाकृतिरसैः
स्तुल्यं गृंजनं तु पलांडुनास्थूलनालश्च यन्नत्वाद्वि घृतेतु पलांडुतश इतिवा नरापरी कायां हेमाद्रौ वाष्पचंद्रव
चनं विनिगमकं यत्तु हेमाद्रिः॥ गृंजनं गाजरमिति माधवो पि प्रायश्चित्तप्रकरणे मूलविशेषो वा गाजरा प
रपर्याय इति व्याचष्ट तदनेन गृंजनगाजरयोः पृथगुपादानेनापास्तं॥ यत्तु हिंगुनोक्षावृतमुक्तमादिस्म
पुराणे॥ मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडं॥ श्राद्धकर्माणि शस्तानि सैंधवं त्रपुतं तथेति॥ तद्धिंहितमिति।

श्रा॰म॰ पिंडत्वाद्वैकल्पिकमानुकल्पिकं चेति ज्ञेयं॥ रामकृष्णीये॥ एवमन्येष्वपि विहितानप्रतिषिद्धेषु मनुः॥ लोहितान्वृक्ष
२८ निर्यासान्वृश्चनप्रभवांस्तथा॥ शेलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ शेलुः श्लेष्मातकः॥ अनिर्दशाहं पेय
:पीयूषं॥ ॥ अथ श्राद्धे मांसविचारः॥ ॥ तत्र कश्चिच्छ्राद्धांगत्वेनाक्तं नित्यं॥ कश्चित्तु फलार्थत्वेनाक्तं मांसं दाक्षि
णस्य चेति तत्र व्यवस्थोक्ता मनुना॥ मुख्यत्वं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः॥ मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां
चाविरोधि यदिति॥ अत्र हि समुद्रा वैश्यस्य सान्निध्येन्यञ्जनिवत्॥ क्षत्रियवैश्ययोरेव मांसमिति वचनव्यक्त्या
ब्राह्मणस्य न श्राद्धे मांसदानं॥ सर्वेषां मांसदानविधानं क्षत्रियवैश्यपरत्वात्॥ न च मुख्यत्वमेव ब्राह्मणस्य
मांसमेव क्षत्रियवैश्ययोरिति वचनव्यक्तिः॥ सर्ववर्णानां धर्मत्वादिव्यनियमेनान्यद्रव्यप्रतिपादकानां वा
क्यानां आनर्थक्यप्रसंगात्॥ न च प्रधानत्वाच्छूद्रस्य पूर्ववत्तानुषंगः॥ प्रमाणाभावात्॥ यदि हि पातेष्वन्येरजोत्रा
पाद्य एकपदीकृते द्विपदीत्यादिवदनुषंगं विना साकांक्षत्वस्याद्विदिवाचित्वतिस्त्रा पुनाति वा क्षतिस्त्रा पुना राम॰
स्ति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्यत्रेव तेनैव देनाये वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्यस्यैवान्वयः स्यात्तदानुषंगः॥ नत्वे॰ २८

वमिहोनयमप्यणतिनानुषंगः॥ अतः पूर्वोक्तैव व्यवस्था युक्ता॥ न च कलनामैवं व्यवस्थान्यथापि काम्यमांसदाने
केन कार्येत॥ अंगत्वकृतमेव हि वैरूप्यं प्रत्येकं विंशतिसामिधेन्यनुवचनमिति सत्यवत्कलनामैवं कृतयुगादि
षु॥ कलौ तु सर्ववर्णानां मांसं प्रतिनिषिद्धमेव॥ तथा चोक्तं श्राद्धदीपकलिकामदनपारिजातयोर्निगमे॥ अ
ग्न्याधेयं पशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु॥ देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेदिति हेमाद्रिनारदीये द्वाविंशाध्या
ये॥ समुद्रयानस्वीकारमध्ये मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथेति रक्षणतान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्या
नाहुर्मनीषिण इत्युक्तं॥ न च श्राद्धे मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथेति॥ श्राद्धार्थस्यैव प्रतिषेधो न फ
लार्थस्येति वाच्यं॥ एतादृग्व्यवस्थायां मानाभावात् किंच॥ एतस्य वाक्यस्य सर्ववर्ण्यत्विति प्राप्तेः स्तत्र च ब्राह्म
णस्य नित्यमांसाभावेन काम्यमांसं निषेधपरत्वं॥ क्षत्रियवैश्ययोस्तु श्राद्धार्थप्रतिषेधपरत्वमिति वैरूप्या
पत्तिः॥ अतः श्राद्धसंबंधि मांसं यस्य येन रूपेण प्राप्तं तत्सर्वमप्रतिषिध्यते॥ दीक्षितस्य वरदीक्षितो नजुहो
तीत्यादिना नित्यानामग्निहोत्रादीनां काम्यानां चतुर्होतृहोमादीनां प्रतिषेधवदिति॥ इदत्य राजा रेणास्युक्तं॥ य॰

श्रा॰म॰ २८ स्तुप्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत्पितॄन्॥ सो विद्वान्स्वंदनं दग्धा कुर्यादंगारविक्रयं॥ क्षिप्त्वा कूपे यथा किंचिद्
जः प्राप्तुं न दिछति॥ यतस्ततस्ततः सोपि मांसेन श्राद्धकृत येति॥ इदमप्येकमतं कल्पनालाघवात्कलिपरत्वे
वा॥ अन्ययुगपरत्वे मांसविधानांस वैयर्थ्यमानर्थक्यं॥ तथा भागवते सप्तमस्कंधे पंचदशाध्याये॥ न दद्या
दामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित्॥ मन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसयेति॥ यथा मुत्यन्नैः स्याद् यथा न प
शुहिंसयेति॥ अत्र दानभक्षणयोर्निषेधः कलावेव॥ अन्यथा विधिनियुक्तस्तु यो मांसं नात्ति मानवः स्यादी
नामानर्थक्यं स्यात्॥ अत एवं ब्राह्मणाः पंक्तिनेपि ये केचन स्मृतिस्ते मन्या मासभक्षणलोलुपाः श्राद्धे मांसं दद
ति तान् गवयस्य तु मांसेन तृप्तिर्मासान्दशैव तु॥ मासानेकादशाप्रीतिः पित्र्यणं माहिषेण तु॥ गव्येन दत्ते
श्राद्धे षु संवत्सरमिहोच्यत इत्यादिव्यासवाक्यमालोच्य श्राद्धे गोमांसं ददतः स्वतंत्रः को वारयेदिति दिक्॥
अथ पक्वान्ननिरूपणं॥ ॥ तेषामुत्पत्तिः अग्नतपयकृतौ॥ यावेदग्नान्हानन्त्यमानाः आपो धन्वदग्नन्त्यगदा यस्ते राम॰ २९
दग्न अन्नवन्वद मंत्यउदायस्तिस्माद्दर्भास्ताद्दैतान्शुद्धामेध्या आपो वृत्रानिकृपत्तरितापदर्भा इति॥ अर

तानि वृत्रस्त्वेनात्रेण कालव्यमशापिताः॥ गोभिलः अकुलानस्तेस्थितो बाह्याकुशमध्ये तु केशवः॥ कुशाग्रे केशवं
विद्यात्सर्वे देवाः समंततः॥ विधिमाह कौशिकः॥ शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः॥ ओंकारेणैव मंत्रे
ण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमैः॥ ॥ उत्पाटनमंत्रः॥ ॥ विरंचिना सहोत्पन्न परमेष्ठि निसर्गज॥ नुद पापानि सर्वाणि
मम स्वस्तिकरो भव॥ तमेव मंत्रमभिधाय स्यांतरे॥ ॥ एवं मंत्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः हुंफट्कारेण
मंत्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्॥ ॥ कालमाह हारीतः॥ ॥ मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः॥ अया
तयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः॥ अयातयामाउपयुक्ताः अस्य अपवादं विहायान्यत्र प्रयोज्या पत्नुग्रह
पतिन्निश्चेत दर्भाः॥ कृत्वा जिनं मंत्रा ब्रह्मणा हरिरयपः॥ अघातयामास्ते तानि नियोज्यानि पुनः पुनरिति॥ सा
मान्यवचनं तत्पूर्वकाल गृहीत विषयं॥ पवित्रेमा कं ज्ञेयः॥ सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां नोच्छि
ष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत्॥ आचमनांगत्वमाह कात्यायनः॥ सपवित्रः सदर्भो वा कर्मांगेपि तत्क
र्मांगेपि तत्कर्मणि अभ्यन्तरं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत्॥ पवित्रशब्देन ग्रंथिमत्॥ सर्वकर्मांगत्वेंगता

श्रा॰म॰ ४० तपेनोक्तं जपहोमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ॥ सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधा इति ॥ अत्रिः ॥
ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रंथिर्विधीयते ॥ भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयत इति ॥ हिरण्यकृतानां दना
ग्निरत्नानां पात्राः प्रदक्षिणमङ्गुष्ठावेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन प्रवेशयेत्तेन दार्वर्तुलो ग्रंथिः ॥ स एव यदा प्राद
क्षिण्येन समवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेशयेत्तेन दा ब्रह्मग्रंथिरिति हेमाद्रिः ॥ पवित्रलक्षणं कात्यायने
नोक्तं ॥ अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ तत्प्रकारमाप
स्तंब आह समौ मासौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ वायुर्वां मनसा पुनात्विति तृणं काष्ठं वा
तदप्युपछिन्नत्ति नन्नखेनेति ॥ एवमनंतर्गर्भिकुशद्वयं एकं पवित्रं ॥ आज्याद्युत्पादने द्वौ कुशौ रूपे द्वे पवित्रे ग्राह्ये ॥ वि
त्राम्यामान्यमुस्तुनानीत्यादिस्मृतात् ॥ पवित्रदर्भसंख्या गारुडे सप्तभिर्दर्भपिंजूलैः कुर्याद्ब्रह्मपवित्रकं ॥ पंच
भिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ॥ द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितं सर्वेतराणां तथैव च ॥ मार्कंडेयस्तु ॥ चतुर्भिर्दर्भ राम॰
पिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं ॥ एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमं ॥ सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रंथितं नवा ४०

॥ त्रिभिस्तु शांतिके कार्यं पौष्टिके पंचभिस्तु शांतिके कार्यं पौष्टिके पंचभिस्तथा ॥ चतुर्भिश्चाभिचारार्थं कुर्वन्कु
र्यात्पवित्रकमिति ॥ दर्भलक्षणमाह कौशिकः ॥ समपत्राग्रमादर्भास्त्रिलक्षेत्रसमुद्भवाः ॥ अप्रसूताः स्मृता द
र्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः ॥ समूलाः कुतपाः प्रोक्ताः छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिताः ॥ ॥ अथ तिलनिरूपणं ॥ ॥ मत्स्य
पुराणे ॥ विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णास्तिलास्तथा ॥ धर्मस्य रक्षणायालमेतत्प्राहुर्दिवौकसः ॥ सत्यव्रतः ॥
जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णा वर्णविवर्जिताः ॥ जर्तिलास्त्वेव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ॥ आपस्तंबः ॥ अट
व्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ॥ ते वै श्राद्धे पवित्राः स्युस्तिलास्तेन तिलास्तिलाः ॥ असकृत्संभृतो
जातः जर्तिलः प्रशस्ततरः ॥ तदभावे त्वेते ग्राम्यास्तेषामपभावे वा अन्ये गोअश्वे स्वः पद्मावो गोअश्वा इति वत
चनं मार्यः प्रतिषेधः ॥ पुष्पाण्याह वृद्धमनुः ॥ शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि तु ॥ गंधरूपोपपन्ना
नि ऋतुकालोद्भवानि च ॥ वर्ज्यान्याह स एव ॥ जपादिकुसुमं भिंडी रूपिवा सकुरंटिका ॥ पुष्पाणि वर्जनीयानि
श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥ रूपिकार्कपुष्पं उग्रगंधीन्यगंधीनि ॥ दुष्टान्यपि च वर्जयेत ॥ चंदनागुरुणी चोनेत

स्मा॰ म॰
४१

योज्ञारयमके॥ तुरुकं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं सुगपदहेत्॥ घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वात्रणगुग्गुलमिति॥ तुलसीप
त्राण्यपि देयानीति स्मृत्यर्थसारे॥ ॥ अथार्घपात्राणि॥ हारीतः॥ ॥ कांस्यपात्राणि रजतताम्रपात्राण्यर्घेदि
कधारणानि सर्वाण्युपकल्प्यानि॥ वैजवापः॥ खादिरैर्वैदराएवर्घपात्राणि श्राद्धकर्मणि॥ अर्घेऽश्मन्मया
निसुरपिपर्णपुटास्त्वेति॥ पर्णपुटा यज्ञियवृक्षपर्णनिर्मिताश्वमासाकृतय॥ यत्तु कात्यायनेन मृन्म
यवर्जयानि चाविद्धं तरुस्फुटितं दन्तजातमन्मयनिषेधार्थं॥ नात्यंतिकतन्निहत्स्यर्थमिति हेमाद्रिः॥ अथ प
कमृन्मयप्रतिषेधार्थमित्यन्ये॥ विकल्पार्थमित्यपरे॥ मत्स्यपुराणे पर्णमयपात्रमभिधायोक्तं॥ जलजं वा
पि कुर्वीत तथा सागरसंभवं॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुत्तममिति॥ राजते नाजिनेर्देयमपि वा रज
तान्वितैरिति वा पात्रविशेषेण फलविशेषो ब्रह्मवैवर्ते॥ पालाशे ब्रह्मवर्चस्यमश्वत्थे राज्यभागिता॥ सर्वस्व
धिपत्यं च पक्षे नित्यमुदाहृतं॥ पुष्टिः प्रजाश्च न्यग्रोधे बुद्धिः प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः॥ रक्षोघ्नं च परत्रास्यं च काश्मर्य
र्यःपात्रमुच्यते॥ सौभाग्यमुत्तमं लोके मधुके समुदाहृतं॥ फल्गुपात्रेण कुर्वाणिः सर्वान्कामानवाप्नुया

राम॰
४१

त्॥ फल्गुः काकोडुंबरिका॥ परं द्युतिमयार्के च प्राकाम्यं च विशेषतः॥ बिल्वे लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमे
व च॥ वर्षत्विजस्त्रंतत्रैव पर्जन्यो वेणुपात्रतः॥ एतेषां लेनतेषु एषं सौवर्णे राजते पिवा॥ पुष्पं फलं॥ अत्र च योग
सिद्ध्यधिकरणन्यायेन पर्यायेणैव फलप्राप्तिर्न युगपदिति॥ ॥ इत्यर्घपात्रनिर्णयः॥ ॥ अथ भोजनपात्रा
णि॥ ॥ वायुपुराणे॥ ॥ पात्रे वै तैजसे कुर्यान्मिन्मौ ज्ञश्राद्धभोजने॥ राजतं कांचनं चैव दद्याद्धृद्धेषु यस्तुमान्
रत्वा सलभते दातारा प्राकाम्यं धनमेव च॥ ॥ पद्धस्थामाहाद्रिः॥ भोजने हेमरौप्याणि देवे पित्र्ये यथाक्रमं॥
हारीतः॥ राजतकांस्यपर्णताम्रपात्राणि ब्राह्मणभोजनार्थानि मदंति॥ भोजनार्थेपि कल्पितसवन्नि धारण
पर्यप्तिमहत्वंग्राह्यं॥ कांस्ये विशेषमाह हेमाद्रिः॥ पंचाशत्पलिककांस्यं द्व्याधिकं भोजनार्थे इति॥ वाराहे॥ अमा
न्यपि तपात्राणि हस्तजान्यपि जानतः यथोपपन्नकार्याणि मृन्मयानि न तु क्वचित्॥ नायसान्यपि कुर्वीत
पैत्लजानि न चैव हि॥ न च सीसमयानीह ताम्रं तेन प्रजानयाति॥ अंगिराः॥ नजातीकुंसमानिर यन्निकर
नीपत्रमिति भोजनभाजनविधिः॥ ॥ अथ पश्राद्धे प्रशस्ता ब्राह्मणाः॥ वसिष्ठः॥ पितृभ्यो दद्यात्पूर्वेषु ब्राह्मणान्न

त्रिपाल्यतीन्गृहस्थान्स्पृधून्पशिणतवपसोः विकर्मस्थान्श्रोत्रियान्अशिष्यान्नन्नेनेवासिनइति॥ यंनेवा
सोगुरुपकल्कात्यापनः॥ स्तोनकानेकयतीन्गृहस्थान्साधून्वश्रोत्रियान्अनवद्यान्स्वकर्मस्थानन्नवेपि
शिष्यान्सदाचारानिति॥ मनुः॥ यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगं॥ शाखांतगमथाध्वर्युं छंदोगं वा समाप्ति
गमिति॥ वाचाख्येपिस्थाने रगतातपः॥ भोजयेद्यद्यपि वर्णितं दैवे पित्रे च कर्मणि॥ अनंतमक्षयं चैव फलं तस्मे
ति वै कृतिः॥ अत्र केचिदयाहुर्विरिति कन्यासाधर्मेणिस्वशाखीयमेवं श्राद्धे नियोजयति॥ तत्र कन्यायामेव
स्वशाखीयनियमेमानाभावात्॥ वचनं तु कलिनियमपरं युक्तमिति॥ हरस्मृतिः॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छं
दोगं तत्र भोजयेत्॥ ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते यमज्ञातातपो छंदोगं भोजयेच्छ्राद्धे दैवे दैवे
च बह्वृचं॥ पुष्टिकर्मणि चाध्वर्युं शांतिकर्मण्यथर्वणं॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ विद्वान्गृहस्थान्नेदार्यचिदोनिरन्निमा
नित॥ पत्नीपुत्रसमायुक्तान् श्राद्धकर्मणि भोजयेत्॥ चत्वारश्चाश्रमाः पुण्याः श्राद्धे देवे तथैव चेति॥ कूर्म॰
पुराणे॥ असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च॥ असंबधी च विज्ञेयो ब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये॥ यमेः॥ नक्षत्र

तिथिपुण्याहान्मुहूर्ताः निगलानि च॥ न निर्दिशंति ये विप्रास्तेनुकंपा न हव्यं न वेत्॥ ॥अथानुकल्पः॥ ॥ ब्रह्मां
डपुराणे॥ अलाभे सति निर्गुणं भोजयेद्यानिनःशुमान्॥ असंभवे पितेषां वै नैष्ठिकान्ब्रह्मचारिणः॥ तदभा
वेषुदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्॥ निक्षत्रो यतयस्तेच विद्वांसो न एव भोज्या इति हेमाद्रिः॥ अत्र मानं तु चिंत्यं
ध्यानिनो वानप्रस्थाः॥ ॥ स्मृत्यं॥ उदासीने चलब्धेपु भोज्यासंबंधिनोपि हि॥ मातुलस्यात्मयाज्यर्त्विक्शिष्या
चार्यश्वशुरोपि च॥ गौतमः॥ शिष्यांश्चैकसगोत्रांश्च भोजयेद्ध्वं त्रिभ्यो गुणवता॥ चहयेन याज्यसमानार्षेय
ग्रहणं मनुःमातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुं॥ दौहित्रं विट्पतिं बंधुमृत्विग्याज्यांश्च भोजयेत्॥ वि
द्यतिज्ञामातेति हेमाद्रिः॥ अतिथिरिति मेधातिमाधवौ॥ ॥ गार्ग्यः॥ नैकगोत्रे हनिर्दद्याद्याक कन्यातथा
हवि॥ अभावे त्वन्यगोत्राणामेकगोत्रोस्तु भोजयेत्॥ असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि वोधायनः॥ त
स्माद्देवं विधं सपिंडमप्यान्नायेदिति॥ तत्र विशेषमाह गौतमः॥ भोजये हूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवंतमिति॥ अत्रिः॥
पितापितामहोभ्राता पुत्रो वाथ सपिंडकः॥ न परस्परमर्हास्युन श्राद्धे ऋतिजस्तथा॥ कात्तिकुचारयोपेनेस

कुल्याब्राह्मणाःस्मृताः॥वैश्वदेवेनियोक्तव्यायद्येतेगुणवर्जिताः॥मनुकल्पः॥ऋग्नातपः॥संनिकृष्टमधीया
नंब्राह्मणंयस्त्वतिक्रमेत्॥भोजनेचैवदानेचदहत्यासप्तमंकुलं॥भविष्यपुराणे॥अतिक्रांतेनदोषोस्तिनि
र्गुणेद्यतिकर्हिचित्॥महाभारते॥गायत्रीमात्रसारोपिब्राह्मणःपूजितःस्वयं॥सदासन्नोविशेषेणनभ
वेत्तितामसंचेत्॥भविष्यपुराणे॥यस्त्वासन्नमतिक्रम्यब्राह्मणंपतितादृते॥दूरस्थंभोजयेन्मूढोगुणाढ्य
नरकंव्रजेत्॥महाभारते॥यदिस्यादधिकोविप्रोदूरेवृत्तादिनिर्वृतः॥तस्मैयत्नेनदातव्यमपिक्रम्यापिसंनि
धौ॥॥अथवर्ज्यब्राह्मणाः॥॥वायुपुराणे॥॥ननभोजयेदेकमात्रान्समानप्रवरांस्तथा॥मनुः॥नार्षेयंन
मित्रंयंविद्यात्तंश्राद्धेभोजयेद्विजं॥ब्राह्मांडे॥नभोज्यायोनिसंबंधागोत्रसंबंधनस्तथा॥संबंधास्तेपितृसंब
द्धाश्चदेविप्राःकदाचन॥ब्रह्मवैवर्ते॥शिष्याश्चकुल्याजाप्यान्यासुहृदःज्ञात्रवस्तथा॥श्राद्धेषुमस्सुरजपालो
ननोज्यामातुलादयः॥कौर्म्ये॥यस्यवेदश्चवेदीचविछिद्येतत्रिपौरुषं॥सवैदुर्ब्राह्मणोनार्हःश्राद्धादिषुक
दाचन॥याज्ञवल्क्यः॥रोगीहीनातिरिक्तांगःकाणःपौनर्भवस्तथा॥अवकीर्णीकुंडगोलौकुनखीश्यावदंतक

॥भृतकाध्यापकःक्लीबःकन्यादूष्यभिशस्तकः॥मित्रध्रुक्पिशुनःसोमविक्रयीपरिविंदकः॥मातापितृगुरु
त्यागीकुंडाशीवृषलात्मजः॥परपूर्वापतिस्तेनःकर्मदुष्टाश्चनिंदिताइति॥दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजे
स्थिते॥परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्वजइति॥व्रापंविनेवेदंसंस्कारमपूर्वेणयाकुरुतेलबोवकीर्णी
चवृषलीपतिरेवचेति॥वर्ज्यइत्यर्थः॥विष्णुः॥नवार्यपिप्रयछेतबिडालव्रतिकेद्विजे॥ब्रह्मपुराणे॥नोतं
श्राद्धेनचार्हंतिदैवोपहतचेतसः॥षंढाश्चकश्चकुनखीखल्वाटोदंतरोगवान्॥श्यावदंतःश्वित्रिनासःछिन्नं
गश्चाधिकांगुलिः॥गलरोगीत्वग्दुमान्स्फटितांगश्चमज्वरः॥खंजहुंवरमंदश्चयेचान्येदीनरूपिणः॥गल
रोगीगंडमाली॥गदुमानकुष्ठवान्॥यौवनेप्यजातश्मश्रुस्तुवरः॥मंगाचकजंटाः॥स्कांदे॥कांण्यःकुंडाश्चमंद
श्चमत्कांधवधिरजड्डाः॥कुनखाःकुष्ठिनश्चैवद्विनग्नाविद्धमेहनाः॥अतिरोघ्रातिकृस्त्वातिस्थूलाःस्ववं
कृताः॥निर्लोमातानिलोमानोगौरकृष्णाश्चतावमे॥एतान्विवर्जयेत्श्राद्धेधर्मज्ञोविद्यानपि॥हिनगोउ
श्वभागाःविद्धमहगाविद्दशिश्राइतिहेमाद्रिःशरीरचि॥अविद्धकर्णस्तमलंवकर्णस्तथैवच॥वर्जनीयावय

श्रा॰म॰ ४४ तेन ब्राह्मणः श्राद्धकर्मणि ॥ लंबकर्णं विवर्णं पतितं गोनिजः ॥ हनुष्कजाः दधवर्णो लिंबौ तु परिवर्जितौ ॥ द्यंगलत्वंग
लो व्रात्यो तेन ग्रगतानपो ब्रवीत् ॥ पूर्वोक्तं सर्वपिवादस्मात् सुमंतु ॥ काणः कुंतारश्च मेषश्च दुश्चर्मणः क्वचैविना
सवश्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥ कात्यायनेन तु मिश्रणे विशेषः उक्तः ॥ काणः दान्नं भोजयेदेवे श्राद्धेत
नेविवर्जयेत् ॥ तथा ॥ न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते प्रयत्नेन परीक्षयेत
॥ इति ॥ कालिकापुराणे ॥ अथ नाश्नमीतु यो विप्रो जटी मुंडी तथा वपः ॥ दयाकावापधीराय श्राद्धे तं दूरतस्त्यजे
त् ॥ चिकित्सका देवलका हृयानियमधारिणः ॥ सोमविक्रयिणश्चैव राजनादेति केतनं ॥ केतनं श्राद्धेषु
निमंत्रणं होतारो वृषजानाये हृषत्नाध्यायकास्तथा ॥ तथा हृषलशिष्याश्च श्राद्धेनादेति केतनं ॥ वृषलः स्म
द्रः ॥ अथ न यस्य यस्य ये विप्रास्त नियतिकाश्च ये ॥ स्तेनाश्च पतिनाश्चैव राजनादेति केतनं ॥ सौरपुराणे ॥ अ
गवंगकलिंगांश्च सौराष्ट्रान गुर्जरांस्तथा ॥ आभीरान् कौंकणांश्चैव द्राविडान् दक्षिणापथात् ॥ आवंत्या राम॰
न्मागधांश्चैव ब्राह्मणांश्च विवर्जयेत् ॥ इति ॥ ॥ अथ पवित्रकपोतनिर्णयं ते ॥ ॥ नागरखंडे ॥ ॥ विनाकिरदि ४४

तः श्राद्धं क्रियते यद्विपर्ययात् ॥ अकृतं तद्विजानीयान्निरृणं नोपतिष्ठति ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणेन वि
जानता ॥ विनाकिं नियोक्तव्या निश्राद्धकार्ये विनिःसृत ॥ विपर्ययाच्च तेन तिस्र निरिति एकोद्दिष्टे अथावाहनाभावे
वद्वितीयायाः अभावात् तिस्रणं श्राद्धमात्रसंबंधा निषेधायं ॥ यासः ॥ चतुर्यवस्त्वासने नित्यं संकल्पे च विधीय
ते ॥ प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता मंत्रे द्विमितरे जगु ॥ नित्यमित्यस्य संकल्पेऽन्येनेन संबंधः ॥ आसने षष्ट्या श्रपिव
त्समाणत्वात् धर्मः ॥ षष्ठात्तयासने षष्टीचतुर्यवस्त्वासने मता ॥ अर्घ्यावि वेजने पिंडे तथा प्रत्यवनेजनं ॥ संबु
ध्येतानि कुर्वीत सर्वत्र गल्व विशारदः षष्ठा ब्राह्मणान्नात्मदणाय श्राद्धारं ने प्रश्रवाकं ॥ न्यरु ॥ आसने तु न
वेत्य षष्टीत ये वाक्त्यम्पष्ठयोः ॥ आवाहने द्वितीयास्यादेव त्रगल्व विनिश्चयः ॥ गंधमाल्यां वधूपं च दीपमन्नस
दक्षिणं ॥ अष्टकेन शतवं च तु ष्टयक्तेन शतवं च तु यमि मितिच्छता ॥ अत्रासने चतुर्यवस्प ष्टायया तिगारवेस
वस्थितो विकल्पः एता एव गोत्रपदे शर्मपदे च योज्या स्त्रीलिंगे पिविनक्रं तत्पर प्रयोगः प्रदर्शितो नागरखंडे
॥ मातामात्रे तथा मातुरासने कल्पनेक्षणे ॥ गोत्रे गोत्रा ये गोत्राया प्रथमा पाविनक्रपः ॥ देवदिवे तथा दे॰

का एवमातुस्वर्त्तयेत्॥ गोभिलोपि॥ गोत्रायाश्वासने कुर्यात् दैवे वा पित्र्येपि उपयोः गोत्रायाचाक्षय्यकाले गोत्राये
त्याग एव च॥ गोत्रमावाहने कुर्यात् स्त्रीलिंगे तु न संशयः॥ अथ सव्यापसव्यनिर्णयः॥ ॥ चतुर्विधं कर्म किंचि
त्पित्र्यैकसंबंधित्वात् पित्र्ये स्वधानिनयनादि किंचिद्दैवैकसंबंधित्वाद्दैवं॥ यथा विश्वेदेवावाहनं तामिति वाच
नं॥ किंचिदुभयसंबंधात् उभयात्मकं॥ यथा पाकप्रोक्षणादि किंचिद्दैवपितृसंबंधरहितत्वात् लौकिकं कर्म वाय
पास्त्यागनप्रभादि॥ तत्र पित्र्यमनयात्मकं च प्राचीनावीतिना कार्यमित्याह मनुः॥ प्राचीनावीतिना सम्यगप
सव्यमतंद्रिणा॥ पित्र्यमानिधानात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना॥ अपसव्यमत्र दक्षिणं निधनं समाप्तिः॥ अथ
वा पित्र्ये विहितं प्राचीनं दैवपितृसाधारणे पि तत्र विनिश्चितेः देवप्रधाना प्रधानधर्मसमवाये प्रधानध
र्मस्य बलीयस्त्वात्॥ दैवं तु यज्ञोपवीतिनैव कार्यं॥ न तूक्तं नागरखंडे॥ एवं पूर्वाः क्रियाः कार्याः दैविकास मश्र
विका॥ पैत्र्यमप्यपसव्येन मुक्तैकं स्वस्तिवाचनं स्वस्तीतिशेषः॥ रागतप्राप्तपुरुषार्थभोजनताग्निनिराम
त्तादिनियमस्य कर्मार्थत्वेपि भोजनस्य प्रधान्याय यज्ञोपवीतमेव अथवा पित्र्यत्वेन प्रायस्य प्राचीनावीत

स्कृतापसव्यः पूर्वे शुभेपितृपूर्वे निमंत्रयेदित्यनेन संकल्पप्रभृति निमंत्रयो पुनर्विधानात् पूर्वं कृत्स्नं निरामिषभोज
नादेः प्राचीनावीतं परिसंख्यायते अतः अतो यज्ञोपवीतं॥ देशकालसंकीर्त्तनादि पुरूरवानुज्ञया करिष्य इति वा
क्यं प्राचीनावीती उच्चारयेत्॥ प्रचेताः॥ अपसव्यं ततः कृत्वा यज्ञिस्वामंत्रं तु वैष्णवं॥ गायत्रीं प्रणवं वापि ततः श्रा
द्धमुपक्रमेत्॥ ततः ब्राह्मणोपवेशनोत्तरं प्राणायामं कृत्वा उपक्रमेत्॥ संकल्पयेदिति हेमाद्रिः॥ नीवीबंध
श्चापसव्येनापितृदेवं त्यो वै नावीति शिक्षते॥ हस्तप्रक्षालनं रूपसव्येन वैरघात् दैवे दर्भाद्विदक्षिणं॥ एतच्च
सव्यमाच्छादनात् एषु दैवपदार्थेषु॥ अत एव वैश्वदेविकाच्छादनांतपदार्थकांडमुक्त्वा दयास्तवकाः॥ अपस
व्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्वा उशंतस्त्वेत्यृचापितॄन्॥ आवाहनादिति वक्ष्यमाणेन
संबंधः॥ एतच्च अपसव्यं दर्भासनदानाच्छादनांतं अग्नौकरणे तु कात्यायनानामनुज्ञास्य पत्नि इति प्रा
चीनावीतित्वं॥ आश्वलायनानां तु अनुज्ञास्यपनीत्वा इति तदुत्तरमाविमदार्थप्रशिति वा प्राचीनावीतित्वं॥
अथवा सर्वेषामेवादितः प्राचीनावीतित्वं यज्ञोपवीतित्वं वा॥ कृतशेषप्रतिपत्तिस्तु प्राचीनावीतिनैव का

श्रा०म०
४६

पैत्र्यादङ्गेन कार्यः ॥ कृत्वाग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रे यथानंतरं ॥ निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत् ॥ अत्रापसव्ये
नेत्यस्य परिवेषणेन संबंधः अपसव्येन यस्तन्न ब्राह्मणे स्याप्रयच्छति ॥ विष्टामश्नंति पितरस्तेच सर्वे द्विजोत्त
मा इति कार्ष्णाजिनिवचनात् ॥ पात्रालंभनं तु अंगुष्ठनिवेशनान्नस्वागतोजनं पेयःसव्येन दैवे पित्र्ये अपसव्येन
अतियो सर्वे यज्ञोपवीतेन भोजनपात्रकाले नोगायत्रीम पक्रमान्मादिजपश्चापसव्येनाहृता ॥ पसव्यः कुर्व
तमुक्तामध्वश्रताज्जपइति हृद्गतातपवनात् ॥ अपोशानार्थमुदकदानेतु यज्ञोपवीतं ॥ पित्र्यत्वाभावात्
॥ तुंजाते पुपि अस्त्रक्रजपोप्युपवीतिना ॥ तथाच मरीचिना ॥ प्रदक्षिणं शिवाश्चापोजप्यादुशःस्वस्तिवाच
नो विप्रेषु दक्षिणादानं यद्समव्येन प्रचक्षते ॥ प्रदक्षिणं विसर्जनानंतरं ब्राह्मणप्रदक्षिणाकरणं ॥ शिवाश्वा
पइति मंत्रेण क्रियमाणं कर्म ॥ अदृष्टाय मंत्रोच्चारणजपः ॥ आशीःदातारो नो भिवर्द्धंतामित्यादिका ॥ स्वस्ति
न वंतो बुवंत्विति स्वस्तिवाचनं ॥ सांगं विकिरदानमपसव्येन ॥ तमास्तेतिपश्चः ॥ श्रेषान्नविनियोगश्च दैवपि
त्र्यसाधारणादपसव्येन ॥ सांगं पिंडदानमपसव्येन ॥ अपसव्येन दर्भेषु पिंडदेयात्स्यपस्तु वेइति कार्ष्णाजिनि

राम०
४६

वचनात् ॥ सुप्रोक्षितमस्त्विति श्राद्धदेशप्रोक्षणं कर्मैकसंबंधात्प्राचीनावीतिनैवा अन्नकर्क ॥ आचांतेषूदकपुष्पा
क्षतदानं ॥ तच्चदैवपूर्वं ततोपसव्यं पित्र्ये केचित्तु सव्येनेच्छंति ॥ तत्र ॥ दानसंयोगात ॥ पिंडपितृयज्ञवदुपचार
पित्र्यइति च दर्शनादिति ॥ तस्मूर्वोक्तमरीचिवचनविरोधात्पित्र्याशुद्देशामंतरेण क्रियमाणत्वाच्चोपेक्ष्यं ॥ अ
क्षय्योदकं दैवे सव्येन पित्र्ये वापसव्येन ॥ अघोराः पितरः सन्त्वा उपवीतेन ॥ भाशाप्देन ॥ जपाशीः स्वस्तिवाचन
मिति मरीचीत्युक्तेः ॥ स्वधावाचनं तु सांगापित्र्यत्वात्प्राचीनावीतेन ॥ पात्रस्थार्घ्यसंस्रवसोचनं मुञ्जपात्रो
त्तानीकरणं च प्राचीनावीतीना ॥ तदुक्तंभविः ॥ अपसव्यं ततः कृत्वा पिंडपार्श्वे समाहितः ॥ दिशादर्भपवि
त्राणि मोचयेत्संस्रवेइति पिंडपार्श्वे कलितेदेशाइत्यर्थः ॥ जमदग्निः ॥ सर्वे कर्मापसव्येन यत्किंचिदिह कीर्तितं
विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविसर्जनं अपसव्यं तु तत्रापि मातुर्हि नगवान्मनेइति ॥ इदं च व्यवस्थितं ॥ ब्रा
ह्मणनामानंत्ययत्तिपक्षे सव्येन ॥ पितृभ्यएवदानमितिपक्षे पसव्येन तविश्वेदेवाः प्रीयंतामिति उपवीतेन
भोजनपात्रचालनं दैवे सव्येन ॥ स्वस्तिवाचनं तूपवीतेन मरीचिवचनात् ॥ विसर्जनं प्रदक्षिणाकरणं च सव्ये

ब्राह्मणरत्नपुष्पाक्षतगंधादिअद्यमेसकलंजन्मेत्यादि॥उच्छिष्टेऽहासनंचलौकिकत्वाउपवीतेन॥यजमान
र्कस्यपत्न्यैपिंडदानस्यपितृसंबंधरादित्वाउपवीतमेवपिंडांस्तुगोजविप्रे॥इत्यादिकाप्रतिपत्तिस्तुपित्र्य
स्यात्माचावीतिनेतिदिक्॥॥अथविप्रनिमंत्रणादि॥॥कौर्म्ये॥॥अस्नोनविप्रानिदिष्टादेपूर्वेद्युरभिपूज
येत्॥असंभवेपरेद्युर्वाब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत॥यमः॥प्रार्थयीतप्रदोषेतुक्तानग्निपितान्द्विजानिति॥नि
मंत्रणंस्वयमेवकार्यं॥दानाविधान्निमंत्रयेदितिदेमाद्रौदेवलोक्तेः॥असंभवेतुपुत्रादयोपि॥स्वयंशिष्योप
वासुतइतिनैवदद्दस्मृतेः॥कांक्षिन्निषेधितिनारायणः॥अनोज्यंब्राह्मणस्यान्नंक्षत्रियादैर्निमंत्रितं॥
तथैववक्षत्रियादीनांवृषलेननिमंत्रितं॥यमः॥अनोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमंत्रिते॥तथैववृषलस्या
न्नंब्राह्मणेननिमंत्रितं॥नागरखंडे॥कुलाचारमोपेतान्गृहीत्वाचरणौततः॥प्रसादयेन्नसव्येनविश्वेदेवा
र्वनेपुरा॥युग्मानेवयथाशक्त्यामंत्रमेतमुदीरयेत॥आगच्छंतुमहाभागाविश्वेदेवास्तनौतव॥नक्तास्ता
मपाद्येकत्वचापिव्रतभाग्भव॥एवंयुग्मान्समामंत्र्यवैश्वदेवकृतेद्विजान्॥अयुग्मानपसव्येनपित्र्यर्थेचाभि

मंत्रयेत्॥ब्राह्मणांश्चयथाशक्त्याएकैकस्यदैवकदैवक॥एकैकंवात्रयाणांवाप्येकमेवतिमंत्रयेतद्विजंमाताम
हानामप्येवमेवविधिःस्मृतः॥ततःपादौपरिस्पृश्यद्विजस्येदमुदीरयेत॥श्राद्धार्थेनेनमनसापितृन्नक्तिपराय
णः॥पितामेतवकायेस्मिन्तथैवचपितामहः॥स्वपितृसहितोस्मेतुत्वंचव्रतवरोभव॥एवंपितॄन्समामंत्र्य
तथामातामहानय॥सर्वंकृत्वानमस्कृत्यतान्विप्रान्स्वगृहंव्रजेत्॥तत्रैव॥ब्राह्मणानागृहंगत्वातानाशी
विनयान्वितः॥अमुकस्यत्वंपाश्राद्धेक्षणोवैक्रियतामिति॥वदेदस्मपगच्छेयुर्विप्रांश्चैवतपयेत्तिच॥स्वयोपि
वादेरेकन्निशाक्तेतुनवानिति॥द्विजास्तुप्रामवानीतिविधिरेषनिमंत्रणेप्रचेता॥कृत्वापसव्यंस्पृष्ट्वेदुपि
द्विपृवंतुमंत्रयेतनवद्विःपितृकार्यस्वसंपादनःप्रसीदत॥याज्ञवल्क्यः॥द्वौदैवेप्राक्त्रयःपित्र्येउदगेके
कमेववा॥मातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविका॥वसिष्ठः॥द्वौदैवेत्रयःपित्र्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा॥भोज
येत्सुसमृद्धोपिविस्तरेतुविवर्जयेदिति॥विस्तरंनवावराद्भोजयेदपुजोवायथोत्साहमितिगौतमोक्तेः॥
तस्यत्वसंतरामहद्धोधिकांरात्सर्पः॥अनेकविप्राभावेत्वेकमपिभोजयेत॥भोजयेद्यवाप्येकंब्राह्मणंपं

श्रा·म·
५८

क्षिपावनमितिशंखोक्तेः॥ अत्र वैश्वदेवप्रकारमाह स एव॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धं दैवं तत्र कथं भवेत्॥ अन्नं पात्रे
समुध्दृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु॥ देवतायतने कृत्वा यथाविधि निवेदयेत्॥ प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्म
चारिण इति॥ चतुर्विंशतिमतेपि॥ विप्राभावे तु पात्रस्याद्यात्र भोजयेदिवेति॥ अत्र विशेषो मात्स्ये॥ तं पं
क्तिमंत्रनियमान् श्रावयेत्पैतृकान् बुधः॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः॥ भवितव्यं भवद्भिश्च
मया च श्राद्धकारिणेति॥ जातूकर्ण्यः॥ निरामिषं सकृदुक्तं नुक्तं सर्वजने गृहे॥ निमंत्रयीत पूर्वेद्युरुपगम्य
द्विजोत्तमान्॥ आदित्यपुराणे॥ नरहस्तु शुचिर्भूत्वा क्रोधनो त्वरितान् भवेत्॥ अप्रमत्तः सत्यवादी यजमानो
यवर्जयेत्॥ अध्यानं मैथुनं चैव श्रमं स्वाध्यायमेव च॥ अत्राहरार्ष्टेन निमंत्रणप्रभृति भुक्तान्नपरिणा
मावधिकालोऽभिहितो॥ स्मार्त्तपरिणामांतं ब्रह्मचर्यं द्वयोस्तत इति प्रचेतः स्मरणात् वृद्धमनुः॥ निमं
त्रितांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरं॥ क्षुरं क्षुरकर्म॥ एतच्चनखनिकृंतनादेरप्युपलक्षणमिति हेमाद्रिः॥ जा
बालिः॥ तांबूलं दंतकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनं॥ रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत्॥ प्रचेताः॥ श्राद्ध

राम·
५८

भुक्तान्नस्यायन्नकुर्याद्दंतधावनं श्राद्धकृन्नैव कुर्वीत रंतप्रक्षालनं बुधः॥ विष्णुः॥ कोपं परिहरेन्नाक्रयान्
येन्नत्वरां कुर्यात्॥ निमंत्रितन्निजपरित्यागे दोषं प्रायश्चित्तं चाह नारायणः॥ केतनं कारयित्वा तु यो निवार्य
ति दुर्मतिः॥ ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते॥ एतस्मिन्नेन निमित्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः॥ यति चां
द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते॥ केतनमामंत्रणं हारीतः॥ दैवे वाथ पित्र्ये वा पित्र्ये निमंत्र्य ब्राह्मणं पतित
र्पयेन्न यथान्याय्यं स तत्तस्य फलं हरेत्॥ प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रमाद्यैनं प्रयत्नतः॥ तर्पयित्वा द्विजो येण
सर्वतः फलमाप्नुयात्॥ गौतमः॥ सद्यः श्राद्धी शूद्रात्यगस्तत्पुरीषे मासं नयते पितॄन्॥ श्राद्धं करिष्यमा
णं॥ कृतं वास्य विद्यते इति श्राद्धीदात॥ समस्तलक्षणमारभ्य एते च नियमा आवश्यकाः॥ तदुक्तमग्निपुरा
णे॥ अमैथुनादयः सर्वे नियमाः श्राद्धकारिणः॥ अथ प्रमत्तेन कर्तव्या प्रमादाद्यन्निरयं व्रजेत्॥ अशक्ताव
न्येन क्रियमाणे श्राद्धे उभाभ्यामपि कर्तव्या इत्युक्तं वाराहपुराणे॥ न शक्नोति स्वयं कर्तुं यथा स्नानव्रता
न्नतः॥ श्राद्धं पुत्रेण शिष्येण तदान्येनापि कारयेत्॥ नियमानाचरेत्सोपि विहितान्सर्वशो घरे॥ यजमा

नोषितात्सर्वस्माच्चरेत्सुसमाहितः॥ब्रह्मचर्यादिनिर्द्दिष्टैर्नियमैः श्राद्धमक्षयं॥अन्यथाक्रियमाणंतुमोघसे
वनसंज्ञायइति॥कात्यायनः॥अनिंद्येनामंत्रितोनापक्रामेत्॥अनिंद्येनोज्यान्नेननिमंत्रितः॥निसंक्रम
णनापक्रामेत्ननेच्छेत्॥किंत्वेसुपगच्छेद्देवात्यावग्रातपथेतस्मात्तुहानियस्पष्टतोनापक्रामेदितिगौ
तमः॥अनिंद्येनामंत्रितेज्ञज्ञाकेनद्रस्याख्याव्येकर्त्तव्यमिति॥अनेनार्थान्निद्यामंत्रणेभोक्तुमसामर्थ्येवच
त्याख्येयमितिगम्यते॥षट्त्रिंशन्मते॥विद्यमानधनोविद्वान्नोज्यान्नेननिमंत्रितः॥कथंचिदप्यतिक्रा
मन्नायःसूकरतांव्रजेत्॥अनेननिर्द्धनस्यबहुदक्षिणादिलाभलोभात्कदाचिदतिक्रमेनदोषइतिगम्य
ते॥कात्यायनः॥आमंत्रितोन्यदन्नेनप्रतिगृह्णीयात्अन्यत्॥अन्यदीयस्याद्योपत्क्रमंतंडुलादिद्र
व्यमष्टान्नेनप्रतिगृह्णीयादितिकर्क॥श्राद्धीयव्यतिरिक्तस्यापिनिषेधइत्यन्ये॥यमः॥अहिंसासत्यम
क्रोधोदूरेचागमनक्रिया॥भ्यारोहदहनंशांतिःश्राद्धस्योपासनेविधिः॥दूरेसीमांतःपरस्तात्॥तथाब्रह्मां
डपुराणे॥नसीमानमतिक्रामेच्छ्राद्धार्थंवैनिमंत्रितः॥पर्यटन्ग्राममध्येतुनकदाचित्वहुव्यतियमःपु राम॰ ४९

नर्त्तेजिनमध्यानंनाराध्यायनमैथुनं॥संध्यांप्रतियदंहोमंश्राद्धंतुवर्जयेत्सदा॥होममन्येनकारयेदि
त्यादकात्यायनः॥सूतकेचप्रवासेचअशक्तौश्राद्धभोजने॥एवमादिनिमंत्रेषुहावयेदितियोजयेत्॥
अन्यस्यस्पष्टोहेतुरस्मान्नेनविष्णुपुराणउक्तं॥दग्नाहृत्वःपिवेदापोगायत्र्याश्राद्धंतुद्विजः॥ततःसंध्यामुप
सीतजपेच्चजुहुयादपि॥मंडलमुक्तंमत्स्यपुराणे॥भवनस्याग्रतोनु[illegible]गोमयेनातुलिप्तायांगोमूत्रे
णतुमंडले॥इतिलिप्ताग्रामितिसामान्यतःसर्वकामागितयाघाम[illegible]द्यते॥गोमूत्रसहितेनगोमयेन
गोमयेनमंडलेकार्येइतिशेषः॥शंखः॥उदकल्पवसुदीच्यंस्यादक्षिणंदक्षिणाप्लवमितिमंडलमितिशे
षः॥तत्रउदीच्यमुदक्प्लवंदैवं॥दक्षिणंदक्षिणाप्लवंपित्र्यमितिअवस्थाबोधायनः॥प्रदक्षिणंतुदेवानां
पितृणामप्रदक्षिणं॥देवानामृतजवोदर्भाःपितृणांद्विगुणास्मृताः॥तपः॥उदस्युरवदेवानांपितृ
णांदक्षिणामुखः॥कात्यायनः॥दक्षिणंपातयेज्जानुंदेवान्परिचरेन्सदा॥पातयेदितरंजानुंपितॄन्प
रिचरेन्सदेतिमंडलयोविशेषमाहशंखः॥अंतरेत्ततसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसेत्कुशान्॥दक्षिणे

दक्षिणाग्रांस्तुसतिलान्विन्यसेद्बुधःइति॥मात्स्ये॥नामगोत्रपितॄणंतुप्रापकंहव्यकव्ययोरिति॥तथा॥याद्यैर्दै
वतयाचार्घैर्देवमार्हैःप्रयोजयेत्॥शन्नोदेवीतिमंत्रेणपाद्यंचैवप्रदापयेत्॥आदित्यपुराणे॥विप्रौतुप्राङ्मु
खौतेभ्योहैमंतुप्रवंनिवेदयेत्॥उत्तराभिमुखान्विप्रान्नोत्पितॄन्सर्वदेति॥सुमंतुः॥दर्भपाणिर्द्विराच
म्यलघुरासाजितेंद्रियः॥परिश्रितेषुचौरेदेशेगोमयेनोपलेपिते॥दक्षिणाप्रवणेसम्यक्आचांतान्प्र
क्षालितान्शुचीन्॥आसनेषुसदर्भेषुविविक्तेषूपवेशयेत्॥मरीचिः॥तथामातामहश्राद्धंवैश्वदेवसम
न्वितं॥कुर्वीतभक्तिसंपन्नस्तंत्रंवावैश्वदेविकमिति॥अथचपितृमातामहपार्वणयोरेकःप्रयोगःद्वयमे
तिपक्षद्वयं॥आद्यपक्षेवैश्वदेविकंतंत्रंनान्यदिति॥पैठीनसिरितिमाधवाचार्यः॥उपवेशनोत्तरंविप्राणांध
र्मनिराह॥मनुः॥आमंत्रितोवसेदेग्धीमुपहूयेसुरिघामिति॥हिंकृएवतिमितिवायत्तुहेमाद्रिः॥आ
बाह्मणइस्यादीनिपर्जन्यपिरसेहनवाचयूपदोषेतानिजपेदिति॥नन्न॥स्वालिंगनिर्देशेनकृत्वपादाना
त्॥साप्येकाकाचित्॥एकवचनात्॥निषंगणस्कत्रयः॥यजूंष्यपितत्रजप्यानि॥निषगिणः॥इंद्रद्रुप

यागेतिसहपुदस्तोरितिचरुकं॥नमःकृत्स्नवीतायनमोवंचतेइत्यादीनिच॥गोभिलः॥आमंत्रितोजपेद्दोहानि
पुर्कस्तुपश्नानुजपेत्॥अत्रीषंगांश्चतत्रैवजस्वाध्यायाद्विजोमः॥क्षपणानीषंगादीनिछंदोगेषुप्रसिद्धानि
मरीचिः॥विप्रपाणयःसर्वेतेचमौनव्रतान्विताइति॥यमः॥ब्राह्मोपासकयाकुर्युःविद्वत्यमेतदीप्सित
मिति॥सएवत्रिणुःब्रह्मचारीभोजनार्थमुपस्थितः॥उपविष्टेष्वयश्राद्धकामंतमपिभोजयेदिति॥विष्णु
पवेशनोत्तरकृत्यपुराणे॥श्राद्धमेगयांध्यात्वाध्यात्वादेवंजनार्दनं॥ताभ्यांचैवनमस्कृत्यततःश्राद्धं
प्रवर्तयेत्॥तुस्थानेस्थपितृध्यात्वेतिवाचस्पतीयःपाठः॥तथा॥उशनोहस्तोसमौक्ताजानुभ्यांमंतराल्लितो
सप्रयतःश्रोपविष्टान्सर्वान्निप्रच्छेद्विजोत्तमान्॥श्राद्धंकरिष्यइतिपृच्छेदित्यर्थः॥ततोविप्राःकुरुष्वेत्यनु
ज्ञांब्रूयुः॥एतदनंतरंकृत्यंब्रह्मांडपुराणे॥देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच॥नमःस्वाहायैस्वधा
यैनित्यमेवनमोनमः॥आद्यवसानेश्राद्धस्यत्रिरावृत्तंजपेत्सदेति॥अंपंचजपःसंकल्पोत्तरमात्रादानो
त्तरंवाकायःशिष्टास्त्वादौत्तरमेवकुर्वंति॥ततःकर्तव्यनिगमे॥अपहताइतितिजानविकिरेदिति॥एत

श्रा॰म॰ न्नविकिरणं नयान्वाकार्यमिति केचित्॥ अनंतरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः॥ पाणौ दत्ता जनं कृत्वा विष्टरार्थान्
५१ कुशानपीति॥ पुराणे॥ आसने चासनं दद्यात् वामे वा दक्षिणे पिवा॥ पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे
॥ दैवे दद्यासि यवा॥ दैवानां सयवा दद्यादिति कारिकोक्तेः॥ ततः स धर्मके द्वितीयनिमंत्रणमुक्तं संग्रहे ततः
पुनरपो दत्वा निमंत्रयेत्॥ दैवे क्षणः क्रियतां तत्तस्येति विप्रो ब्रूयात् प्राप्नोतु भवानिति कर्ता पुनर्ब्रूयात्त्वा
म वानिति विप्रः पुनः ब्रूयात्॥ अथ विशेषः पुराणे निरंकुशं गृहीत्वा तु विप्रान्देवान्समाह्वयेत्॥ गृहीत्वेत्य
स्यानंतरं निमंत्र्येति शिवइति माधवः॥ आवाहने विशेषमाह यमः॥ यवैरस्तीर्य ततो देवानह्यावाहनं कु
र्यात्॥ आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा॥ विश्वे देवाः शृणुतेति मंत्रं जपेत्ततोंजलिना॥ ओषधय इति
मंत्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणं॥ पादादिमस्तकांतमक्षतानारोपयेदित्यर्थ इति माधवः॥ अत्र श्राद्धभेदेन वि
श्वेदेवव्यवस्थामाह व्याघ्रः॥ इतिश्राद्धे क्रतुर्दक्षसंज्ञौ स्मृतौ विश्वेदेविके॥ नांदीमुखे सत्यवसू काम्ये च धूरि राम॰
लोचनौ॥ पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ॥ नैमित्तिके कामकालौ एवं सर्वत्र कीर्तयेदिति॥ धुरिलोच ५१

नाविति क्वचित्पाठः॥ अत्रेष्टिश्राद्धं वृद्धिश्राद्धेन पारिभाषिकं कर्मांगश्राद्धमुच्यते॥ तत्राह पारस्करः॥ निषेककाले सो
मे च सीमंतोन्नयने तथा॥ ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मांगं वृद्धिवत्कृतमिति॥ निषेको गर्भाधानं॥ तथा चाधानसो
मयागनिषेकादित्रयसंस्कारादिष्वत्र श्राद्धे क्रतुर्दक्षाविति हेमाद्रिमाधवौ॥ अत्र नात्वचरणः॥ इष्टिश्राद्ध
ष्टेन कर्मांगश्राद्धं यद्वृहणे प्रमाणान्नावाहनं सा फल्गायनाप्यकारमते पावमानेष्टीनां समप्राधान्यपक्षे अ
धानांगमेव श्राद्धं न्यूस्यतोतस्यापि कथंचिदिति॥ जन्माद्यवनीयादिकृयोष्टीनां समप्राधान्यपक्षे आधानां
गमेव श्राद्धं तस्येवेनेष्टिश्राद्धत्वात्॥ यद्दपप्रयोगपारिजाते॥ यस्मज्जाताः प्रमायेरन् पुत्रास्तेन न वंति वा॥ सत्तु का
लेरिने षष्ठे दंपती समलंकृतौ॥ कृतान्युदयिकं श्राद्धं स्वस्तिवाचनपूर्वकमित्यादिना विहितपुत्रकामेष्ट्यंग
न्तं श्राद्धं तु यत्॥ अस्मिन्पक्षे आधानांगश्राद्धं नांदीमुखवसत्यवसुसंज्ञौ विश्वेदेवाविति युक्तमुत्पश्यंति नैमि
त्तिकं च न वान्नलाभनिमित्तकं॥ न वान्नलाभे द्वौ देवौ कामकालौ सदैव हि॥ स्यादिष्टपुराणीयेतउपमं ह्यगत
तेनन वान्नलाभ इति निमित्तानिकारक्रियमाणरारूपराग्गदीनामपलक्षणमिति हेमाद्रिमतं निरस्तंपि

श्राम. ५२

तुनकान्नवान्नमेन्ननाम्नूर्वंक्रियमाणंनैमित्तिकमितिवस्मृतिचंद्रिकायां॥एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धंतन्नैमित्तिमुच्यतेइ
तिपरिभाषितत्वेपितस्यदेवहीनत्वान्नग्रहणं॥अतएवसपिंडीकरणश्राद्धस्यएकोद्दिष्टपार्वणोभयरूपत्वेन
विश्वेदेवसत्वान्नग्रहणमितिकेचित्॥एकोद्दिष्टस्यापिपार्वणरूपेणक्रियमाणंसांवत्सरिकमितिकेचित्पि
तृपक्षेचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टेविश्वेदेवसत्वान्नग्रहणमितितुयुक्तंप्रतिभाति॥आदित्यपुराणे॥अपिकन्यागते
नैरपेक्ष्येचधुरिलोचनौ॥कन्यागतस्ययेनिमित्तकृत्यविहितेभाद्रपदापरपक्षइतिहेमाद्रिः॥कन्यासंक्रां
तिनिमित्तकएवेतितुयुक्तं॥आमन्त्रणानोत्तरंचार्घपात्रासादनंकार्यं॥तदाहयाज्ञवल्क्यः॥यवैरन्ववकीर्या
थभाजनेसपवित्रके॥शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वायवोसीतियवांस्तथेतिमात्स्ये॥विश्वान्देवान्यवैःपुष्पैरभ्य
र्च्यासनपूर्वकं॥पूरयेत्पात्रयुग्मंतुस्थाप्यदर्भपवित्रकइति॥अर्घ्यदानमधिकृत्यकात्यायनः॥सौवर्णरा
जतौदुंबरखड्गमणिमयानांपात्राणामन्यतमेषुयानिवाविद्यंते॥पत्रपुटकेवेति॥यानिकांस्यादीनि
॥अत्रराजतंपित्र्यएवनतुदैवे॥शिवनेत्रोद्भवंयस्मात्तस्मात्पितृवल्लभं॥अमंगलंतद्यत्नेनदेवकार्येषु श्राम. ५२

वर्जितमितिमत्स्योक्तेः॥प्रतिपात्रेचपवित्रद्वयेस्थाप्यं॥तथाचचतुर्विंशतिमते॥द्वेद्वेशलाकेदेवानांपात्रेकृत्वाप्र
क्षिपेत्॥योगयाज्ञवल्क्यः॥विविक्तेस्थइतिमंत्रेणद्वेपवित्रेचकारयेत्॥गायत्र्यास्वाहेतिचैवदेवानामिति॥अर्घ्यप
त्रस्थापनेसोमंत्रीन्नुदगनेइतिमाधवः॥सव्येनदत्वाहस्तेपवित्रेतुसंपूज्यार्घ्यंविनिक्षिपेदिति॥याज्ञवल्क्य
॥यादिव्याइतिमंत्रेणहस्तेष्वर्घ्यंविनिक्षिपेदिति॥अर्घ्यदानोत्तरकृत्यमाहसएव॥दत्वोदकंगंधमाल्यधूपद
नंसदीपकं॥अत्रगंधादिग्रहणंवाससोप्युपलक्षणमितिमाधवादयः॥एवमासनादीन्वासोन्तान्वैश्वदे
विकदानानिकांडानुसमयेनकृत्वापवित्रेपित्र्येपितृस्यैवातान्कुर्यात्॥तथाचयाज्ञवल्क्यः॥अपसव्यंततः
कृत्वापितृणामप्रदक्षिणमिति॥अत्रततःइत्यनेनवैश्वदेविकपदार्थकांडोत्तरंपित्र्यर्चनविधानात्कांडा
नुसमयोगम्यतइतिमाधवविज्ञानेश्वरादयः॥आसनादिदानेतिकर्तव्यतामाहसएव॥द्विगुणांस्तुकु
शान्दत्वाह्युशंतस्त्वेत्यृचापितॄन्॥आवाह्यतदनुज्ञातोजपेदायंतुनस्ततः॥पूर्वमनंतरंवापादेयाः॥अप
हतर्नान्द्विगुणान्तुभुग्नानासनंप्रदापायःश्राद्धेसांख्यायनोक्ते॥कुशैःसहतिलाआपोदेयाः॥तथा

श्रा॰म॰ ५३ चकारके पितॄणां द्विगुणास्तिलैरिति ॥ सहार्येतिलैरितितृतीया ॥ आवाहने तिलविकरणे विशेषमाह ब्र
चेताः ॥ शिरःप्रभृतिपादांतं तमोवः इति पैतृके इति ॥ चतुर्विंशतिमते च अर्घ्यपात्रं विधायैव ब्राह्मणान्पू
जयेत्ततः ॥ विश्वेदेवास्तु पादादि शिरआदि पितामहा इति ॥ जपानंतरं विशेषः ॥ पुराणे जपेदायंतु न इति
मंत्रं सम्यगन्वेषतः ॥ रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिः कृत्वा सर्वतो दिशं ॥ तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मंत्रं मुक्त्वा पपि हता इति ॥
अर्घ्यदानाद्यादत्ते योवक्ष्यः ॥ यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्याद्धार्घादि पूर्ववत् ॥ दत्वार्घं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा
विधानतः ॥ पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जपात्रं करोत्यधेति ॥ अर्घ्यपात्राणामासादनप्रकारमाह विष्णुः दक्षि
णाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु वसनेषु त्रिषु पात्राणि सिंचेच्छन्नोदेवीति ॥ अर्घ्यपात्रेषु पवित्रांतर्हितेषु जलं प्रक्षिप्य त
त्र तिलामंत्रेण प्रक्षेप्याः ॥ तथाचाश्वलायनः ॥ पात्रेषु दर्भांतर्हितेषु अपः प्रदाय शन्नोदेवीरभिष्टय इत्यनुमंत्रित
सु तिलानावपति ॥ तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृतिमांल्लोकान्प्री रम॰ ५३
णाहि नः स्वधा नम इति अस्मादेवस्त्राछन्नोदेवीरिति मंत्रो मिमंत्रेण एवाश्वलायनीयानां अन्येषां तु

जलप्रक्षेपे करणं ॥ अर्घ्यपात्राणि पितृसंख्ययैव न तु विप्रसंख्यया तेन पित्रादीनामेकैकस्थाने कवि
प्रपक्षे पित्र्ये एवार्घ्यपात्राणि ॥ स्त्रीत्वपि पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ॥ एकस्मिन्वा बहुषु वा
ब्राह्मणेषु यथाविधानि वैजवापोक्तेः ॥ स्त्रीत्वं कुशानास्तायैत्स्यर्घः ॥ अर्घ्यपवित्राणि कार्याणि ॥ तिस्रस्ति
स्रशलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे इति चतुर्विंशतिमतात् ब्रह्मपुराणे ॥ अर्घाः पुष्पैः सगंधैश्च ताः प्र
दातव्यं मंत्रवदिति ॥ अर्घ्यः आपः अर्घ्यदानप्रकारमाहाश्वलायनः ॥ ताः प्रतिगृह्णाति पिष्वंस्वधार्याइति
॥ ताश्चापो ब्राह्मणहस्ते पूरकपूर्वकं दद्यात् ॥ प्रदापोदकपूर्वमर्घ्यं दद्यादिति याज्ञवल्क्योक्तेः सावेतत्ते
अर्घ्यादिकमिति अपउपस्पृश्यो वमेतरयोरिति ॥ एवं विप्रहस्ते अर्घ्यं दत्वा तेभ्यो हस्तेभ्यः पात्रांतरेभ्युतान्संस्रा
वान्प्रथमे अर्घ्यपात्रे गृहीत्वा तत्पात्रं न्युब्जमधोमुखं पितृभ्यः स्थानमसीति मंत्रेण कृत्वा तथैव स्थापयेदि
त्यर्थः ॥ आरनेस्तु संस्रवत्स्यादिति न्युब्जतापात्रस्यानामयांग्रहणमित्याह ॥ अत्राचाराद्यावरस्थानां न्युब्ज
पात्रस्थापनानंतरं विशेषमाह वैजवापः ॥ तस्योपरि कुशान्दत्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकं गंधपुष्पाणि धूपं च दी

श्रा॰म॰ पंचस्योपवीतकमिति॥ आसनं॥ सपवित्रकरेणं गंधैर्गंधद्वारेति पूजयेत्॥ धूपं च धूरसीत्युक्त्वा दीपोज्योति
५४ रिदं चतेन यत्तु ललाटे पुंड्रकं दृष्ट्वा स्कंधे माल्यं तथैव च॥ निराशाः पितरो यांति दृष्ट्वा वृषलीपतिमिति त
द्वत्तुलानिधायमितिहेमाद्रिः॥ माल्यमपि द्विस्त्रायां धार्यं न स्कंधे॥ विष्णुः॥ घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन
वा पुनः॥ अत्रिः॥ पुंवं वस्त्राणि मनेन दद्याद्वासांसि त्राक्तितः॥ शातातपः॥ पुंवांसु वासा इति वस्त्रं दद्यात् दत्त्वा दे
यज्ञोपवीतमिति॥ अन्नं दैवपूर्वकमित्यनेन गंधादीनां देवे पित्र्ये च पदार्थानुसमयेन अनुष्ठानं गम्यते॥
आसनादीनामाछादनांतानां सर्वेषामेव पदार्थानुसमयः कांडानुसमये वेत्युक्तं स्मृत्यर्थसारे माधवी
ये च॥ ॥अथाग्नौकरणं याज्ञवल्क्यः॥ ॥अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतं॥ कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो कु
त्वाग्नौ पितृयज्ञवत्॥ एतत्पदेन गणकादिपरिसंख्येति विज्ञानेश्वरः॥ पितृयज्ञवदित्यनेनाग्निमुपसमाधा
यमेक्षणेनावदाय सोमाय पितृमते स्वधा नमोग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति कृत्वा मेक्षणं चतुरु
पादिस्येतावदतिदिश्यते ततः॥ शेषमन्नं पितृपात्रेषु दद्यान्नतु वैश्वदेवपात्रेषु॥ शेषस्येति स्पष्टत्वात्॥ अत्र राम॰ ५४

त्रामावास्यायां हेमाद्रौ दन्वयाग्रापर्यविदितं दक्षिणाग्निसद्भावात्तत्रैवाग्नौकरणं कार्यं॥ अन्यश्राद्धेषु तदध
द्वाग्निनः केवलस्मार्ताग्निमतश्चैवायासने॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे॥ आहिताग्निस्तु कुर्यात् दक्षिणाग्नौ समाहि
तः॥ अनाहिताग्निश्चौपसदेऽग्न्यभावे द्विजेऽप्सु चेति औपसदोगृह्याग्निः॥ कात्यायनः॥ अग्नौकरणहोमेतु य
दृष्टितियन्मतं॥ सयदान्यां समायेस्याछाद्रिंन्यो विधिस्तदेति॥ केचित्तु अग्न्याधानरत्वात्कर्मस्मार्तं विवाह
स्माविस्तु परेद्योन पितृयज्ञवदित्यतिदेशाद्वाधादक्षिणाग्निसद्भावेप्यौपासनपक्षमाहुः॥ तन्न॥ उपदेशस्यौ
पासनहोमादिषु सावकाशतयाविरोधाभावेनन्यगतिकवाधस्यान्याय्यत्वात् वाचनिकानिदेशस्योपदे
शतुल्यत्वात्॥ अपरार्कस्तु पितृयज्ञवदितिदेशस्यसामान्यवचनं कर्मस्मार्तमितिरूपदेशसामान्यवचनानुसंधेन द
क्षिणाग्निव्यतिरिक्तपाकतत्पदार्थविषयमतो द्वैधानेनगृह्यसद्भावेनतत्रहोमः॥ अन्नाद्वेतु दक्षिणाग्नौ तथा
च वायुपुराणे॥ अहूत्यदक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः॥ अग्न्यर्थं लौकिके वापि जुहुयात्कर्मसिद्धयः इति
॥अत्र स्मर्यमित्यनेन गृह्याग्निकार्ये दक्षिणाग्निविधानेन गृह्याभावे दक्षिणाग्निविधिरिति॥ तन्न॥ कार्ये विधे

श्रा.म. फलचसमेनेवसोमस्यरूनैरिवचकुरुणानांगृह्याग्निसत्वेपिदक्षिणाग्निनातद्बाधस्यैवोचितत्वात्॥ वस्तुत
५५ स्तु॥ अग्न्यर्थमित्यनेनैकदेशाबाकोपात्तदक्षिणाग्निकार्य एव लौकिको विधीयत इति प्रकृते॥ यदपि स्मार्त्ते
कर्मविवाहाग्नाविव्स्याद्बाधायथाहिताग्निस्तु कुर्यादिति वचनं स्वविधानेन गृह्याग्न्यभावे दक्षिणाग्नि
विधानपरमिति॥ तदप्युक्तं॥ विशेषविषयेऽपवादविषये चोत्सर्गस्याप्रवृत्ते॥ लौकिकपदेन गृह्य
ग्निरेव॥ न पैतृयज्ञियहोमे लौकिकेऽग्नौ विधीयत इत्यसंस्कृतस्य निषिद्धत्वादिति हेमाद्रिः॥ तन्न पैतृय
ज्ञियपदस्य पिंडपितृयज्ञांगत्वेन होमपरत्वात्॥ तत्र चेदं साप्यप्राप्तस्याग्निप्रतिनिधित्वमात्रस्यानुवाद
कं वायुपुराणादिवचनप्राप्तनिषेधकं वा अनग्निकस्य स्वविधानेन त्वासंस्कृतं लौकिक एव॥ हस्तेऽग्नौ
करणं कुर्याद्यग्नौ वा साग्निको द्विज इति पराशरवचनादिति वृत्तिकारादयः परे त्वेतद्वचनमग्न्यसन्निध
नपरमित्याहुः॥ यत्तु धूर्तस्वामी आपस्तंबानां मासिकश्राद्धस्यापूर्वत्वेन पितृयज्ञाद्दक्षिणाग्नेरप्राप्त श्रा.म.
त्वात् स्मार्त्तस्य चाग्न्यभावेन स्वविधानेनोधिकरणाभावाद्धोमलोप इति॥ तन्न॥ पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेपि ५५

स्मृतिवचनेन दक्षिणाग्नेः पाणिलौकिकान्यारेप्राप्तिसंभवात्॥ आश्वलायनानामन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्माघि
मास्यथ पार्वणं॥ काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमं॥ साग्नेर्यग्निषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते
पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति परिशिष्टा॥ विरुक्तदक्षिणाभावे विधत्य होमः॥ कार्य इति हेमा
द्रिः अनेनैव न्यायेन सर्वश्राद्धेषु दक्षिणाग्निविदिरणं कर्त्तव्यमिति युक्तमुत्पश्यामः॥ यमः॥ अग्न्यभा
वे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्॥ यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मंत्रदर्शिभिरुच्यते॥ अत्राभावो नाम परि
ग्रहाभावेन तदुत्तरकालिकाग्निस्वीकाराभावेन स्वीकृतोत्सेदेन वाग्न्यसंनिधानेन वेति केचित्तु भार्याप
रिग्रहाभावेनैवेति वदंति अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या
न विंदतीति गार्ग्योक्तेः॥ संनिवत्वेवाग्निसंबंधे भावप्रतिवचनुप्रोक्तमितिमत्वा साग्नेरेव कदाचिदग्न्य
संबंधाने पाणिविधिरिति जयंतस्वामी॥ शूद्रस्याममश्राद्धे तेनाग्नौ करणं कुर्यादित्यनेनाग्नौकरणवि
धानात्तत्र त्वेवाग्न्यभावे पाणिविधिरिति केचित्॥ वस्तुतस्तु॥ पाणावेवेत्येवकारेण यत्र लौकिकाग्नि

श्रा॰म॰ जलाद्यपिकरणं तरनिरनिराकरणं तत्रार्यपरिग्रहानावहृते अन्यत्र तु पाणिरपीति गर्ग्यवचनात्पा
विप्रश्राग्नेष्वधिःकरणस्यायेन प्रहृतएव॥ कात्यायनः॥ अनग्निको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्यात्तु पार्वणं॥ अ
५६ ग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत्॥ उपवीतस्याहकरादि दैविकधर्मेण जुहुतामिदमिति देमाधि
देवस्यकरइति समासः॥ विवक्षितैकवचनत्वादेकस्यैव॥ तदुक्तं वायुपुराणे॥ दैवदैवे यदैकस्मिन्नवे
पुर्वद्विवो द्विजाः॥ नदैकपाणौ हुतं यस्माद्विधिविहितस्तथा॥ स्वधाकारादिपितृधर्मिणा तु कात्यायनः
पित्र्ये यः पंक्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः॥ हुत्वा मंत्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्॥ यत्तु हेमाद्रौ
अग्नौकरणवत्कुर्याद्विजातौ वैश्वदेविके॥ पाण्यवेव तु तद्द्यात्तु पित्र्ये करात्त्वनेति॥ तदैव पाणिस्कन्य
र्थं॥ अथवा दैवे हुत्वा न पुनः पित्र्ये कर्त्तव्यमित्येतदर्थं॥ यत्तु वामावास्याश्राद्धादिषु नैकपार्वणतंत्रता
तत्र पार्वण्णं तरसाकुल्यार्थं नैरेनानुष्ठानं॥ ब्राह्मणैकेनानंतत्रेण वदे वेष्येवमेव तद्दकात्यायनः मनाम रा॰म॰
दस्यनेदेपिकुर्यात्तंत्रेण सामिक इति मत्स्यपुराणे॥ अस्यनावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेपि वा अनंक ५६

ऽग्निकर्णे वा गोष्ठे वायग्निवांतिके॥ वं.र.॥ अप्सु चैव कुर्यात्तं चे अग्निकात्यायनो ब्रवीत्॥ रजतेचसुव
र्णे च नित्यं वसति पावकः॥ सौरपुराणे॥ महादेवस्य पुरतो गोष्ठे वा श्रद्धयान्वितः इति॥ स्मृत्यर्थसारे
पिपाणि होमे इध्ममेक्षणविप्राग्न्यनुज्ञानसंति॥ पित्र्यविप्रपाणिं परिसमुह्य पर्युक्ष्य वामेनोपस्तीर्य
दक्षिणेनावदाय जुहुयादिति कर्कस्मृतिचंद्रिकादौ केचित्तु उक्तयोर्विरोधाभावादनग्निद्विजस्य दातामं
वत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्वविकल्पावितिवेगन कोक्ते विप्रानुज्ञात्रासामेक्षणमप्युपादेयं॥ अवदानरू
पकार्यसत्वात्॥ कार्येन्यस्य विध्यभावाच्च॥ परिसमूहनपर्युक्षणे तु न भवतः॥ पांसुनिरसनलक्षण दृ
ष्टकार्यस्य लोपात्॥ नियमादृष्टमात्रस्य वा प्रयोजकता॥ इति न्यायमाहुः हेमाद्रिस्तु मत द्वयमपि वि
लेखन तु किंचिन्निर्णितायाः पाणौ हुतस्य द्वयकत्लक्षणं निषेधं तिरस्कारः॥ अन्नं पाणितले दत्तं पूर्व
मश्नत्यनुद्वयः॥ पितरस्तेन तृप्यंति शेषान्नं न लभंति ते यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितं॥ एकीभा
वेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यत इति॥ स्मृत्यर्थसारे हुतानुसवधानादक्षिणशो जुहुयाद्विप्रपाणौ वेति

श्रा॰म॰ ५१ विकल्पमभिधायपाणिकृतंतदेवपात्रपात्रम्योपविशेत्॥अथवाभाजनेछित्वाचम्योपविशेत्॥विधुस
दिमिरग्निदग्धैर्नेकृतंपूर्वंस्त्रीनायाभोजनकालेएवत्वश्रीयात्॥त्यक्ताग्निकृतंतुनाश्रीयादित्युक्तं॥अथाप
रिवेषणंयथालाभंकार्यं॥तदुत्तरकृत्यमाहयाज्ञवल्क्यः॥दत्त्वान्नंपृथिवीपात्रमितिपात्राभिमंत्रणं॥कृ
त्वेदंविष्णुरित्यन्नेद्विजांगुष्ठंनिवेशयेत्॥मनुः॥विप्रोहव्यंचकव्यंचब्रूयाभक्ष्वेतिवैमात्॥याज्ञवल्क्यः॥
सव्याहृतीकांगायत्रींमधुवाताइतित्र्यचं॥जप्त्वायथासुखंवाच्यंभुंजीरंस्तेपिवाग्यताइति॥तथागाय
त्रींत्रिःसकृद्वापिजपेद्व्याहृतिपूर्वकं॥मधुवाताइतित्र्यचंमध्वित्येतत्त्रिकंतथेति॥स्मृत्यंतरे॥संकल्प
पितृदेवेभ्यःसावित्रीमधुमज्जपः॥श्राद्धंनिवेद्यापोशनंजपंप्रैषोथभोजनं॥ ॥अथभोजयितुर्नियमाः
॥ ॥याज्ञवल्क्यः॥अन्नमिष्टंहविष्यंचदद्यादक्रोधनत्वरः॥इष्टंब्राह्मणानां॥मनुः॥यद्यद्रोचेतविप्रे
भ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः॥ब्रह्मोद्याश्चकथाःकुर्यात्पितृणामेतदीप्सितमिति॥निगमः॥अपेक्षितंयोन
दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं॥अधःकृत्वामुखोग्रसुतिर्यग्योनिपुगच्छति॥शंखः॥श्राद्धेनियुक्तान्नुंजान रम॰ ५१

नपृच्छेद्धव्यवर्णादिषु॥उछिष्टापितरोयांतिपृछतोनात्रसंशयः॥दातुःपतंतिवाक्कर्मेजिह्वानोकुर्वन्निषेधते।
देवलः॥नाश्रुसंपातयेच्छ्राद्धेनजल्पेन्नहसेन्नियः॥नविघ्नंश्रोन्नंसंकुध्येनोद्विजेन्नान्नकुत्सयेत्॥ब्राह्मोदि
कारणेश्राद्धेनैवक्रोधंसमुद्धरेत्॥आश्रितःखिन्नगात्रेवाननिष्टेयितसन्निधौ॥आश्रितस्तेननिस्तादि
ष्वनिर्दिष्टशरीरः॥विष्णुः॥नात्रमासनमारोपयेन्नपदास्पृशेन्नावक्षुतंकुर्यात्॥आसनग्रहणमाधारो
पलक्षणं॥ततश्राद्धमाधारोपरिनस्थापयेदित्यर्थः॥ ॥अथयजमानजप्यानि॥शंखलिखितौ॥ ॥दर्भेषासी
नोमधुवाताऋचोजपेत्॥अमुंचपारउपवीत्येवकुर्यात्॥कुशपाणिःकुशासीनउपवीतीजपेत्ततइतिब्र
ह्मांशात्॥मनुः॥स्वाध्यायंश्रावयेत्पित्र्येधर्मशास्त्राणिचैवहि॥आख्यानानीतिहासांश्चपुराणानिखि
लानिच॥आख्यानानिसौपर्णादीनि॥पौराणानिचरममनलसावित्र्युपाख्यानादीनि॥इतिहासोमहाभा
रतंखिलानिपरिशिष्टानि॥श्रीसूक्तादीनि॥आपस्तंबः॥ब्रह्मविष्णुरुद्राणांस्तोत्राणिविविधा
निचेति॥श्रावणानिदृष्टानिनिगमे॥रक्षोघ्नाःपावमानानीदरीरतामवरमघवन्नपतीःसमंत्रान्द्वारका

शुद्धरक्षन्तीनु ॥ राक्षोघ्नैः कृणुष्व पाजइति पंचदशर्चः रक्षोहणमिति पंचविंशतिः ॥ इंद्रासोमा तपतइति ॥ अ
ग्ने हंसि न्यत्रिणइति नव पावमान्यः सुवं तु मापितरइत्याद्याः षोडशर्चः ॥ तरत्समंदीति वर्गः ॥ पंचस्वादि
ष्ठावर्षणिरिति द्वात्रिंशदृचः ॥ त्वं सोमासीति द्वात्रिंशत् ॥ उदीरतामवइति चतुर्दशः ॥ अग्नवतीः पितुउस्तो
षमित्येकादशगाथा इति ॥ पुनंतु मापितरइति षोडश पावमानीर्जपेदिति स्मृतौ च ॥ षोडशानां मध्ये आद्या
नवान्विशेषतइत्यर्थः ॥ यजूंषि चैव रुद्रांश्च राजोघ्नीर्क्चएवच ॥ कूष्मांड्यातरुद्रयान् ॥ जपेदितिशेषः ॥ शं
खलिखितौ ॥ अप्रतिरथं मध्येग यज्ञामनुस्वाकेति अप्रतिरथमाशुः शिशानइति द्वादशर्चं ॥ सामविशेष
इतिनाष्या ॥ सौरपुराणे ॥ धर्मशास्त्रं पुराणानि नित्यायवर्गि रस्त्वया ॥ ऐंद्रं च पौरुषं सूक्तं ब्राह्मणं नृत्राव
येत्ततइति ॥ स्वरूपं कृतुमुतयस्त्वादीनि त्रीणि सूक्तानि पूर्वस्यैकं दशमिंद्राधिनइत्यादीनि त्रीणि सूक्तानि
त्रीणि मात्स्ये ॥ इंद्रासोमसूक्तानि पावमानीस्वद्यकितइति ॥ ईशास्यसूक्तानि रुद्रसूक्तानि स्वस्त्ययनानि ॥ स्वादिष्ट
येत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि सौम्यानि ॥ नविष्पे ॥ पावमान्यश्च कूष्मांड्यस्तु रुद्रवत्सरसमा ॥ राक्षोघ्नानि

च सूक्तानि पितृसूक्तान्यथापि वेतिश्रावयेदितिशेषः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ आतमेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वं जपे
तयेति पूर्वं जपः ॥ कात्यायनी गायत्री मधुवाताइतित्र्चं ॥ मधुमधिति त्रिः ॥ तयोअग्निमीलइतिनवर्चं
वा यावायादीति चा अश्विनायज्वरीरिषइति द्वादशर्चं ॥ गायंति त्वेति च ॥ इंद्रं विश्वाइत्यष्टोकृचः ॥ अ
स्य वामस्येति पंचदशर्चं ॥ सांख्यायनी यास्का ॥ अग्निमीलइत्यादीन्येकादशसूक्तानि ॥ न वाउदेवा
इतिनवर्चं परंति ॥ आचाराद्रितिदेमाद्रि ॥ ॥ अथ चतुर्वेदजप्यानि ॥ ॥ हारीतः ॥ अत्रपितरइति यजु
र्नमोवः पितरइति यजुस्तामांमधुवाताइतितिस्रः ॥ पुनंतु मापितरइत्यनुवाकः ॥ त्वं सोमप्रचिकितइ
तिचैषा पित्र्यासदिता ॥ एतान्जपन् पितॄन्प्रीणातीति स्मातं वसिष्ठोन्दयास्मे त्येतदंतं यजुः ॥ बौधा
यनः ॥ राक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावंति यजूंषि च ॥ राक्षोघ्नानि देवव्रतारण्यानि ॥ स्वधावंति पितृभ्यः स्व
धायिभ्यः इत्यादीनि ॥ मात्स्ये ॥ तथैवश्रावयेतिकाध्याय मधुब्राह्मणमेवच ॥ मंडलं ब्राह्मणं तद्वत्प्रीतिकारि
च यत्पुनः ॥ विज्ञाणमात्मनश्चापि तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥ भारताध्ययनं कार्यं पितॄणां परमं प्रियं ॥ शं॰

श्रा·म· निकाध्यायः॥ शन्नोवातइति॥ इयंपृथिवीत्यादिमधुब्राह्मणं॥ यदंतन्मंडलंतवतीत्यादिमंडलब्राह्मणे॥ प्राति
५८ कारिइतिहासाख्यानादि॥ वीणावेणुध्वन्यादिवंतानयाचब्राह्मे॥ वीणावंशाध्वनिवायविशेष्यःसन्निवेशये
दिति॥ अस्मान्यथाचापराज्ञयानीतिहेमाद्रौ॥ तत्रतैत्तिरीयाण्यंतावज्जप्यानि॥ दिवोवेत्यादिविप्लवइत्यं
तानियजूंषिअग्नउदवइत्यादि॥ वन्यःपंचमइत्येतानिच॥ रक्षोहणोवलगहमइत्यनुवाकः॥ इंद्रोवृत्रंहद
वित्यनुवाकः॥ वैश्वदेवेन वैप्रजापतिरित्याद्यनुवाकद्वयं॥ अयंवाव यःपवतइत्यनुवाकत्रयं॥ कवांश्वा
वीत्यानुवाकः॥ अमृतोपस्मरणमसीत्याद्यनुवाकपंचमं॥ ब्रह्मसमानुमेमित्यनुवाकत्रयं॥ अणोरणीय
नित्यनुवाकः॥ मेधांमइंद्रोददात्वित्यादयस्त्रयोनुवाकाः॥ नकंचनेत्याद्युपनिषदित्येतेखंडं॥ ॥ अथवाज
सनेयिनांजप्यानि॥ ॥ कात्यायनः॥ अप्स्वत्सुजपेद्याहृतिपूर्वांगायत्रींसप्रणवांसहस्रावरांल्लोमंपुरुष
सूक्तंअप्रतिरथंपितृमंत्रान्सामानिचपवित्राणि॥ ॥ अथयमेवायण्णायानां॥ ॥ इषेत्वासुन्वतापत्वावा
यवेंस्कंदेवोवःसवितेत्याद्यःपंचानुवाकाः॥ ॥ अथयकृतानां॥ ॥ सोमायपितृमतेत्याज्यंपितृमोवार्द्दष राम·
५९

श्याइत्यनुवाकः॥ उद्वंतस्वारवामहइत्याद्यनुवाकः॥ वद्राक्रियापितृयज्ञइत्याद्यनुवाकः॥ ॥ अथच्छंदोगज
पानि॥ ॥ गोभिलः॥ अप्सुजपेद्याहृतिपूर्वांसावित्रींसांचैवगायत्रींपित्र्यांचसंहितांमधुच्छंदसंचसर्गे
लोकेमहीयतइदंचास्याक्षयंभवति॥ वरतंतुः॥ प्राणायामपूर्वकंपंचसप्तांतंगायत्रींसप्रणवांसव्याहृ
तिपंचेदि -ति॥ उंसितुवःश्रुत्वेतपंसप्तशतिपंचसप्तांतंकृत्वानुनुवंस्वारितिसप्रणवव्याहृतिकांगाय
त्रींजपेदित्यर्थः॥ मात्स्ये॥ रुद्रसूक्तंरंतहरसेष्टसाममयोरवं॥ गायत्रंबृहत्पंतरादीनिच्छंदोगानांप्रसि
द्धानिप्रचेताः॥ आदित्यब्राह्मणंश्चैवविष्णोरुद्रस्यचैवहि॥ सामानिश्रावयेद्देतयान्यान्यपिधूरिङ्गः॥ आ
दित्यसामान्यादित्यव्रताख्यानेकविंशतिः॥ ब्रह्मसामब्रह्मजज्ञानंप्रथमंसामान्यपिधूरिङ्गः॥ ज्यामितिप्र
स्तावंविष्णुरुद्रयोःसामानि॥ छंदोगानांपुष्पयंयेप्रसिद्धेकौपमज्ञगतायैपंहुत्वपवित्रपतिरित्यादिनि
पंचदशसामानिअसौवाआदित्यइत्याद्यायज्ञवृश्नावर्णीयःराणायनीयैर्महानाम्नीसामसन्निष्टचारानु
वर्णायमितिहेमाद्रिः॥ ॥ अथर्ववेदिनांतु॥ ॥ आइंद्रस्यबाहूइत्यप्रतिरथंसूक्तंप्राणायनामइत्यादीनि

त्रीणिसूक्तानिसहस्रबाहुःपुरुषइतिपुरुषसूक्तं॥ कालोअश्वोवहतुसप्तरश्मिरितिकालसूक्तं॥ उपनि
षद्रमध्यात्मं॥ प्राणाग्निहोत्रमहोपनिषदं॥ एतत्सर्वंसिंनवेनुमात्स्मे॥ अज्ञानावेसर्वविद्यानांगायत्री
जपमारभेदिति॥ ॥अथपौराणजप्यानि॥ ॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच॥
नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमः॥ आद्यावसानेश्राद्धस्यत्रिरावृत्तंजपेत्सदा॥ तथा॥ पिंडनि
र्वपणेवापिजपेदेनंसमाहितः॥ पितरस्तत्क्षिप्रमायातिराक्षसाःप्रद्रवंतिच॥ गारुडे॥ योविष्णुहृदयंम
त्रंश्राद्धेषुनियतःपठेत्॥ पितरस्तर्पितास्तेनपयसाचघृतेनचा चतुर्भिश्चचतुर्भिश्चचतुर्भिश्चद्वाभ्यांपं
चभिरेव॥ हूयतेचपुनर्द्वाभ्यांसमेविष्णुःप्रसीदतु॥ यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु॥ न्यूनं
संपूर्णतांयातिसद्योवंदेतमच्युत॥ आदिमध्यावसानेषुश्राद्धस्यनियतःशुचिः॥ जपन्विष्णुहृदयंमंत्रं
विष्णुलोकेसमश्नुते॥ चतुर्भिरितित्रिगतपये॥ आश्रावयेदिति॥ अस्तुश्रौषट्चतुरक्षरं॥ यजेतिद्व्यक्षर
येयजामहेइतिपंचाक्षरं॥ द्व्यक्षरोवषट्कारः॥ एषससप्तदशःप्रजापतिरधिदैवतमिति॥ विष्णुधर्मोत्तरे

॥अमूर्तानांचमूर्तानांपितॄणांदीप्ततेजसां॥ नमस्यामिसदातेषांध्यानिनांयोगचक्षुषां॥ इत्यादिसमाप्ति
स्तोत्र॥ जप्योपयुक्तः॥ अथभोक्तृनियमाः॥ ॥प्रचेताः॥ पीत्वापोशनमश्नीयात्पात्रेदत्तमगर्हितं॥ सर्वेंद्रिया
णांचापल्यंनकुर्यात्पाणिपादयोः॥ मनुः॥ अत्युष्णंसर्वमन्नंस्याद्भुंजीरंस्तेचवाग्यताः॥ नचद्विजानपोह
र्युर्दात्रापृष्टाहविर्गुणान्॥ ऋग्नेत्यविवक्षितं॥ अत्रिः॥ ॐकारेणापियोऽभ्रूपादहस्ताद्वापितृगुणान्हेत्॥ म
त्वाञ्चोद्वारेत्यानुंमुंचेहस्तेनवापिबेत्॥ प्रौढपादोबहिःकक्षोद्विजस्तुकरेणयत्॥ अंगुष्ठेनाप्यतिसुख
श्रेष्ठेनवापुनः॥ पीत्वावशिष्टतोयानिपुनरुद्धृत्यवापिबेत्॥ खदिताह्वपुनःस्वादेन्मोदकानिफलानिवा
मुखेनवाधमेदत्तन्निष्ठिवेभोजनेपिवा॥ इच्छमश्नन्द्विजःश्राद्धंदत्वागच्छत्यधोगतिं॥ बौधायनः॥ पा
देनपादमाक्रम्ययोभुंक्तेनापदिद्विजः॥ नैवासौभोजितोज्ञेयोदैवेपित्र्येगतः॥ शंखलिखितौ॥ ब्रा
ह्मणाअन्नगुणान्दोषान्नाभिवदेयुर्वृत्तंब्रूयुः॥ अश्नीमंनःस्वन्नंसेवुः॥ अन्नपानंनप्रमत्तमितिब्रूयुरन्नहस्त
संज्ञया॥ नाधिकंदद्यान्नप्रतिगृह्णीयात्॥ बृहद्गतातपः॥ आपत्तितंयाचितंपां॥ सर्वमुपकल्पितं

नथाचतेद्विजोमन्दरासनवेत्पित्रघातकयत्नुकृष्टृहाददरगात्रेणमश्नुतेकर्मणस्ततः॥तस्माद्विद्वान्नैवद
द्यान्नचरणपर्येदिति॥मनुवचनंतत्तदनुपकल्पितवस्तुविषये॥मनुः॥यद्वेष्टितशिराभुंक्तेयद्भुंक्तेदक्षिण
मुखः॥सोपानत्कश्चयद्भुंक्तेतद्वैरक्षांसिभुंजते॥अतएवनिषेधादनवकाशेदक्षिणेतरदिङ्मुखभोजन
मनुमतमितिज्ञायतेवह्वृचपरिशिष्टे॥यच्चपाणितलेदत्तंयच्चान्नमुपकल्पितं॥एकीभावेननोक्तव्यंपृ
थग्भावोनविद्यते॥पाणितलेदत्तमग्नौकरणान्नं॥निगमः॥मांसापूपफलेक्ष्वादिदंतच्छेदनमाचरेत्॥
ग्रासशेषंनपात्रेस्यात्पीतशेषंतथापिबेत्॥वामादन्यतरस्मात्तुकर्त्तव्यमाद्यंगरवः॥श्राद्धपंक्तौतु
भुंजानोब्राह्मणोस्पृशेत्॥तदन्नमत्यजन्भुक्त्वागायत्र्यष्टशतंजपेत्॥उशनाः॥भोजनंतुननिःशेषंकु
र्यात्प्राज्ञःकथंचन॥अन्यत्रदध्नःक्षीराद्वाक्षौद्रात्सक्तुभ्यएवचेति॥आश्वलायनः॥स्विष्टदवकृतंरधुक
द्विकरमित्यर्थः॥उच्छिष्टस्यदासानांभागतामाहमनुः॥उच्छेषणंभूमिगतमजिह्मस्याशठस्यदासवर्ग
स्यतत्पित्र्येभागधेयंप्रचक्षतेइतिततःसर्वब्राह्मणमिन्नंगृहीत्वातन्मात्रेतिविप्रान्पृष्ट्वातृप्ताःस्थइतितैस्तृ

कैःशेषमप्यन्नमस्तिकिंक्रियतामितिपृष्ट्वाइष्टैःसहोपभुज्यतामित्यनुज्ञातःपित्र्स्थानविप्रोच्छिष्टसन्निधौदक्षि
णाग्रेषुदर्भेषुतिलोदकंप्रक्षिप्यविप्रहस्तेषुगंडूषार्थंसकृदुदकंदद्यात्हेमाद्रौधर्मः॥केषांचिद्विकिरःपूर्वं॥
तस्मिंश्चपूर्वमथान्येषांविकिरस्तदनंतरं॥अमृतापिधानात्पूर्वंकेषांचिद्विकिरःस्मृतः॥अन्येषांतुततःप
श्चाद्विप्राणामितिसंमतं॥गायत्र्यादिजपात्पूर्वंकेषांचित्तदनंतरं॥कात्यायनः॥तस्मात्सालान्नेवकार्यसकृ
दुपोदत्वापूर्वंविज्ञायत्रीजस्त्वामधुमतीर्मधुमद्धिन्नस्तेवत्नृतमित्युक्तंवेतइति॥विष्णुराजायनी॥सं
पन्नंपृष्ट्वान्नंविकिरकार्येति॥विष्णुधर्मोत्तरे॥तनयोःप्रश्नोत्तरयोःस्मृत्युयोज्जानुपातनंचदर्शितं॥पृष्ट
वाब्राह्मणमन्नान्निविष्टेनजानुनातृप्तामभवतःसंपन्नंनवतांकश्चिदवतु॥तृप्ताःस्मेतिचतैरुक्तेसंपन्नं
मिति॥चाप्यथदद्यादाचमनंतत्राश्वाप्यधानसमाहितःश्राद्धविशेषेप्रश्नोत्तरमाहविष्णुः॥पित्र्येस्वदित
मित्येवंवाच्यंगोष्ठेषुसुश्रुतंसंपन्नमित्यभ्युदयेदैवेरोचतइत्यपि॥हारीतः॥तृप्ताःस्वदितमितिपृष्ट्वेत्युदि
तमितिप्रत्युक्तस्मृतमितिदैवेधान्यपुष्पमितिसर्वेरस्वास्वांतेषुन्यस्यैविविरंनिनयेत्॥॥अथाचमनदा

नं॥ ॥विष्णुः॥ ॥उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ देयात्ततः प्राङ्मुखेषु इति॥ उदङ्मुखेषु पित्र्यादिविप्रेषु॥ प्राङ्मुखे दे
वविप्रेषु हस्तमप्रक्षाल्यैव गंडूषग्रहणं कर्त्तव्यं॥ अन्यथा दोषमाह मरीचिः॥ हस्तमप्रक्षाल्य गंडूषं यः पिबे
द्विचक्षणः॥ आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणं नोपतिष्ठते॥ गोभिलः॥ भुक्त्वाचम्य परस्तो मान् जपेत्तत्समा
हितः॥ गोमस्कंचामस्तकंचभ्यध्येतस्य समीनरं॥ भुक्त्वा सन्नस्तु चौरेदेशो वामदेव्यं ततो जपेत्॥ एवं साम
निराछन्नो भुंजानस्तु द्विजोत्तमः॥ आइद्भोजनदोषैस्तु मदाद्भिर्नोपलिप्यते॥ अन्यथैव दद्विभुंजानो द्यक
क्षेयमंत्रवित्॥ आत्मानमनृदाता रंगमयत्यासुरं छितिमिति॥ ॥अथ विकिरेतिकर्त्तव्यता प्रायमात्स
योः॥ तमानुत्साल्वा ततः कुर्याद्विकिरं सार्ववर्णिकं सोदकं चान्नमुध्धृत्य सतिलं प्रक्षिपेद्भुवि॥ ब्रह्मपु
राणे॥ उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्राग्विपातयेत्॥ उच्छिष्टे उच्छिष्टसंनिधौ विष्णुः॥ भुक्तवत्सु
ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेहृष्टाइत्यन्नं सतृणमसुद्धान्नविकिरणमुच्छिष्टाग्रतः कुर्यादिति॥ मंत्रं
लक्ष्मामेहृष्टं वक्रतेपूर्त्तमस्तु ब्राह्मणो मे जुषताम चान्नं सहस्रधारममृतोदकं मेपुरतस्त्वेतनसरमेवो

मन्निति॥ वैश्वदेवविकिरमंत्रमाह गोभिलः॥ असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः॥ तेषामन्नं प्रदा
स्यामि विकिरं वैश्वदेविकमिति॥ पित्र्यविकिरमंत्रमाह कात्यायनः॥ ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा
जीवा जाता कुले मम मान्नमौदत्तेन तृप्यंतु तृप्ता यांतु परां गतिं॥ ब्रह्मपुराणे गोभिलः॥ ये अग्निदग्धा
जीवा ये प्यनग्निदग्धाः कुले मम॥ भूम्यां दत्तस्मौरेदत्तेनेतिशेषः॥ यामेमाक्षये॥ अग्निदग्धाश्च ये
जीवा ये प्यदग्धाः कुले मम॥ भूमौ दत्तेन तृप्यंतु तृप्ता यांतु परां गतिं॥ येषां न माता न पिता न बंधु
श्चान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति॥ तत्तृप्तयेन्नं भुवि दत्तमेतत्प्रयांतु लोकेषु सुखाय तेषु॥ येस्मत्कुले तु पि
तरो लुप्तपिंडोदकक्रियाः॥ ये चाप्यकृतपिंडास्तु ये च गर्भाद्विनिस्सृताः॥ येषां दाहो न क्रियते ये ग्नि द
ग्धाश्च ये परे॥ भूमौ दत्तेन तृप्यंतु तृप्ता यांतु परां गतिं॥ अपरार्के तु॥ असंस्कृताः प्रमीता ये त्यागि
नो याः कुलस्त्रियः॥ दास्यामि तेभ्यो विकिरं पित्र्यं भूमौ जलेन त्विति॥ मंत्रोप्युक्तः॥ ॥विकिरस्य प्रति
पत्तिमाह गौतमः॥ ॥विकिरमुच्छिष्टे प्रतिपादयेत्॥ उच्छिष्टे रितिम दर्येत्तती या॥ मार्गवः॥ पिंड

श्रा॰म॰ वत्स्यति पङ्क्तिःस्याद्विकिरस्येति तौ त्वलि॥इदं च उच्छिष्टसन्निधौ विकिरदाने तैःसदप्रतिपादनं॥पिंडसन्नि
६३ धौ चेत्पिंडवदिति व्यवस्थितमिति केचित॥पिंडसंनिधौ विकिरदानमाह धूम्रः॥कपिंछास्यद्भ्रमाणेन
पिंडं दद्यात्समाहितः तत्समं विकिरं दद्यात्पिंडं तेनुषड्गुलेति॥ ॥अथ पिंडदानं॥ ॥सांख्यायनगृह्ये
॥भुक्तवत्सु पिंडान्दद्यात्पुरस्तादिति पक्षे ब्राह्मणार्चनानंतरमाह देवलः॥अथ संगृह्य कल्पसद
नं पूर्णमिन्नसां॥पुरस्तादुपवेश्यैषां पिंडं वा पनिवेदितादिना॥अग्नौकरणानंतरमाह मनुः॥अ
पसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमं॥अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि॥त्रिस्कृत्स्माद्धविःशेषा
त्पिंडान्कृत्वा समाहितः॥इत्यादि॥आश्वलायनगृह्ये॥भुक्तवत्स्वनाचांतेषु पिंडान्निदध्यादाचां
तेष्वित्येक इति॥कात्यायनोपि॥हुतशेषं प्रेषु सम्पन्नमाचांतेषु ब्राह्मणेषु पिंडदानमुक्तं॥अनाचां
तेष्वित्येक इति॥केचित्तु भुक्तवत्स्वनाचांतेष्वेव विकिरं दत्वा स्वधावाचयित्वा पिंडदानं कुर्वंति॥तथा राम॰
च शंखलिखितौ॥गायत्रीं समनुश्राव्य तस्मान्नुज्ञातास्वदितमिति शेषमन्नमनुज्ञाप्य कृताद ६३

न्नाद्विकिरं कुर्यात्स्वधां वाचयित्वा विष्टरं स्थाप्य निदध्यादित्यादि॥विष्टरः पिंडाधस्तनादर्भाः॥बृहस्पति
ना त्वाचांतेषु पिंडदानमनाचांतेषु विकिर इत्युक्तं॥आचांतेष्वपि कुर्वीणाः केचिदपि रमणानुज्ञावच
नस्वधावाचनादिपदार्थमकृत्वैव पिंडदानं कुर्वंति॥एतत्तु नरकजातोत्वाद्यमः॥आचांतान्ब्रा
ह्मणानीयाद्भिर्वाद्य कृतांजलिः॥भवंतोरमतामन्नमनुज्ञातानुज्ञातलक्षणं॥स्वधेति चेति वक्तव्यं श्रा
यंतां पितरस्तथा॥अक्षय्यमन्नदानं तु वाच्यं प्रात्थ्यै द्विजातिभिः॥ततो निर्वपणं कृत्वा पिंडानां तदनं
तरमिति॥हारीतस्तु॥वाजेवाज इत्यनुव्रजेत्यंते भोजनोत्तरं तत्रच्छत्रादविशेषस्य पिंडान्पिंडपि
तृयज्ञवन्निदध्यादिति आह॥एते च पिंडदानकालाः स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्थिता ज्ञेयाः॥भोजनात्पू
र्वकालो नरकालत्वयोर्व्यवस्थामाह लौगाक्षिः॥अग्न्यग्नस्तेषु पागेषु पूर्वं पिंडावनेजनं॥भोजनास्य
ग्न्यग्नस्तेषु पश्चादेवोपकल्पयेत्॥अग्न्यग्नस्तेषु सपिंडीकरणपूर्ववत्तिषु प्रेतश्राद्धेषु॥अवनेजनं
अवाचीनपाणिना निर्वपणमिति स्मृतिचंद्रिकाकारः॥अवनेजनं दानमिति हेमाद्रिः॥अग्न्यग्नस्तं सपिं

श्रा॰म॰
६४

णीकरणं दिश्याद्यं॥ इयं विवृस्था केषांचिदेव॥ मन्वादिस्मृतिषु मत्स्यादिपुराणेषु च॥ पूर्वं काले भोजन
नैवोक्त॥ स्वगृह्ये विशेषानुक्तौ त्वाचान्तेष्वेकदेशे इति पक्षो ग्रहीतुं न्याय्यः॥ ॥अथ पिंडदानदेशः॥ ॥देव
लः॥ कृत्वैवमग्निपिंडानां संनिधौ तदनंतरं॥ पक्कान्नेन बलिं तेभ्यः पिंडेभ्यो दापयेद्द्विजः॥ अत्राग्नौ हो
मस्य पिंडसन्निधानं वदता पार्वणपिंडदानमप्यग्निसंनिधानमुक्तं भवतीति हेमाद्रिः॥ अस्माभिस्तु या
ज्ञवल्क्यादिवचनेष्वुच्छिष्टसन्निधौ पिंडान्दद्यादिति॥ अत्र विशेषमाह व्यासः॥ अरत्निमात्रमुत्सृज्य
पिंडांस्तत्र प्रदापयेत्॥ यत्रोपस्पृष्टतां वा पिबन्तु वंति न विंदवः॥ पारस्करः॥ विप्राणां वा क्रमात्रेण पिं
डदानं विधीयते॥ पात्राणामिति वा पाठः॥ अत्रिः॥ पितॄणां मासनस्थानाद्रत्नतस्त्रिषु रत्निषु॥ उ
च्छिष्टसन्निधानं तु नोच्छिष्टासनसन्निधौ॥ जातूकर्ण्यः॥ व्याममात्रं समुत्सृज्य तत्र पिंडान्प्रदापये
त्॥ ब्राह्मणभोजनात्पूर्वकाले प्रदेयास्तं उद्दानपक्षे तु देशो विषमाह देवलः॥ अश्मन्यमधुसर्पि
र्मांसान्नयेत्कुशान्संचये॥ छायायां दक्षिणस्यैव दर्भे देवसन्निधौ॥ श्राद्धसन्निधौ दक्षिणस्यैतेत छा राम॰ ६४

यायां द्विजाद्वस्ताद्यतनान्दहेच्चेत्यर्थः॥ देवलः॥ अथ संग्रह्य कलशं सदर्भं पूर्णमंभसा॥ पुरस्ता
दुपविष्टेभ्यः पिंडवापं निवेदयेत्॥ ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य सः॥ कलशं संग्रहस्तत्र पा
नीयकुंभेन तर्पयित्वा यतः॥ पितृनित्यादिना कलशेनैव येषां कृत्यं विहितं तेषामेव॥ अन्येषां त्वव ने
जनादिकं श्राद्धीयेनैवोदकेन॥ अत एतत्संग्रहमंतरेण ग्रगलंकायनादिपिंडनापमनजाप्ययतवा
क्कायमानसः॥ सतिलेन ततोन्नेन पिंडान्निर्वपेत्॥ ॥अथ पिंडदानस्थानकल्पना॥ ॥देवलः॥ उप
लिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्वीत सैकतं॥ मंडलं चतुरस्रं वा दक्षिणाप्रवणं तं महत्॥ एतच्च सैकतस्थानक
रणं केषांचिदेव॥ अत एवोपलिप्ते महीपृष्ठे इति मत्स्यपुराणे मही पृष्ठे एव पिंडधारणत्वेन वि
हितं॥ देवलः॥ एककर्षेण तन्मध्यमुल्लिखेत्त्रिषु तं त्यजेत्॥ तन्मध्यं मंडलमध्यं॥ त्रिरिति मात्रमा
तामहादीनां पिंडदानपक्षे॥ अन्यथा सकृदेव॥ स्कंदनं वेपणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया॥ सकृदेवा
पितृणां स्याद्देवानां तदनंतरमिति ब्रह्मांडपुराणात्॥ एतच्च स्फोनतरभावेऽकुशैर्वा कार्यं वज्रेण वा

श्रा.म.
६५

कुशैर्वापि उल्लिखेत महद्धि इति ब्रह्मांडपुराणात्॥ वन्यस्करः॥ वज्रो वैकङ्कत इति कर्कः॥ तेनैव सकोत्तरा
म्नां पाणिनां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः॥ सव्यः वामः उत्तरस्य यो स्तौ सव्योत्तरौ॥ एतच्च साग्नेपि दिग्निमु
खं॥ आश्वलायनेन दक्षिणप्राचीप्रकृत्य सर्वकर्मणि तां दिशमित्युक्तत्वात्॥ दक्षिणा दिक् पितृ
णामिति श्रुते दक्षिणा दिगपि विकल्प्येन॥ कर्त्तापि सो कर्याभिमुखो दक्षिणाभिमुखो वाल्लेखाक
रणे मंत्र उक्तो ब्रह्मपुराणे॥ निहन्मि सर्वं यदमेध्यमवदताश्च सर्वे सुरदानवा मया रक्षांसि यक्षा
श्च पिशाचाश्च संघा हता मया यातुधानाश्च सर्वे॥ एतेन मंत्रेण संयतात्मा दर्भेण वेदिं विलिखेत्रि
रिति पिंडपितृयज्ञे कात्यायनः॥ दक्षिणेनोल्लिखन्यपहता इत्यपरेण वा॥ अभ्यपेक्षया दक्षिण
तमवरत्वं च॥ उल्लिख्य चाभ्युक्षणं॥ तामभ्युक्षेत्याश्वलायनवचनात्॥ उल्लिख्योल्मुकनिधानमा
ह कात्यायनः॥ उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति॥ आश्वलायनः॥ सकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्यति॥
अथ सकृदाच्छिन्नान्यपम्लंदानंग निनवं तीतिक्षत पये॥ ततः मर्लंतनपितृणामितितु ते तत्र

रा.म.
६५

ये॥ यमः॥ विष्टरांस्त्रीन्न्वयेत्तत्तन्नामगोत्रसमन्वितान्॥ अङ्गिरस्तु स्वविधिवत्तिसैरन्यवकीर्य चाअ
मुकगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकशर्मणे पवित्रास्तरणं पूर्वमित्यर्घः॥ दर्भास्तरणानंतरमावाहये
वलः॥ अथ सांजलिरुच्छाय स्थित्वावाहयेत्पितृन्॥ पितरो मे प्रसीदंतु प्रयांतु च पितामहाः॥ इति
संकीर्तयेत्स्मृत्वेति पृच्छणमनुच्छुसन्॥ आवाहयित्वा दर्भैस्तैस्तेषां स्थानिकल्पयेत्॥ ते चासीने
षु पात्रेण प्रकृष्टेणं मार्जनोदकं॥ प्रक्षाल्य विकिरेत्तत्तन्नामापूर्वकिलानपीति॥ दर्भास्तरणानंतर
मावहमंत्रं॥ असाववनेनिक्ष्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति त्रिस्त्रिरेकैन विद्धाताववनेजनं॥ असाविति
गोत्रनाम्नामपिग्रहणं॥ पिंडोदकप्रदानं तु नियनैमित्तिकेष्वपि॥ आजप्पनामगोत्रेण कर्त्तव्यं स
र्वदैव हि इति वासिष्ठः॥ कात्यायनेन तु बर्हिस्तरणात्पूर्वं नेजनमुक्तमनयोर्विकल्पो यथागृह्यं
वा स्यात्॥ इदं चोदकं सतिलमित्याह सनातिजोक्तिप्रयोगे उदकेनासिंचेति मार्कंडेयपुराणे॥ पितृ
णां येन तोयं च दद्यात्तेभ्यः समाहित इति॥ कात्यायनत्र्यंगबायनगोभिलादिभिस्तु अवनेजनार्थमुद

कपात्रमुक्तां षड्भिरन्नमते॥ सव्यं जानु निपात्यैवं त्रमो पिंडान्दयत्ततः॥ निर्वपेमितृतीर्थेन स्वधाकारमु
दाहरन्॥ मरीचिः॥ पात्राणं खड्गपात्रेण पिंडदाने विधीयते॥ राजतौदुंबराभ्यां वा हस्तेनैवाथवा पुनरि
ति॥ खड्गस्वरूपमापदवि शेषज्ञानलादाक्षिसनवं पात्रं खड्गपात्रं औदुंबरं ताम्रमयं॥ सव्यपाणिस
योजनं उक्तं खलिखितास्या मुक्तं पिंडान्निदध्यात्सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसंयोज्येति देवलः॥ अ
पसव्यमपांगुष्टमिति॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ उत्तानेन तु हस्तेन निर्वपेद्दक्षिणामुख इति॥ पितृतीर्थचिन
मनं वा हम्पस्तं वा॥ सव्यं जान्वाम्यावाचीनपाणिरिति॥ उत्तान एवाधरीकृतपितृतीर्थः॥ पाणिरवा
चीनः॥ अवाचीनं मवपराचीनत्वपक्षेनाश्वलायनः॥ तस्मां पिंडान्निदध्यात्प्राचीनपाणिरि
ति॥ अग्नौकरणात्पूर्वं पिंडदानपक्षे तदर्थेवृणपिंडान्नतत्स्वल्पमुपादाय सपवित्रेण पाणिने
त्यादिना देवलेनोक्तः॥ अग्नौकरणोत्तरमितिपक्षे तु तच्छेषादिरित्याह मनुः॥ त्रीस्तस्माद्धविः॥

शेषात्पिंडान्कृत्वा समाहितः॥ ओदनेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुख इति॥ भोजनोत्तरकाली ने
तु कात्यायनः॥ सर्वमन्नमेकत उद्धृत्येति॥ सर्वशब्दः प्रकृतान्नजातिसर्वत्वार्थः॥ इदं चाग्नौकरणशेषेण
मिश्रणीयमित्याहाश्वलायनः॥ यद्यदन्नमुपयुक्तं ततस्थालीपाकेन सह पिंडार्थमुद्धृत्य पिंडान्निद
ध्यादिति॥ यत्तु पठंति॥ माषाः सर्वत्र वै ग्राह्यानग्राह्यास्त्वग्निपिंडयोः॥ ब्राह्मणे तु यथाकामं द्यंतयामा
षोग्निपिंडयोः रिति॥ तन्निर्मूलं॥ तेन माषा अपि ग्राह्या एवेति वायुपुराणे॥ मधुसर्पिस्तिलयुतान्त्रि
पिंडान्निर्वपेद्बुधः॥ नात्र मध्वादित्रयनियमः क्रियते किंतु तिलाय एव॥ अत एव तिलमधुद्वययु
ता बृहस्पतिनोक्ताः सर्वस्मात्त्वकृतादन्नात्पिंडान्मधुतिलान्वितानिति॥ तिलमात्रयुक्ता तासु सर्वम
न्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुख इति याज्ञवल्क्येनोक्ता॥ तेन नत्रयं नियतमिति केचित्॥ वस्तुत
यनियमे पिकलौ मधु न देयं॥ अक्षताग्गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधुः॥ देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ
पंचविवर्जयेदिति श्राद्धदीपकलिकायां॥ निगमोक्तेः॥ ॥अथ निगमोक्ते पिंडपरिमाणं॥ ॥व्या
सः॥ द्विहायनस्य हस्तस्य विशुस्तास्ये यथा सुखं॥ तथा कुर्यात्प्रमाणं तु पिंडानां व्यासभाषितं॥

श्रा॰म॰ ६७ हिरण्यनःहिवर्षब्रह्मांडपुराणे॥त्रान्विंशंनानुपूर्वेणसांगुष्ठमुष्टिवर्द्धनात्॥मुष्टौनिवेशितेपिंडे
यासांगुष्ठमुष्टिर्न्निवर्तीत्यर्थः॥अंगिरा॥कपित्थबिल्वमात्रान्वापिंडान्दद्यात्समाहितः॥कुक्कुटां
डप्रमाणान्वायदिवामलकैःसमान्॥बदरेणसमान्वापिदद्यात्श्राद्धसमन्वितइति॥एषांचव्यवस्थि
तेदेनव्यवस्था॥व्यवस्थापुस्तानिपरिणामान्याहमरीचिः॥आर्द्रामलकमात्रांस्तुकुर्यात्पिंडा
न्पार्वणे॥एकोद्दिष्टेबिल्वमात्रंपिंडमेकंतुकारयेत्॥नवश्राद्धेस्थूलतरंतस्मात्पितृनिर्वपेत्
तस्मात्पिंडस्थूलतरमाद्येचैवप्रतिवासरं॥अत्रामलकमात्रानेवपार्वणेइतिननियमः॥किंतु
आमलकमात्रामार्द्रणएवेति॥अतश्चाधिकपरिमाणपिंडाचारोनविरुध्यते॥नवश्राद्धंचस्व
ल्पांतरे॥प्रथमेह्नितृतीयेह्निपंचमेसप्तमेतथा॥नवमेकादशेचैवतन्नवश्राद्धमुच्यतइति॥मैत्रा
यणीयेत्रयाणांयथोत्तरंपरिमाणाधिक्यमुक्तं॥पितामहस्यनाम्नास्त्ववीयांसमधस्मं॥प्रति राम॰ ६७
पितामहस्यनाम्नास्तविष्टद्राघिष्ठमिति॥आवाहनादिपिंडदानांतंकर्मोक्ताद्यपाज्ञवल्क्यः॥मात

महानामप्येवंदद्यादाचमनंततः॥एवमित्युक्तवक्ष्यमाणंवदाचामितिदेवराः॥पितृमातामहपार्वण
योः॥अनंतरंकृत्यमाहसएव॥स्वस्तिवाच्यंततःकुर्यादक्षय्योदकमेवच॥ततःस्वस्तीतिब्रूतेति
ब्राह्मणाःस्वस्तिपूर्वकदानंकुर्यात्॥अस्त्वक्षय्यमितितेब्रूयुरित्यर्थः॥॥अथदक्षिणादानं॥॥त
द्विविधं॥विप्रोद्देशपकं॥पितृद्देशपकंच॥आद्यमाहदेवलः॥आचांतेभ्योद्विजेभ्यस्तुप्रदद्याद्दक्ष
क्षिणामिति॥द्वितीयमाहपारस्करः॥हिरण्यंविश्वेदेवेभ्योरजतंपितृभ्यइतितत्राद्यंसव्येन॥तथाच
जमदग्निः॥अपसव्यंकर्मसर्वंदक्षिणादानंक्रममाहदेवलः॥दक्षिणांपितृविप्रेभ्योदद्यात्पूर्वंततो
द्वयोः॥द्वयोर्द्वाभ्यांवैश्वदेविकब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः॥दक्षिणाचविप्रगुणानुरोधेनविषमापिदेया
एकपंक्त्युपविष्टानांविप्राणांश्राद्धकर्मणि॥नस्यान्नोन्यंसमंदेयंदक्षिणात्वनुसारतइतिस्मृतेः॥द
क्षिणांदत्वास्वधांवाचयिष्येइत्युक्त्वातैर्ब्राह्मणैर्वाच्यतामितिवदेत्॥प्रीयंतांविश्वेदेवाइतिविप्रैरुक्ते
दातारइतिमंत्रंजपेत्॥पितृणांन्युब्जंपात्रमुत्तानंकृत्वावाजेवाजइतिमंत्रेणपितृपूर्वंविसर्जयेत्॥

श्रा॰म॰ ६९ नदेतत्सर्वमाह याज्ञवल्क्यः॥ दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत्॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृते
भ्यः स्वधोच्यतां॥ ब्रूयुरस्तु स्वधेति दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत्॥ वाच्यतामित्युक्ते धेनुकेन्द्रमो सिंचे
त्ततो जलं॥ विश्वेदेवाश्च प्रीयंतां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत्॥ दातारो नोऽभिवर्द्धंतां वेदाः संततिरेव च॥ श्रद्धा
च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति॥ इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥ वाजे वाज इति
प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनं॥ यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वं पितृपात्रे निवेशिताः पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्
विसर्जयेत्॥ इति पिंडप्रतिपत्तिमाह स एव॥ पिंडांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा॥ पत्न्या पुत्रका
मतायां तु वायुपुराणे पत्न्यै प्रजार्थिन्यै दद्यात्तु मध्यमं मंत्रपूर्वकमिति॥ मंत्रस्तु मत्स्यपुराणे॥ आधत्त
पितरो गर्भमिमं त्र संतानवर्द्धन इति वर्द्धमपिंडप्राशनं च केचन काम्यमेव नित्यमिति हेतुनिर्णयिताग्न
चरणाः॥ इतरात्पिंडद्वयं कामनाभावे त्रयमपि गवादिभ्यः प्रतिपाद्यं॥ हृदयस्मृतिः॥ अन्यदेशगता पत्नी
गर्भिणी रोगिणी तथा॥ तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा तं कुमर्दति॥ तीर्थश्राद्धे प्रतिपत्त्यंतरं॥ विष्णु रा॰म॰ ६९

धर्मोत्तरे॥ तीर्थश्राद्धे सदा पिंडान्क्षिपेत्तीर्थे समाहितः॥ दक्षिणाभिमुखो नत्वा पित्र्यादिकात्प्रकीर्त्ति
तेति॥ उच्छिष्टमार्जने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः॥ तत्सु विप्रेषु सर्वेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति॥ सन्नि
तिष्ठपरास्तं तोषलक्षणार्थं॥ नत्यवर्गहितो नुक्केकल्मषं स्वर्गे न जैः॥ आसायं श्राद्धकार्यं॥
द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति प्रचेतो वचनात्॥ मात्स्ये॥ ततश्च वैश्वदेवांते सभृत्यः सह बांधवः॥ भुंजी
तातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितमिति॥ श्राद्धशेषस्तोऽन्नं दिवैव कार्यमित्याह जातूकर्ण्यः॥
अहन्येव तु नाकर्त्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजन्मनि॥ अन्यथा त्वासुरं श्राद्धं परपाकं च सेवते॥ देवलः॥ श्राद्धे
कृत्वा तु यो सर्वेन भुंक्ते यक कदाचन॥ देवा हव्यं न गृह्णंति कव्यानि पितरस्तथा॥ तद्दिने नित्योपवासप्र
सक्तौ तु श्राद्धशेषं घ्राणमेवेत्युक्तं समयमयूखे॥ अथ श्राद्धप्रयोगः॥ ततः कर्त्ता पूर्वेद्युः सद्यो वाचम्य
प्राणानायम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य प्राचीनावीति सव्यं जान्वाच्यास्मत्पितृपितामहप्रपितामहप्रपि
तामहानां॥ मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां चामुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्य

रूपेणं सपत्नीकानां सदेवं सपिंडं वा पार्वणविधिना श्वो द्य वा दर्शश्राद्धमहं करिष्य इति संकल्पमेतान्
यादेः पत्नीकानां पित्रादीनामेवं ॥ महालये तु यथासंभवं सर्वेषामिति विशेषः ॥ ततः कर्त्ता दक्षिणं जा
न्वाच्योपवीती कृतदर्भमुखोऽस्मत्पित्रादीनां दर्शश्राद्धार्थे विश्वेदेवेस्थाने त्वामहं निमंत्रयेऽस्मेकं दैवे चतुरो
वा प्राङ्मुखान्ब्राह्मणान्प्रत्येकं दक्षिणं जानुं स्पृष्ट्वा निमंत्र्य दैवे क्षणः क्रियतामिति ब्रूयात् ॥ ॐ तथे
ति तरः प्रतिब्रूयात् ॥ कर्त्ता प्राप्नोतु भवानिति ब्रूयात् ॥ प्राप्नवानीतितरः ॥ ततः कर्त्ता दक्षिणामुखः सव्यं
दक्षिणं वा जान्वाच्य प्राचीनावीत्यस्मिन् दर्शश्राद्धे वस्मत्पितुरमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य वसुरूपस्य
सपत्नीकस्य स्थाने त्वामहं निमंत्रयेऽस्तु दर्भमुखमेकं वा नव वा ब्राह्मणान्प्रत्येकं सव्यं दक्षिणं जानुं स्पृ
ष्ट्वा निमंत्रयेत् ॥ एवं पितामहस्यामुकस्य रुद्ररूपस्य ॥ प्रपितामहस्यादित्यरूपस्येति ॥ एवमेव मातामहादीना
मपि प्रत्येकं निमंत्रयेत् ॥ ततः पित्र्ये क्षणः क्रियतामिति वदेत् ॥ ॐ तथेत्यादि पूर्ववत् ॥ ततः कर्त्तोपवीत्य
क्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥ सर्वायासविनिर्मुक्तैः

कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मण्यति भवद्भिर्नोद्घनेति वा तान्श्रावयेत् ॥ ततो
द्विराचम्य पवित्रे धृत्वा सौवर्णराजतरक्तांगुलीयानि वानामिकातर्जनीकनिष्ठिकासु धृत्वा तां संकल्पपू
र्वं श्राद्धाधिकारसिध्यर्थं सहस्रगायत्र्यादिपवित्रमंत्रान् जपित्वा द्विराचम्य विप्रागतो ब्रह्मदंडार्थं स
तिलं द्विरप्रकुशं वा निक्षिप्य मम समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः ॥ समुच्छितापत्कुलान्तकेतवः अपारसं
सारसमुद्रसेतवः पुनंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ आपद्घनध्वांतसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणक
मधेनवः समस्ततीर्थांबुपवित्रमूर्त्तयो रक्षंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ विप्रोऽघरक्षनात् क्षिप्तं जल
यंते चापरगा व्रजः ॥ दर्शनात्वं गजावाजिरथनिर्दहकं तं वदेत् मिति तांस्तुत्वा प्राचीनावीत्यमुकश्राद्धं क
र्त्तुमिमाधिकारसंपदस्त्विति भवंतो ब्रुवंत्विति तान्संप्रार्थ्य तथास्त्विति तैरनुज्ञातो यज्ञोपवीती विश्वादि
संकीर्त्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती तद्विश्वादिसंकीर्त्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती तत्सव्यान्वाक्षतिला
न्गृहीत्वास्मत्पित्रादीनां मातामहादीनां च पूर्वोपक्रांतं श्राद्धं युष्मदनुज्ञया करिष्य इति संकल्प्य कुश

श्रा॰म॰ ७०

ध्वंतितै रनुज्ञातो ब्राह्मणान्स्वागतमिति पृष्ट्वा तैः सुस्वागतमिति प्रत्युक्त उपवीती ॥ आगच्छंतु महाभागा वि
श्वेदेवा महाबलाः ॥ ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवंतु ते इति वैश्वदेविकद्विजान्प्राचीनावीती ये स
प्रामंत्रितः पूर्वं पितरो मातरो मातृपक्षजाः ॥ आगच्छंत्विति पितृकार्येषु सावधाना भवंतु ते इति पितृद्वि
जान् संप्रार्थ्य पिता तस्य वह्निर्दक्षिणतस्त्वेकस्मिन्नर्घपात्रे चंदनयवकुसुमोदकं संन्यस्यार्घ्यं येन मिति
सकृत्य गित्वा द्विजपादयोर्निमंत्रणं क्रमेण ॥ अर्घं चतुरस्रमुदकमुदकस्रवं मंडलं गोमयेनागोमयाभावे कृ
त्वा तत्र यवान्प्रागग्रान् कुशांश्च यं च निक्षिप्य तद्दक्षिणतः पूर्वं गुलं विदृग्य प्राचीनावीती पित्रर्थं चतुर
स्रं समचतुरस्रं दक्षिणप्लवं मंडलं गोमयेनागोमयाभावे मयाभावे एवं कृत्वा जानु दक्षिणोपवीती देवमंडलान्यु
दंग पृत्स्यसुरस्वत उपविश्य देवतार्थब्राह्मणमेकैकं प्राङ्मुखमुपवित्रकरेण निमंत्रणं गंधपुष्पयवकु
शमिश्रं जलांजलिं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदं पाद्यमुक्त्वा अग्नये देवा इति मंत्रां देवतीर्थेन ब्राह्मणपादयोर्नि
नाय पाणिं बंधपवित्रं विस्तंस्यास्य जलेन पादौ प्रक्षाल्य दक्षिणं पादमारभ्य इति गंधपुष्पाक्षतैः सत्कृ

श्रा॰म॰ ७०

र्घ्यमिति संपूज्य साक्षतगंधपुष्पकुशजलपूर्णपात्रेण विश्वेदेवा एष वोऽर्घं निवेदयेत् ॥ एवमितरत्र कृत्वा
ब्राह्मणान्द्विराचम्य स्वयं पवित्रं धृत्वा सकृदाचम्य प्राचीनावीती दक्षिणामुखो विप्रानुदङ्मुखानुपवे
श्य पद्धिःषु सकुशतिलगंधपुष्पमिश्रं जलांजलिमस्मत्पितरो मुकशर्मणो मुकगोत्रा वसुरूपा जले
न पादौ प्रक्षाल्य शिरः प्रभृति पादांतं वामांगपूर्वकं पितृभ्यः स्वधा पितृ इति तिलचंदनपुष्पैरभ्यर्च्यास्म
त्पितुरमुकगोत्रा वसुरूपा एष वोऽर्घ इत्युक्त्वा सतिलगंधपुष्पकुशजलपूर्णपात्रेणार्घं ब्राह्मणपाद
योर्निनयेत् ॥ एवमस्मत्पितामह रुद्ररूपाः प्रपितामह आदित्यरूपाः इत्युक्त्वा प्रत्येकं पाद्यार्घं दत्त्वा ह
ता मातामहादीनामपि तथैव कुर्यात् ॥ ततस्तान्द्विराचम्य स्वयं च पवित्रपाणिर्दक्षिणामुखो द्विराच
म्य द्विजान्भोजनस्थलेनीत्वा प्राचीनावीती अमुकश्राद्धसिद्धिरस्त्विति भवंतो ब्रुवंत्वित्युक्ताः स्वमु
कश्राद्धसिद्धिरिति तैः प्रत्युक्त आसनान्युपकल्प्योपवीती प्रागग्रयुग्मकुशान् यवसहितवस्त्राद्यास
नं सव्येहस्तेन स्पृष्ट्वा वैश्वदेविकब्राह्मणं दक्षिणहस्तेनांगुष्ठं धृत्वा प्राङ्मुखं भूमेनुविस्य पूर्वसमा

श्रा·म· ९१

धामितिउपवेश्यअंगुसमास्वइतिप्रत्युक्तोऽपरमध्येवमुपवेश्यप्राचीनावीतीदक्षिणआयुग्मकुशान्ति
लयुक्तासनेतथैवपित्रादीब्राह्मणमुदङ्मुखमुपवेश्यपतिलतैलदापिकांप्रत्येकंदत्त्वोपकल्पोपवीती
स्वासनेतथैवपित्रादीब्राह्मणमुदङ्मुखमुपवेश्यपतिलतैलदापिकांप्रत्येकंदत्त्वोपकल्पोपवीतीस्वा
सनेप्राङ्मुखउपविश्यापवित्रःपवित्रोवेतिविष्णुंस्मृत्वाउँविष्णवेनमः॥जपायैनमः॥काश्यप्यैनमः॥
मेदिनीलोकमातात्वंदक्षितिरुर्वीधरामही॥स्थिरोभूत्वाचस्थिरातुभ्यंनमोस्तुते॥धरण्यैकाश्यपाल्यै
ण्यरम्याविश्वंभरावसुः॥जगत्स्थितिष्ठावसुधात्वंहिमातर्नमोस्तुते॥देवस्वीरक्तदेवीचपृथ्वीत्वंनमोस्तु
तइति॥पृथ्वींस्मृत्वाग्रहदेवतंगयात्मकत्वेनतत्स्थंचगदाधरात्मकंतेनध्यात्वाचम्यप्राचीनावीती
वैश्वदेवंगायत्रीप्रणवंमधुवाताइतितृचंजपित्वोपवीत्याचम्यप्राणानायम्यप्रतिष्याद्रिसंकल्पप्रा
चीनावीतीप्रक्रांतंश्राद्धकर्मपुष्पादनुज्ञयाहंकरिष्यइतिसंकल्प्यकुरुष्वेतितैरनुज्ञातःसमयाधा
इतिश्लोकद्वयंदेवताभ्यःइतिसप्तार्चिमंत्रंचतुर्निरित्वेतिपस्पस्तेतिचपठित्वानिदन्मीतिनावाद्रप्य रा·म· ९२

ऽपहताइत्यत्रदक्षिणंसर्वतस्तिलैःसर्षपैश्चविकीर्यतितिलकुशानहारदेशेतिलिखानिदन्मीत्यप
हताइतिच॥अत्रदक्षिणदिक्षुविदिक्षुचदक्षिणसंस्थंपरितस्तिलैरवकीर्ययदेवाइतितृचेनजलम
भिमंत्र्यतेनपाकमुपहारांश्चप्रोक्ष्यसर्वपाकान्तुचयःश्राद्धयोग्यानंवत्तुइष्टदृष्टिदोषाद्युपहतिर्न
इपतपहराणंचपवित्रनास्तिस्फक्तोपवीत्यदङ्मुखोवैश्वदेविकविप्रसन्निधौदक्षिणंजान्वाच्यतद
क्षिणहस्तंसव्येनधृत्वादक्षिणहस्तेनयवजलयुक्तंकुशदर्भद्वयंआदायविश्वेषांदेवानांविश्वे
भ्योदेवेभ्यइतिवोक्ताइदमासनमित्युच्चार्यतद्धस्तेतदुकमासिच्यतद्दक्षिणतःप्रागग्रंकुशद्वयंप्र
क्षिप्यस्वासनमित्यक्तआसतामित्युक्तातेनधर्मोस्मिविशिराजाप्रतितिष्ठितइतिमन्त्रेणासनेप्रति
ष्ठाप्यतेपुनस्ताहस्तेऽपोदत्वासदर्भेणदक्षिणहस्तेननिरंगुष्ठंविप्रदक्षिणहस्तंधृत्वापुरूरवार्द्रवसं
ज्ञकेविश्वेदेवस्थानेक्षणःक्रियतामित्युक्ताउँतथेतितेनोक्तःप्राप्नोतुभवानित्युक्तःप्राप्नवानीति
तेनोक्तइतरत्राप्येवमुदकसंस्थंकृत्वाऽपोदद्यात्॥ततःप्राचीनावीतीदक्षिणमुखःसव्यंजान्वाच्य

पुमान्सजनजनिजान्द्विगुणनुग्रान्कुशान्आराधयास्मत्पितृणममुकगोत्राणांवसुरूपाणांसपत्नी
कानामिदमासनमितिसव्यहस्तेधृतेद्विजदक्षिणहस्तेतज्जलंवासिंचद्विजवामभागदक्षिणश्राद्धि
क्षिप्यस्वानाममिद्विद्वत्यक्तआस्यतामित्युक्तातेनधर्मोस्मिविधिराजाप्रतिष्ठितइतिमनसेवसिने
प्रतीगृह्णीते॥एवंयथालिंगंसर्वत्रकृत्वाकमेणपोदत्वासकुशेनदक्षिणहस्तेनविप्रदक्षिणंगुष्टमे
वगृहीत्वाअमुकश्राद्धेक्षणःक्रियतामितिसर्वत्रकृत्वापोदद्यात्॥एवंमातामहब्राह्मणानामपि॥त
तउपवीतीकदस्युरवःकुशःयवपुष्पाणिदाययतिपुत्रगछंतुमादानागाविश्वेदेवाइत्यादिपठित्वावैश्व
देवविप्रदक्षिणहस्तेनिरगुष्टंधृत्वाविश्वान्देवानावाहयिष्यइतिपृष्ट्वाॐआवाहयेत्यनुज्ञातो
विश्वेदेवासइत्यनयासकृत्सर्वत्राचाह्यविधेदक्षिणजानुवामहस्तेनसंगृह्यदक्षिणपादादिमूर्द्धां
तंप्रदक्षिणमग्नेयवान्कुशान्विकार्यविश्वेदेवाःशृणुतेममितिसकृज्जपेत्॥ककस्तितिजेरेवदे
वावाहनमिछातिप्रकरणानुग्रहादिति॥ततःप्राचीनावीतीदक्षिणमुखोपःप्रदापतिलान्द्विगुण

कुशान्गादायास्मत्पितृन्पितामहान्अमुकशर्मणोमुकगोत्रान्वसुरुद्रादित्यरूपान्नवस्यावाहयिष्यइतिपृ
ष्टुॐआवाहयेत्यनुज्ञातउशंतस्त्वेत्यावाहयविप्रवामजानुंसंगृह्यमूर्द्धादिदक्षिणपादांतंदक्षिणसंस्थंति
लान्विकीर्यायोदत्वाकृतांजलिरायंतुनःपितरइत्युपस्थायापोदत्वानमोवःपितरइषइत्यादिजीवंत
इहसंतस्यामेत्यंतेनशिरोसजानुपादेषुपरमन्त्रमपोदद्यात्॥एवंमातामहानां॥ततोपदताइतिब्रा
ह्मणस्यरितोदिग्विदिक्षुअपदक्षिणंतिलान्विकिरेत्॥अपोपवीतीदैवद्विजाग्रतःप्रोक्षितायांभुविप्रा
गग्रौकुशौनिधायतयोःपवित्रेपवित्रेनिधायप्राचीनावीतिपित्रादिविप्राग्रतःप्रोक्षितभूमौदक्षिण
ग्रदर्भेषुप्रतिवर्गंत्रीणित्रीणिअर्घपात्राणिदक्षिणसंस्थानासाद्यतेषुचप्रत्येकंद्विगुणभुग्नानिदक्षिणाग्रा
णित्रीणिपवित्राणिधायोपवीतीप्राङ्मुखोदैवपात्रयोःशन्नोदेवीरितिप्रत्येकंजलंदेवतीर्थेनासिच्य
यवानसिगंधद्वारामितिचंदनंओषधयःप्रतीतिपुष्पंप्रक्षिप्यदैवार्घपात्रसंपत्तिरस्त्विसंकल्प्यप्राचीनावीती
पित्र्यार्घपात्रेषुशन्नोदेवीरितिप्रत्येकंपितृतीर्थेनजलमासिच्यतेनैवतिलोसीतितिलान्क्षिप्त्वाप्रागव

श्रा॰म॰ १२ गंधपुष्पं क्षिप्त्वा पैत्रार्घपात्रेषु पवित्रं रस्त्रित्वकृत्वोपवीती दैवविश्वायनः स्वाहार्घ इत्यर्घपात्रे प्रत्येकं निधाय
प्राचीनावीती पैत्रविश्वायनः स्वधा अर्घ इति तदर्घपात्राणि प्रत्येकं तस्योपवीती सुरमुखो दैवविप्रपाणौ
पोरत्वा तस्मिन्नाग्रे घस्थपवित्रे निधाय प्रागग्रं दत्तं संपूज्य हस्तात्स्यामर्घपात्रमुद्धृत्य या दिव्या इत्युक्तो
विश्वेदेवा एष वो र्घ इत्यर्घोदकं हस्ते क्षिप्त्वा अर्घपात्रमधो निदध्यात्॥ तत्रैकविप्रपक्षे ऽर्घद्वयमपि त
त्रैव दत्वा प्राचीनावीती दक्षिणमुखः पैत्रद्विजहस्ते ऽपोरत्वा तस्मिन्नर्घस्थपवित्राणि दक्षिणाग्राण्याधा
य प्रागवन्मूलं दिपादतं तं संपूज्य हस्तात्स्यामर्घपात्रमादाय या दिव्या इत्युक्तास्मत्पितः अमुकशर्मन्न
मुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक एष ते प्रत्युक्ता पितृतीर्थेन र्घोदकं हस्ते क्षिप्त्वा ऽपोरत्वास्मत्पितामह रु
द्ररूप प्रपितामहादित्यरूपेत्याद्युक्त्वेतरत्राप्येवमेवार्घं दत्वा मातामहादीनामपि तथैव दद्यात्॥ एकै
कस्थाने कविप्रपक्षे त्वेकैकस्यैव हस्ते त्रीन् अर्घं दद्यात्॥ वर्गद्वये ऽप्येकविप्रपक्षे तद्धस्त एव षडपि द राम॰
द्यात्॥ एकैकस्थाने कविप्रपक्षे ऽप्येकमेव पित्र्यं तावद्विरावर्त्य दद्यात्॥ अथाद्यार्घपात्रे सर्वसं १२

स्रवानाम्निश्चोत्तरतः शुंधतामिति भूमिं प्रोक्ष्य पितृषदनमसीति दक्षिणाग्रकुशेगरास्तीर्य तत्र पितृस्थ
स्थानमसीत्यर्घपात्रं दक्षिणाग्रं न्युब्जीकृत्य गंधपुष्पधूपदीपैस्तच्चोपवीती प्राङ्मुखो मुखमार्ज
नादिकां पात्रांतरस्थापितसंस्रवपतितं कृत्वोदङ्मुखो दैवद्विजहस्ते ऽपोरत्वा गंधद्वारामिति मंत्रमुक्त्वा
पुरूरवाऽर्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अमी गंधा वः स्वाहा ऽ इति प्रतिद्विजं द्विवारं चंदनं दत्वा पुनरपोद
त्वौषधयः प्रतीति पूर्ववत्पुष्पं दत्वा धूरसीति धूपं दत्वा योरुद्दीप्यस्वेति दीपं दत्वा ऽपोदत्वा ऽच्छाद
नं दत्वा यथाविभवमलंकारपादुकोपानहच्छत्रजलपात्रादीनि नाममंत्रेण यवोदकपूर्वं परार्थानु
समयेनं दत्वा सुचंदनं सुपुष्पमित्येवं प्रत्यक्तेवैश्वदेविकमर्चनं संपूर्णमस्तु संकल्पसिद्धिरस्त्वि
ति चोक्त्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पैत्रद्विजहस्ते ऽपोरत्वा गंधद्वारामिति मंत्रं पठित्वा ऽस्मत्पितरो ऽमु
कशर्मणो ऽमुकगोत्रा वसुरूपाः सपत्नीका अमी गंधा वः स्वधेत्येकवचनेन वा गंधं दद्यादेवमितर
त्र यथालिंगं च॥ ततः पूर्ववदोषधयः प्रतीति पुष्पं दत्वा धूरसीति पादद्वे ऽग्रे धूपं दत्वोद्दीप्यस्वेति मुख

दिग्नोदीपंदत्वायुववस्त्राण्यथाच्छादनंदत्वायथाशक्त्यालंकारादिनाममंत्रेणदद्यात्॥सुगंधाद्यस्मादिवि
श्रोक्तिं॥पूर्ववितत एवंमातामहानां ततःकृतापित्र्यमर्चनंसंपूर्णमस्तुसंकल्पसिद्धिरस्त्वित्युक्तानेस्त
थास्त्वतिप्रत्युक्तस्त्वनुमिश्चेतिपयस्यस्त्वत्येतिचवदे॥अथोपवीतीवैश्वदेविकप्रांतिकन्दमिंसंत्रगोध
गोमयेननैऋतिंदिशमारभ्यैशानीपर्यंतंप्रादक्षिण्येनचतुरस्रंचिक्कमुपलिप्यपुनस्तथैवोपलिप्यत
त्रप्रागग्रकुशायवान्निपेत्क्षणएवमितरं॥ततःप्राचीनावीतीपित्र्यविप्रांतिकन्दमिंसंत्रगोधगोमयेने
शानींदिशमारभ्यनैऋतिदिक्पर्यंतंकृत्तंचिक्कंकृत्वापुनस्तथैवकृत्वातत्रदक्षिणाग्रकुशानितान्निक्षिप्य
रत्नावारंनस्मादिमर्जिततैजसादिभोजनभाजनानिनिधायजलेनप्रक्षाल्यतज्जलंसलिलदर्भेपित्रदि
क्षपादक्षालनमंडलंनिनयेत्॥ततउपवीतीद्विजदेवद्विजाग्रतस्तथैवभाजनानिनिधायजलेनप्र
क्षाल्यतदुदकंसयवकुशादेवद्विजपादक्षालनमंडलेनिनयेत्॥ततआचारात्सर्वत्रपात्राण्यभितो
भस्मनामर्यादांकृत्वाद्विजानांकरशुद्धिंपात्रेनिधायतज्जलंसतिलकुशंमंडलोपरिनिक्षिपेत्॥ततो

परहताअसुराइतियज्ञोपवीतीदेवपात्रोपरिप्राचीनावीतिपितृपात्रोपरिचतिलान्विकीर्यजलमुपस्पृशे
त्॥ततःपात्रेःन्नमुद्धृत्याभिधायापिधायाग्नौकरिष्यइतिपृष्ट्वाकुरुष्वेतितैरनुज्ञातःस्मार्त्तेग्निंपरिस्त
र्यतत्रतिस्रःसमिधआधाययोपवीतीअग्नयेसोमायेतिचआहुतिद्वयंमेक्षणेनकृत्वाप्राचीनावीती
मेक्षणमग्नौप्रक्षिप्याग्नौकरणशेषंपितृविप्रभाजनेपरिविष्यान्नंदेवपात्रेषुततउपवीतीदेवपात्रेप्रा
चीनावीतिपितृपात्रेपृथक्तमुपस्तीर्यस्वयंपत्नीवादेवपूर्वंपरिवेषणंकुर्यात्॥ततःकृतेपिवात्क
दस्मुरवोदनैःपात्राण्युपस्तीर्ययवान्विकीर्यदक्षिणंजात्वाच्यदेवपात्रेपरिविष्टमन्नंसाविप्रान्गुष्ठ
न्नलीपर्युक्षवामोपरिदक्षिणहस्तेवंस्वस्तिकाकारांसांमनुमानान्स्यांदस्तामांपात्रमध्येनिरूप्यए
पिवातेपत्रनिस्मादिस्वाहांतंब्राह्मणानांत्वेत्यादिचजपित्वेदंविष्णुरितिमंत्रांतेविप्रोद्धांरक्षस्वेत्युक्त्वोद
क्षिणहस्तेनविप्रदक्षिणकरांगुष्ठमधोमुखमन्नेवत्यास्थाप्यदत्ताइतिप्रदक्षिणंयवान्विकीर्यवोदक
मादापयेदमन्नममृतंरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंवातस्मैभोजनपर्याप्तंतत्तस्मैविश्वेदेवाःस्वाहानमो

श्रा॰म॰ नममेत्युक्त्वावामोपरिदक्षिणकरेणविप्रदक्षिणस्कंधेजलंक्षिपेत्॥एवमितरत्रकृत्वाप्राचीनावीतीद
७५ क्षिणमुखःसव्यंजान्वाच्यपितृपात्रस्थमन्नंसाविप्राःसुतृप्ताःकिंपात्रेषुतिष्ठतीतिकार्यन्नलंपर्युक्ष
इतिदक्षिणोपरिवामइत्येवंस्वस्तिकाकारावुत्तानौपाणीस्थापितपात्रमालभ्यपृथिवीइत्यादि
स्वधांतंब्राह्मणानांत्वेत्यादिचजपित्वाइदंविष्णुरितिमंत्रांतेविलोकयन्रक्षस्वेत्युक्त्वादक्षिणहस्तेनवि
प्रदक्षिणहस्तांगुष्ठमुत्तानमन्नेनिवेश्यप्रत्येकानेकत्वासतिजतुरग्गदकंपद्मपात्रेदक्षिणहस्तेनगृहीत्वा
वामहस्तेनपात्रमालभ्येदमन्नमित्यादितत्सर्वमित्यंतेपूर्ववदुक्त्वास्मत्पितरोऽमुकशर्माणोऽमुकगोत्रा
वसुरूपाःसपत्नीकाःस्वधानमोनममेत्युक्त्वावामाधोनीतदक्षिणकरेणविप्रवामभागेजलंक्षि
पेत्॥एवंसर्वेभ्योयथालिंगंदत्वाब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतंब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्म
समाधिनायेषामुद्दिष्टंतेषामक्षय्यमस्तुपितृरूपीजनार्दनःप्रीयतामित्युक्त्वोदकंनमोक्षि रा॰म॰
मानमस्तुत्वेशानविष्णुकमलासनकार्तिकेयवह्निवर्कगिरिजाग्निगणेश्वराणां॥क्रौंचामरेंद्रकज ७५

गंधवकरूपपानांपादद्वंद्वमानिसततंपितृमुक्तिदेहं॥अन्नदानंक्रियादानंनक्रिदानंद्विजोन्नम॥श्राद्ध
मच्छिद्रमस्त्वेतत्प्रसादाद्भवतांममेतिविप्रान्संप्रार्थ्यतथास्त्वितितैःप्रत्युक्तःपितृपूर्वंविप्रकरेषुजलं
दद्यात्॥विप्राश्चतेनजलेनान्नंप्रोक्ष्यनिर्गत्यआचमनंकुर्युरन्ततःकर्त्तापुनःपितृपूर्वकमेवापोशन
नार्थमुदकंदत्वास्वदितमस्त्वित्युक्त्वासव्रणवद्व्याहृतिपूर्वंगायत्रींमधुवाताइतितृचंजपित्वामधुम
धुइतिचत्रिरुक्त्वायेदेवासइतिदेवद्विजाग्रतःसयवकुशंजलंनिषिच्यसंकल्पसिद्धिरस्त्वित्युक्त्वातत्स
दितियथासुखंजुषध्वमितिचत्रिरुक्त्वाब्राह्मणस्यपितामितामहश्चैवतथैवप्रपितामहस्तृप्तिंप्रयांतु
वेनत्वायदिदंश्राद्धमाहृतं॥मातामहस्तृप्तिमुपैतुतस्यतथापितातस्यपिताचयोन्यः॥विश्वेदेवाःपरमां
प्रयांतुतृप्तिंप्रणश्यंतुयातुधानाः॥तथासमस्ताव्याधाः॥येस्मज्जाताः॥अन्नत्रानां॥चतुर्भिश्च॥तथा॥यज्ञेश्व
रोहव्यसमस्तकव्यभोक्ताव्ययात्माहरिरीश्वरोत्र॥तत्संनिधानादपयांतुसद्योरक्षांस्यशेषाण्यसु
राश्चसर्वे॥त्वांयोगिनश्चिंतयंतित्वांयजंतिचयाज्ञिकाः॥हव्यकव्यभुगेकस्त्वंपितृदेवस्वरूपधृक्गय

श्रा.म. यंपितृरूपेणस्वयमेवजनार्दनः॥तंध्यात्वापुंडरीकाक्षंपितॄणामन्नमेवदित्वादिपरेतान्॥ततोविप्रानि
१६ मंत्रोजनयतपरिवेषणंकृत्वाबलिदानमकुर्वतोयः॥पीत्वाकलशमिद्वयंप्राणेनिविष्टेमंत्रंतंजुदीमिति
बोमाविश्वागवदार्यग्रा॥णायस्वाहाइत्यादिपंचमंत्रैःपूच्यमानेषुप्राणाहुतीःदद्यकृत्वापुनःअग्न
वामितिपंचयजुःषुब्रह्माणिअमात्मामत्तत्वायेतिवोच्यमानेषुतथाअकृतौराख्याप्यकृतमौनमंत्रोपा
रोनिहितिपंतःसरोपमश्नायुःकर्त्तप्राणाकुतिमंत्रपागानंतरंययासुरवंजुषध्वमितिमंत्रसत्रणंवाम
व्याहृतिकांगायत्रीत्रिःमधुव्रोत्कामधुयाजइतिपंच॰अमयेकमवारनायेमादिच॥सहस्रशी
र्षाइतिषोडशराश्चआमुःश्रिष्णनःइतिसमरंत्र॥रुद्रपंमंतोप्यन्यानिचापवित्राणिब्राह्मणानेववे
तानंतस्तमानस्तात्वैश्वदेविकमुखविप्रसंनिधौप्रोक्षितमंसीयवकुशांनिधायतत्रदत्त्वैधतत्तु
ममारायासोमपास्त्रयेदेवायज्ञनाविवर्जिताः॥तेषामन्नंप्रदास्यामिविकिरंवैश्वदेविकमितिक्षित्वा॥ रा.म.
प्राचीनावीतीपितृसंनिधिमस्मिंप्रोक्षतत्रदक्षिणायानूकुशानास्तीर्यतिलमिश्रोदकंदत्वामासिच्य १६

तिलघृतमन्नमादायजलेनाभ्यग्निदग्धाइतिपितृतीर्थेनक्षिप्त्वायेग्निदग्धाकुलेजातायेप्यदग्धा
कुलेममःअस्मोदत्तेनतृप्यंतुमायांतुपरांगतिमितितस्योपरिपितृतीर्थेननिजांबनिषिच्याग्निरामपितृ
पूर्वविप्रेभ्यःसकृज्जलंदत्वामधुप्रणवांसव्याहृतिकांगायत्रींमधुमतीःमध्वितिचत्रिःश्रावयित्वातृप्ताःस्थे
तिविप्रान्पृष्ट्वातृप्ताःस्मइतितैःउक्ताःश्राद्धंसंपन्नमितिपृष्ट्वासुसंपन्नमित्युक्तेःशेषोप्यस्तिकिंक्रियतामि
त्युक्त्वाविप्रैरिष्टैःसहभुज्यतामित्युक्तोदेवतास्मइतिविजधिविप्रैर्घनाचांतेषुवपिंडार्थंसर्वस्मादन्नात्कि
चित्किंचिदुधृत्यपिंडनिर्वपेदाचांतेषुवा॥तद्यथा॥दिग्बंधस्यवापतोदक्षिणमुखःप्राचीनावीतीपितृ
ब्राह्मणांतिकउत्तरतउपविश्यपअपहताअसुरारक्षांसिवेदिषदइतिमंत्रात्रहत्वासव्योत्तरपाणिहयग्र
हीतेनकुशमूलेनदक्षिणसंस्थंपश्चिमापवर्गंलिखित्वाइयमुल्लिखितमित्येकमग्निरम्परक्षपेरूपणि
तिमंत्रेणाग्नौकरणमतस्यदक्षिणस्मादेशेल्मुकंरेखादक्षिणतोविधायरेखांसकृदाच्छिन्नैःकुशैःराच्छा
द्यवामंजानात्यपितृपिंडार्थमास्तीर्णबर्हिषित्रिषुस्थानेष्वास्येष्वपवर्गंपितरमुकरामन्निमुकगोत्रस

श्रा॰म॰ ७१ पत्नीकावनेनिक्ष्वेतिमंत्रैःसतिलंजलंपितृतीर्थेननिनीयमातामहायमस्त्वीर्णेबर्हिषित्रिषुस्थानेषुमातामा
हामुकशर्मन्नमुकगोत्रावनेनिक्ष्वेतिमंत्रैःनिनीयमुमुक्षांबरामुकगोत्रास्वल्कयज्ञोपवीतिन॥आत्मा
नोभिमुखासीसाज्ञानमुद्रानिरायुधावसवःपितरोऽजेयास्पृशास्तत्रपितामहांपितुःपितामहःप्रोक्ताआदि
त्यावर्हिविष्णुताइतितत्रस्थानुवस्वादिदेवान्ध्यात्वातिथ्यादिसंकीर्त्यपितृप्रीत्यर्थंपिंडदानंकरिष्यइति
संकल्प्यकुरुध्वेतितैःप्रत्युक्तःपिंडार्थंमघृतस्यान्नस्याम्रमलकप्रमाणंमधुसर्पिस्तिलसमन्वितंवर्तुलं
पिंडंपद्धंकृत्वावत्येकमनिधायैकंपिंडमादायेतत्तेस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रवसुरूपसपत्नीकविलोयेच
त्वानुनेमस्त्वेतुभ्यंकाधमजलसेवनस्थानेपितृतीर्थेननिक्षिप्यास्मत्पितृमुकशर्मणेमुकगोत्रायवसुरूप
यसपत्नीकायायंपिंडःस्वधानमोनममयेचत्वामत्रानुतेभ्यश्चगयायांश्रीरुद्रपादेदमस्त्विसरत्रारेत
एवंसर्वेभ्मिस्तृन्नलमेवनस्थानेषुयथालिंगंदद्यात्॥ततःपिंडान्नेन्कम्नीकृत्यनिराचम्यात्रपितरोमादयं
यध्वंयथाभागमावृषायध्वमितिजपित्वाचम्याप्रदक्षिणमुररुः॥हत्यप्राणानायम्यब्रह्मास्त्रामीमं राम॰ ७१

॥

देतपितरोयथाभागमावृषायीषतेतिजपित्वापूर्ववत्पिंडेषुपितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रप्रत्यवनेनिक्ष्वेति
मंत्रेस्तिलोदकंनिषिच्यपूर्ववद्दनीवीविस्रस्यनमोवःपितरइतिषडमंत्रान्जपित्वाइतिजपित्वामधुघृततिल
दकयुक्तपात्रेणपिंडेषुअर्घ्यंदत्वाएतद्वःपितरोवासइतिप्रतिपिंडंमंत्रावृत्त्यात्रिगुणसूत्रंदद्यात्॥ततोगं
धादिभिःपिंडानभ्यर्च्यपुनःपितृपूर्वंविप्रेभ्यःप्रत्येकमाचमनजलंदद्यात्॥ततोविप्रानुत्तरापोशनमन्नंभो
जनपात्रेस्मोवदिष्टमात्मनापिधानमसीत्यईजलंपात्वाइंरोरवेपुण्यानिलयेपद्माबुदनिवासिनां
अर्थिनामुदकंदत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतामितिमन्त्रमावासिच्यतत्रस्थएवपात्रंतरोदकार्द्रसांश्रोत्रियगोमहिराचा
मयुः॥ततःकर्ताविराचम्यपिंडान्नमस्कृत्यसुप्रोक्षितमस्त्वितिमामिमामिच्यपितृपूर्वंद्विजहस्तेषुप्रद
क्षिणप्रत्येकंशिवाआपःसंत्विसरदकंदत्वाततेवसौमनस्यमस्त्वितिपुष्पाणिदत्वाक्षतंचारिष्टंचत्वि
तियवाननतथैवदत्वाविश्वेषांदेवानांयद्दत्तंश्राद्धंतदक्षय्यमस्त्वितिसरत्वाक्षय्यमितिप्रतस्कःचाची
नावीनावीत्यस्मत्पितुरमुकशर्मणोमुकगोत्रस्यवसुरूपस्यसपत्नीकस्याययद्दत्तंश्राद्धंतदक्षय्यम॰

स्त्विमेवं प्रत्येकमुक्त्वा अस्त्वक्षय्यमिति तैरुक्तो येषामुद्दिष्टं तेषामक्षय्यमस्त्वित्युक्त्वोपवीती अघोराः पित
रः संत्वित्युक्त्वा संत्वघोराः पितर इत्युक्त अभ्युक्षणगोत्रो दमनिवादयः स्वाधिवाद्यास्मत्कोनेत्रं वर्द्धतामित्युक्त्वा
स्वस्ति वर्द्धतां वो गोत्रमिति तैः इत्युक्तो दक्षिणामुखो दातारो नोऽभिवर्द्धतामिति श्लोकद्वयमुक्त्वा विप्रै
र्दातारो वोऽभिवर्द्धतामिति एवं श्लोकद्वयमुक्त्वा आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥ प्रयच्छंत
न था राज्यं पितानृण्णं पितामहाः एताः सत्या आशिषः संत्विति पठित्वा अक्षतपुष्पे दत्त्वा स्वस्तिलकं कृत्वा
तरक्षतपुष्पं शिरसि निक्षिप्य कुशापवित्राणि पिंडोपरि क्षिप्त्वा स्वधां वाचयिष्या इति पृष्ट्वा वाच्यतामि
त्यनुज्ञातो अस्मत्पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च तत्तन्नामगोत्ररूपेभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधोच्यतामित्युक्त्वा
अस्तु स्वधेति तैरुक्तः स्वधा संपद्यतामित्युक्त्वा संपद्यंतां स्वधा इत्युक्त्वा पवित्रांतपिंडोपर्यवनेजनोद
कं शेषमर्जेवहंतीति सर्वं निनीय पात्राकम्युज्वाकृतमर्घपात्रं पिंडपात्रं चोत्तानं कृत्वा पित्र्यं विप्रेभ्यो न
मगोत्ररूपेभ्यः किं पूर्वकं श्राद्धं साङ्गुण्यार्थं दक्षिणां संप्रद इत्युक्त्वा पित्रतीर्थेन सतिलां रजतदक्षिणां द राम॰ ७९

त्वा दक्षिणाः पांत्वित्युक्त्वा पांतु दक्षिणा इति तैः प्रत्युक्त एवं देवस्थानोपविष्टविप्राभ्यां देवतीर्थेन सयवो
दकं सुवर्णं विश्वधाम्यादि यथान्यतमां दक्षिणां नाममनुस्मरतो दत्वा विश्वेदेवाः प्रीयंतामित्युक्त्वा देवद्विज
हस्ते यवोदकं क्षिप्त्वा प्रीयंतां विश्वेदेवा इत्युक्त्वा प्राचीनावीती पितरः ॥ प्रीयंतामित्युक्त्वा तिलोदकं पित्र्य
द्विजहस्तेषु क्षिप्त्वा प्रीयंतां पितर इति तैरुक्तः पितृभ्यः स्वधायिभ्यः इति पित्र्यपिंडमध्ये वृत्तिमाता
महपिंडान्यस्य च पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ तृप्तिं प्रयांतु पिंडेन मया दत्तेन भूतले ॥
मातामहस्तत्पिता च पिता तस्यापि तद्यतु ॥ द्विजानां तर्पणाद्भो मात्पिंडदानात्तु मे सदेति जपित्वान्न
मध्वमिति पिंडान्चालयित्वोपवीती हस्तांस्यं पिनाद्य यावदाचम्य प्राचीनावीती पिंड ॥ पर्दर्नना
व सप्ये क्षिप्त्वा स्वयं सुतः शिष्यो वा पितृपात्रं चालयित्वोपवीती देवपात्रं च इत्यास्य संचरम सुत्सप्राचीना
वीती पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यः स्वस्तीत ये ति उक्त्वा स्वस्तीति तैरुक्त उपवीत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्त
ति भवंतो ब्रुवंतीति उक्त्वा स्वस्तीति तामामुक्तो यन्न्यूनं यदतिरिक्तं तत्सर्वं संपूर्णमस्त्वित्युक्त्वा संपूर्णम

श्रा॰म॰ स्वातितेरुक्तोमंत्रहानंक्रियाहीनंसंपद्धानंद्विजोत्तमाश्राद्धंसंपूर्णतांयांतुप्रसा॰द्द्वतांमम॥चतुर्नि-
७९ श्रेति॰यस्मस्मृत्येतिचजपित्वादेवतास्मरतिन्त्रिःपवित्राभ्यामावाजस्येतिकनिष्ठवर्क्केविप्रान्त्रिःप्रदक्षि-
णीकृत्यनमस्कुर्यात्॥ततस्तान्विप्रानसुरवासनतुपविष्टपतांवृजादिकंदत्वाःद्यमेसफलंजन्मभवत्-
प्रान्ववंदनात्॥अद्यमेवंशजाःसर्वेयाताचेनुग्रहाद्दिवं॥पत्रशाकादिदानेनक्लेशितायूयमीदृश-
तत्क्लेशमिहसंजातंविस्मृत्यक्षंतुमर्हथेत्यादिसंप्रार्थ्यजानुभ्यामवनिंगतःप्रणिपत्यविसृज्यगछ-
तांद्विजाननुव्रज्यतैरनुज्ञातःप्रत्यागत्यदत्तेनदीपानप्रशममप्यहिराचम्यगत्यबलीन्कृत्वाबंधुभिः
सहानुमोदितोभुंजानेतिक॥ ॥इतिश्राद्धप्रयोगः॥ ॥अथतर्पणं॥ ॥ग॰ग॰॥पूर्वंतिलोदकंकृत्वाअमा-
श्राद्धंतुकारयेत्॥प्रत्यब्देनभवेत्पूर्वंपरेद्युनितिलोदकं॥पक्षश्राद्धेहिरण्येचत्वनुव्रज्यातिलोदकेमिति
कारयेदित्युक्तेनयानाद्यकामंयाजयेदितिवणिजविवक्षादिरण्येहिरण्यश्राद्धे॥अत्रचत्वारिवाक्या- सम॰
नि॥प्रत्यब्देनभवेत्पूर्वमित्यस्यानुवादत्वात्॥पूर्ववाक्येतिलोदकविशिष्टममावास्याश्राद्धेविधीयते ७९

॥नचामावास्याश्राद्धेतर्पणेत्तरकालेविधीयते॥सचैकविधापरिगृहीतानांपुरस्तादुपसदांप्रवर्ग्येणच-
रंतीत्यादीनांस्वतंत्राणांदर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वासोमेनयजेतेत्यादीनांवाद्दष्टःनचामोगेत्तरकालता
कस्यचित्प्रधानस्यदृष्टानत्रेतमापुनराधेयसंमितयेद्योद्द्याग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रयोनिष्टोमांगभूतोद-
वसनीयेत्तरकालताग्निहोत्रस्यदृष्टेतिचेत्॥नतत्रावभृथोत्तरंदर्शितोस्तोकेग्निहोत्रेप्रामेउदवसानी-
योत्तरत्वमवधिमात्रंसमर्थतेनतदुत्तरकालोगं॥अन्यथायथाश्रुतमुपबंधेनोदवसानीयायामकृता-
यामनुपादेयपदेयकालस्यात्ताप्यत्वादग्निहोत्रानुष्ठानप्रसंगात्॥यदिकायदृष्टमेवांगीक्रियेततर्-
हिदर्शश्राद्धानुवादेनकालस्यविधानुमशक्ते॥प्रकरणांतरेणामावास्याश्राद्धंविहितं॥अतोगम्य-
मानतावमावास्याश्राद्धमत्रविधीयते॥तस्यांस्तितावमावास्याश्राद्धविधायवेत्याकमस्तीतिचेत्॥ता-
दृशस्यानुपलंभात्॥सर्वेवाक्यप्रयोगविधिपरत्वात्॥अतःपूर्वोक्तमेवयुक्तं॥नतत्रतस्यप्रकृतिवे
नप्रत्यब्देप्राप्तेतिलोदकेपरेह्नीतिकालमात्रविधौराग्निमारुताहूर्ध्वमनुयाजैश्चरंतीतिवत्॥एवम-

श्रा॰म॰ येपि॥ तथा चानन्यगतिकलिंगं वृद्धनारदीये दृश्यते॥ वृद्धिश्राद्धे सपिंडे च प्रेतश्राद्धेनुमासिके॥ संवत्सर
८० विमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणमिति॥ अयं च निषेधः श्राद्धोत्तरकालं प्रवर्तते॥ कालादर्शसंबंधदीपिकामतावा
दन्यस्य चाविधेयत्वाद्वाक्यं व्यर्थं स्यात्॥ सत्यमीमांसागतत्वएव दृष्टं येन कर्मणेत्येतेनत्रयात्तुकृदित्यादि
षु॥ एतदभिप्रायेण संग्रहकृता युक्तं॥ ब्रह्मयज्ञं गतिलं दद्यादिति॥ तथा वृद्धनारदीये एव वार्षिकं प्रक्र
म्य॥ परेद्युः श्राद्धे कृत्वा स्त्र्योपीनतर्पयेत्पितॄन्॥ तस्यात्पितरः क्रुद्धाः शापं दत्वा व्रजंति हीति निंदाश्रव
ते॥ न चैषा नित्यतर्पणाकरणनिंदा अस्य प्रकरणेऽन्यस्याकरणनिंदाया अयोग्यत्वात्॥ पक्षश्राद्धांग
तर्पणे विज्ञेयो गौणेके॥ कृत्स्नेत्वपरे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत्॥ पितॄणां ब्रह्मयज्ञं कार्यं विधिवद्गृहे
पितृतर्पणमिति॥ ब्रह्मयज्ञेपि विज्ञेयः पक्षस्त्वंतरे॥ नैव श्राद्धदिने कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणं॥ श्राद्धं कृत्वा परे
के वितर्पणं तु तिलैः सहेति॥ अत्र पूर्वार्द्धेनुत्तरार्द्धस्य स्तावकं॥ उत्तरार्द्धेन पूर्वार्धविधास्य प्राप्तेरेकवाक्य राम॰
त्वज्ञानाच्च॥ तदयं निर्णयः॥ श्राद्धस्य दृढकालत्वे नित्यतर्पणस्य तंत्रमध्यपातिता तेनैव प्रसंगसिद्धि ८०

॥ सद्यःकालपक्षेप्येवं॥ अन्यांगे रन्यांगानां प्रसंगसिद्धेः पशुपुरोडाशदावमुपगमात् यत्तु यदा त्वना
पन्नानित्यतर्पणेऽतरं श्राद्धसंकल्पस्तदा दृष्टपक्षकार्यं नित्यस्य प्रयोगांतःपातित्वादिति तन्न॥ काप
त्ययेन प्रयोगबहिर्भूतांगानुष्ठानस्यारंभणीयाहृदस्यतिसवादावभ्युपगमात्॥ अतइदमपि प्रयोगब
हिर्भूतमेवांगं पूर्वं कार्यं॥ अतस्त्र प्रसंगानुष्ठानमविरुद्धं॥ अतो नष्टपक्षतर्पणे दद्धि॥ यदा तु सम्मस्या
हैनित्यतर्पणं तिलरहितं क्रियते तदा तत्र प्रसंगयोरंनावादिदं तिलसहितं दृष्टपक्षकार्यमेवेति॥ वार्षि
कदिने विज्ञेयं स्मृतिरत्नावल्यां वृद्धमनुरगहेसमस्तरयद्दणे देवताकीर्तनवत् संनिपत्योपकारकारकं
अतएव यद्देवत्यं श्राद्धं तद्देवत्यमेव च भवति॥ वार्षिके विधिरुक्तः संग्रहे स्नात्वा तारं समागत्य उपविश्य कु
तासने॥ संतर्पयेत्पितृन्सर्वान्स्नात्वा वस्त्रं च धारयेदिति॥ अत्र स्नानोत्तरं संध्याकृत्वैव तर्पणं कार्यमि
ति केचित्॥ तच्चिंत्यं संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्विति वाक्यात्॥ न च तर्पणपर्यंतं श्राद्धप्रयो
गानुवृत्तेर्मध्ये संध्यानानुष्ठेयेति वाच्यं॥ श्राद्धदिने सायंसंध्याननुष्ठानप्रसक्तेः॥ ततस्त्र स्नानसंध्यादि

श्रा॰म॰ ८१ नं सर्वकामर्धित्वेन श्राद्धे रूपवेशनस्यापि सामान्यतः प्राप्तेः कुशासनं तर्पणोत्तरं स्नानं च विधीयत इति यु
क्तं ॥ एतच्छ्राद्धे दिरल्पे ब्राह्मणविसर्जनोत्तरं तर्पणं कार्यं ॥ सकृन्महालये तु वार्षिकवत्परेद्युरेव ॥ सकृन्महा
लयेऽस्मादष्टकास्वंत एव हीति वाक्यात् ॥ अंते विसर्जनांते ॥ अष्टकाविकृतित्वान्माध्यावर्षादिश्राद्धे सं
त एव ॥ अष्टकाश्राद्धं गसमस्माच्चष्टकायो दर्शविकृतित्वात् पूर्वमेव तर्पणं ॥ तद्विकृतित्वान्नं गंगाकारे तु त
र्पणमनुष्ठानमेव ॥ तीर्थश्राद्धेपि दर्शवदेव ॥ यत्तु वाक्यं विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकं पिंडदानं
स्नानं कुर्यान्न तिलतर्पणमिति तन्महालयाष्टकाव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं ॥ तीर्थतिथिविशेषे च गंगायां व्रत
तके ॥ निषिद्धेपि कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितमिति मदनरत्नोदाहृतमरीचिवचनात् ॥ तिथिविशेषोऽष्टका
दिः पत्रपित्रोः क्षयादे संक्रामे वा कुर्यान्नित्यतर्पणं ॥ आसुरं तर्पणं तेयं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥ सर्वदा तर्प
णं कुर्याद्[illegible]यत्तु रस्करं ॥ मतादेनैव कर्तव्यं कृतं चेन्निष्फलं भवेदिति पाठं तितन्निर्मूलमेव ॥ समूलत्
वेपि सतिलतर्पणनिषेधपरं ॥ पूर्वलिखितवाक्यानुरोधात् ॥ अन्योपि विशेषः ॥ [illegible]पितृजे रा॰म॰ ८१

ष्ठसपत्नीमातामहस्तथा ॥ एतेषां च मृताहे नत्यपोदन्निति जलोदकं ॥ कपिलः ॥ मन्वादिषु युगाद्यासु दर्शसंक्रम
णेषु च ॥ पूर्णमास्यां व्यतीपाते दद्यात्पूर्वं तिलोदकं ॥ अघोरे येगजच्छायेषु ग्रहे चैव महालये ॥ नरस्यां च
मघायां श्राद्धे पिंडं तेते तर्पणं विदुरिति ॥ शौनकः ॥ मातापित्रोः क्षयाहे तु परेद्युरिति जलोदकं दाक्ष्य एवं श्राद्ध
विषये सद्यो दद्यात्तिलोदकमिति ॥ एतानि च पूर्वं तिलोदकं दत्वेत्यादीनि सर्वाणि वाक्यानि महार्णवे येघट
[illegible]निगद्य विस्तरेण विचारविपर्यक्ततानि ॥ केचित्तु शिष्टैरादृतत्वात् किंचिद्विचारितानीति दिक् ॥ अथ वै
श्वदेवकालनिर्णयः ॥ ॥ तत्र नयेत्तावत्कालत्रयं ब्रह्मांडपुराणे ॥ ॥ वैश्वदेवाकृतीरन्नात्वक्त्वा ब्राह्मण
भोजनात् ॥ जुहुयाद्भूतयज्ञादि याहं कृत्वा तु तत्स्मृतमित्येकः कालः ॥ अथ वा विप्रभोजनादिन्येनें
वाग्नौकरणनंतरं वैश्वदेवाकृती जुहुयादित्युक्तमिति हेमाद्रिः ॥ द्वितीयोत्र विष्णुपुराणे पितॄन्संतर्प्य वि
धिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निश्राद्धब्राह्मणवाचनमिति ॥ बलिश्राद्धे पश्चात्तत्रैवोक्तः ॥ ये
अग्निदग्धा मंत्रेण त्वस्मै यं निक्षिपेद्भुवि ॥ नानीदितं बलिं वा श्राद्धकर्मणि सर्वदेति ॥ तृतीयोपि तत्रैव ॥

कृत्वाश्राद्धंमहाबाहोब्राह्मणांश्चविसर्ज्यच॥वैश्वदेवादिकंकर्मणिसर्वदेति॥ततोयोपितृत्वेनैव॥कृत्वाश्रा
द्धंमहाबाहोब्राह्मणांश्चविसर्ज्यच॥वैश्वदेवादिकंकर्मणिसर्वदेति॥ततःकुर्यान्नराधिपेति॥वचाग्नि
मदंनग्निमहिषयंपक्तत्रयंमविज्ञिपादितिवाच्यं॥वैश्वदेवमकृत्वैवश्राग्वेकुर्यादाग्निकः॥लौकिकेन
कृतेशेषपितृणांनोपतितृणांनोपतिष्टतीतिवासिष्ठेविशेषाभिधानात्॥ ॥अथसाग्नेर्वैश्वदेवका
लः॥ ॥तत्रादलौगाक्षिः॥ ॥पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः॥पितृयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहा
र्यकंबुधइति॥पक्षांतंकर्मन्विन्वाधानंअन्वाहार्यश्राद्धं॥पक्षांतपितृयज्ञपोमध्यविधानापकं
बुधइति॥पक्षांतंकर्मान्विन्वाधानं॥अन्वाहार्यंदर्शश्राद्धं॥पक्षांतपितृयज्ञपोमध्यविधानादेववैश्व
देवस्यसाग्निककर्तृकत्वावगमेवैयर्थ्यापातात्॥साग्निकग्रहणंसोपासनाग्निमतोनिरस्यचाग्नि
तिहेमाद्रिः॥उक्तरीत्यैवाविशेषेणश्रौतस्मार्ताग्निमतोरुभयोरविवैश्वदेवकर्तृकत्वावगमात्साग्नि
कपदस्यानुवादकत्वमेवनतुस्मार्ताग्निमन्निवर्तकत्वंश्रौताग्निमतएवनिवर्तकत्वेनवैपरीत्यस्य

पिसुवचत्वात्तोनुवादकत्वमेवयुक्तं॥एतच्चैकदिनप्रसक्तानामन्वाधानादीनांक्रमाकांक्षायांतन्मात्र
मेवविधत्तेनकर्मापिपदार्थतेनसमयकालीनदर्शयागमपेक्षेत्वाधानस्यकदापिपिंडपितृयज्ञस्योत्तरदि
नकर्तव्यत्वेपिनकाचित्क्षतिः॥कश्चित्तुश्राद्धेस्याग्निकस्यापिपश्चाद्वैश्वदेवः॥परिशिष्टेसंप्राप्तेपार्व
णेश्राद्धेएकोद्दिष्टेतथैवच॥अग्रतोवैश्वदेवःस्यात्पश्चादेकादशेहनि॥शालंकायनः॥श्राद्धात्प्राग्गे
वकुर्वीतवैश्वदेवंचसाग्निकः॥एकादशाहिकंमुक्त्वातत्रांतेविधीयतइति॥तत्रानग्नेःश्राद्धशेषेणै
ववैश्वदेवः॥श्राद्धांतेनतुवैश्वदेविकमतुश्राद्धंचरेद्धार्मिकइतिहेमाद्र्यादिसिद्धांतात्॥साग्निकस्य
तुपूर्वंदृष्टपक्वपाकेनैवेति॥यदिदृष्टपक्वपाकाद्यदिवाश्राद्धशेषाद्वैश्वदेवःक्रियतेतत्रयथापिभोजनं
श्राद्धशेषस्यैवभुंजीतातिथिसंयुक्तःसर्वंपितृनिषेवितमितिपूर्वोक्तात्मात्स्यवाक्यात्॥प्रदक्षिणम
नुव्रज्यभुंजीतापितृसेवितमितियाज्ञवल्क्योयाज्ञ॥नचात्ररागप्राप्तभोजनानुवादेनश्राद्धशेषविधि
र्भोजनस्यरागतोनित्यमप्राप्तेर्नित्यवद्ध्रवणायोगात्॥अतःप्रकरणाच्छ्राद्धांगत्वेनभोजनक्रियैव

विधीयते॥ पयोव्रतं ब्राह्मणस्येतिवत्॥ अन्यथा तत्रापि तत्रानुवादेन पयस एव विधिः स्यात्॥ अन्यथा त
त्रापि ऽदं च योगनेयपापिपित्र्ये सेवितमिति द्वितीयाकृते ऽप्रतिपत्तिकर्मतत्वप्रतिपाद्यानावैगुण्यत्वेन्य
पात्॥ तथापि श्राद्धदिन उपवासे दोषश्रवणं दृष्टार्थं पुनःस्यक्तापिकार्यमेव॥ विशिष्टरूपाग इव शेषतः
त्राजन्येन॥ यस्य सर्वाणि द्वीषिनत्रपेषु पुष्पेषु रपहरे पुं वक्षाज्येनैता देवताः परिसंख्यायपजेतेति व
चनात्॥ अत एव देवजः॥ श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते यदि कदाचन॥ देवाद्व्यं नरकं तिक्त्वा नि पितरः
स्य येति॥ वैधोपवासप्राप्तौ स्मृत्यंतरे॥ उपावासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्॥ उपवासं तदा कुर्या
दाघ्राय पितृसेवितमिति नित्यइ स्वविवक्षितमनुवाद्य विशेषणत्वात्॥ अतः काम्योपवासप्राप्तावप्या
घ्रयमेव मात्स्ये॥ पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनं॥ श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्॥ स्वा
ध्यायं कलहं चैव दिवास्वापं तथैव चेति बृहस्पतिः॥ तानि श्रागं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धभुक् श्राद्धकृत् सदेति॥ यम
॥ पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनं॥ संध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेदिति॥ संध्या हे

मयो विशेषो माधवीये पुरा॥ दर्शकृत्वपि षेद्यो ग्रायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः॥ ततः संध्यामुपासीत जपे
च्च जुहुयादपि॥ ॥इति सांतेयवैश्वदेवकालनिर्णयः॥ ॥अथ यासमर्पस्य संकल्पश्राद्धं॥ ॥तत्र स्मृत्यं
तरे॥ अंगानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात्॥ संकल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादर्घ्यादिवर्जितमिति॥
पितृयज्ञो दर्शश्राद्धं॥ न पिंडयज्ञः॥ अर्घ्यपिंडादिवर्जना संगते॥ नहि पिंडयज्ञो घ्योऽस्ति। तापि तत्र पिंडदा
नमंगं॥ श्राद्धे च यद्यपि तत्प्रधानं तथापि पिंडपदं तद्द्युपलक्षयति॥ अतो न विरोधः॥ अत एव संवर
र्तः॥ समन्त्रयस्कं शक्नोति कर्तुं नैवेद्य पार्वणं॥ अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते॥ पात्रमो
जनस्य चान्नस्य त्यागः संकल्प उच्यते॥ तत्र प्रोक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते॥ तावन्मात्रेण संबद्धं
सांकल्पं श्राद्धमुच्यते॥ छागलेयः॥ पिंडे यत्र निवर्तेत मघादिषु कथंचन॥ सांकल्पं तु तदा कार्यं
नियमाद्ब्रह्मवादिभिः॥ सांकल्पिकप्रकारमाह व्यासः॥ संकल्पं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणं॥ ना
वाहनाग्नौकरणे पिंडांश्चैव न दापयेत्॥ पात्रं प्रेरणं अर्घ्यपात्रपूरणं॥ स्मृतिसंग्रहे॥ अग्नौकरणम्

श्रा·म·
८४

र्थे च विकिरं वा दद्यात्स्वधा॥ पिंडयुक्ते प्रकुर्वीत पिंडदानं विवर्जयेदिति॥ पारिजाते तु द्वयगतानपःपि
ण्डनिर्वपेदिति तं यत्तु श्राद्धं विधीयते॥ स्वधावाचनलोपोत्र विकिरश्च विलुप्यते॥ अक्षय्यदक्षिणास्व
स्ति सौमनस्यं यथास्थितमिति॥ यत्तु स्मृतिचंद्रिकाप्रयोगपारिजातादौ॥ आवाहननिषेधे मंत्र
कमावाहनं कार्यमन्यथा देवतायाः असंनिधानप्रसंगादिति तन्न॥ आगमनरूपास्य देवतासान्निध्य
स्य देवताधिकरणे निराकृतत्वात् पितृत्वमिस्तु यद्यपि पितृमित्वेन तदधिकरणे निराकृतं तथापि
रात्रिसन्नाधिकरणन्यायेन विध्यपेक्षया श्राद्धफलत्वेनांगीकार्या॥ धर्माधर्मफलभोगाय यानुप
स्या च उत्कृष्टे वा वियद्दोष्यं गीकार्या॥ न तु मन्त्रिष्यं॥ मानाभावात्॥ अतएव प्रसादकफलदातृत्वे
ऽपि न। यद्यपि वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः तेत्र मास्तर्पयिंत्येन सर्वकामफलैः समैरिति
॥आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च॥ प्रयच्छंति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहा इति च फल राम·
दातृत्वं श्रुतं तथापि तदर्थवादगतत्वात् विध्यनपेक्षणत्वानांगीक्रियते॥ विधानपेक्षितानां त्वन्द ८४

त्तमदृष्टत्वादीनामप्यंगीकारायते॥ इष्टापत्तौ वपोत्खननदीनामपि तदापत्तिः॥ अतः श्रामाणि
कौत्वमिति विधिः॥ लघुहारीतः॥ एकोप्रहरंगीकार्यं नित्यसान्निध्यप्रमादफलदातृत्वानीतिदिक्
॥ ॥अथ श्राद्धे आमदेमादिनिविधिः॥ ॥लघुहारीतः॥ एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयं। अ
नावे पाकपात्राणां तद्दहसमुपोषणमिति॥ सुमंतुः॥ तीर्थे श्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः। आ
मान्नेन हिरण्येन कंदमूलफलैरपि॥ एषामभावे कुर्यात्श्राद्धं पायिजलेन वेति॥ अमावास्यादि श्रा
द्धं तु पाकासंभवे आमेन कार्यमित्याह हारीतः॥ श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं॥ अ
मावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृतइति॥ अतएव पाकाभावे विकारस्ताद्विचादीनां न राधिप॥
अपत्नीनामहावाहो विदेशगमनादिभिः॥ सदा वै वस्तुनाऽद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधा इति सुमंतुना।
विदेशगमनादिभिः पाकाभावे आमश्राद्धविहितं संगच्छते॥ अपत्नीनां नित्यपितृगणविशेषणेना
पत्नीकप्रयुक्तः पाकाभाव एव विवक्षितः॥ यत्रोक्तमोवचनं॥ अपत्नीकः प्रवासी च नायायस्तरजस्व

जा॥ सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयत इति॥ नत्रापि देशपावेककृत वाक्यभेदपरिहारयापत्तौ का
दिपदेशपदं लक्षयित्वा तमिति ते आमादि विधिरिति मारवेयं॥ कात्यायनः॥ आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवा
से पुत्रजन्मनि॥ आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद्भार्यारजसि संक्रमे॥ जाबालिः॥ आपद्यनग्नौ तीर्थे च ग्रहणे चंद्रसू
र्ययोः॥ आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हीति॥ तथा व्यासः अभावे द्विजानां वा प्रवासे पुत्रजन्मनि
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वलेति॥ अत्र अनग्न्यादौ इति नावप्रधानो निर्देशः॥ अनग्नित्वस्य
पि श्रौतस्मार्ताग्न्यभाव इति यावत्॥ न त्विह पाकाद्यर्थलौकिकाग्न्यभावपरं आपत्पदेनैव सिद्धावेत
स्य वैयर्थ्यापातात्॥ द्व्याभाव द्विजानावाम्यं चापत्युपलक्ष्यते॥ अतो परिस्थितावनाद्यादेमैतरस्य त्वा
दिनाश्रौतस्मार्ताग्न्यभावे आमेन हेम्ना वा श्राद्धं कुर्यात्॥ आपदि प्रवासपुत्रजन्मग्रहणनार्यरजोदोषे
पु तु साग्निकोप्यामेनैवेति कर्कस्मृतिरत्नावल्यादिवनपादिनःस्य याज्ञिकाचारं कार्यमिति मदनपारिजा
तदिवोदासाद्याः॥ प्राच्यास्तु अपरे॥ तीर्थजलसमीपे आमेन हेम्ना वा॥ गृहादौ त्वन्नेनैवेति तु युक्तं सरे

व द्विजलांतेषु आमश्राद्धं प्रशस्यते॥ गृहादौ द्विगुणं पुष्पेन मेत्यर्थनिबंधकृदिति नरचरणाः॥ दाक्षिणा॥
त्यास्तु नयं कुर्वंति॥ पक्वान्नेन विशेषत इति वाक्यात्॥ सुमंतुः॥ सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः॥
न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोपि कदाचन॥ व्यासः॥ आमं दद्यात्तु कौंतेय दद्याद्दत्त्वन्नं चतुर्गुणमिति॥ आमं द
द्यात्कौंतेय आमं तु द्विगुणं न वेदितित्वर्क्को हिरण्यं त्वष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं वा दद्यात्॥ धान्यान्नं चतु
र्गुणं नैव हिरण्येन सुरोचिषेति मरीचिवचनात्॥ आमं तद्द्विगुणं प्रोक्तं हेमं तद्वच्चतुर्गुणमिति धर्मप्र
वचनाच्च॥ अशक्तौ समयामं हेम चा दद्यात्॥ द्वैगुण्यादि पुरुषाहारापेक्षया॥ तत्रान्नासिद्धान्नेतु विधि
र्यस्मादामश्राद्धे यस्मै विधिः॥ आवाहनादि सर्वं स्यात्पिंडदानं च नारत॥ दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः स्मृतं वा
शृतमेव वा॥ तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिंडांस्तेनैव निर्वपेदिति॥ हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानत
इति च षड्विंशन्मते॥ आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिंडदानं कथं भवेत्॥ गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पाय
सेन वा॥ पिंडदानमिति शेषः॥ आम गृहपाक सक्तु पयसा नामव्यवस्था॥ यत्तु आमेन पिंडं दद्याद्द्विजा॥

श्रा·म· स्यधेनंभोजयेत्॥एकेनकुरुतेपिंडंमातामहंयःप्रयच्छति।तावुभौमातुलंयोकोनरकात्तेनसंत्रायतइति।त
८६ द्गमावास्यादिपरमितिप्रद्यहकेपितामहचरणाः॥अत्रभोजनसंबंधाःपदार्थायथासुखंजुषध्वंतत्त
स्येत्यादपोह्यागमनावान्निवर्त्तेतइतिपारिजातेकूत्कलेषवघातवत्॥तदुक्तंतत्रैव॥तस्मिन्प्रश्नावगाद
न्नजुषध्वंयथासुखं॥आमश्राद्धेनवेत्तैतदपोह्यानंवपंचपं॥अवगाहेगुष्टनिवेशनतोयन्निमित्त
मश्राद्धेएते॥अर्घमावाहनंचैवद्विजांगुष्टनिवेशनं॥तृप्तिप्रश्नंचविकिरंतदामश्राद्धेविवर्जयेदिति॥अघा
दयन्नव॥पाकश्राद्धेत्वर्घ्यंदियएवननवंतानिविवेका॥हेमश्राद्धेपिंडनिद्दत्तिस्पोनवतातिरिवोदासः
॥स्मृत्यर्थसारेतुविकल्पः॥मरीचिः॥आवाहनेस्वधाकारेमंत्राऊह्याविसर्जने॥अन्यकर्मण्यपूह्याःस्यु
रामश्राद्धविधिस्मृतः॥पितॄन्हविषेअत्तवेइत्यत्रस्वाकर्तुवेइति॥नमोवःपितरइषेइत्यत्रऊर्जेमायेति।त
मायानेत्यत्रक्कद्रत्यवस्थानेत्यघतेतिलोकइतिमदनरत्ने॥तर्पस्मृतइतिवृत्तंतमुसमितिपारिजाते
इदमन्नमित्याद्यो॥इदमामिमित्यादिअन्यकर्मणिविलोडव्यंरत्नमेत्यादावूह्यः॥यद्यपिव्रकृताबृहे राम·
८६

श्राद्धानुकल्पंयःकुर्यात्निरामवस्त्याद्यपेक्षया॥श्राद्धंत्रेनाप्यवाप्नोतिमुख्यश्राद्धफलंनरइति॥॥अथश्रा
द्धेऊहविचारः॥॥तत्रमातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकमितिवचनात्तित्पार्वण्यातिदेशेनमाता
महपार्वणेधर्मप्राप्तेःपूर्वप्रयुक्तत्वान्मंत्राणामूहप्राप्नोति॥आतिदेशिकस्यमंत्रसंस्कारान्तरस्या
यथाभावकऊहः।तत्रचपितॄन्हविषेअत्तवेआयंतुनःपितरइत्यादिमंत्रगतपितृशब्दस्यप्रकृतिव
न्मातामहादिश्राद्धेपिसमवेतार्थत्वादर्थंतिरानावान्नोहः॥तथाहि॥द्वेधाहिपितृशब्दःप्रयुज्यते॥क
चिज्जनकत्वोपाधिनापितायस्तुतुहन्तःस्यादित्यादिषु॥क्वचित्सपिंडीकरणंतस्माद्जन्यपितृत्वोपा
धिनायथाप्रेतेपितृत्वमापन्नेसपिंडीकरणहत्तु॥ततःप्रभृतिवैप्रेतपितृसामान्यमश्नुतेइत्यादिषु
अएवसर्वत्रपितृशब्दःप्रयुज्यते॥यस्मःपितृमस्तनुनक्षाश्राद्धसुपक्रमेत्॥पितृपात्रेषुप्रेतपात्रं
प्रसेचयेदित्यादिषु॥एवंचपूर्वोक्तेमंत्रजातेपितृशब्दस्यसपिंडीकरणंतस्माद्जन्यपितृत्वपरत्वात्त
स्यचमातामहादिष्वपिसत्त्वान्नोहः॥तथापूपतिवाएवदचोत्तरंयदेनदहतितस्माद्चंतोदेदितिप्र

श्रा॰म॰
९९

तिषेधादपिनोहः॥तथाःत्वरूपेचपिमंत्रेषुएतद्वःपितरोवासोमामदंतपितरइत्यादिषुविपूर्वोक्तिन्या
न्नोहाप्रतिषेधस्तत्त्वस्तुयमस्मात्रमंत्रतस्यासाधारण्याविषयत्वाद्व्रीहीण्णंमुमनस्यमानइत्यादिरेव
गंतव्यः॥यत्तुविष्णुवाक्यं॥मातामहानामप्येवंश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः॥मंत्रोहेनयथान्यायंशेषाणांमं
त्रवर्जितमितितदपिनपूर्वोक्तेषुमंत्रेषुऊहंविधाति॥यथान्यायमित्यनेनस्यायप्राप्तानुवादत्वप्रतीते
श्चतोयत्रतुशुंधंतांपितरःशुंधंतोपितारःशुंधंतोपितामहाइत्यादिषुपितामहप्रपितामहयोरुत्पारनेन
पितृत्वाच्छस्यजनकपरत्वोन्मातामहादिमात्रवर्गादिषुशुंधंतांमातरः॥शुंधंतांमातरइत्यादिरूपेण
प्राप्तस्योहस्यानुवादः॥नचप्रकृतावेकस्मिन्पितरिबहुवचनस्यासमवेतत्वाद्विकृतावेकवचनांत
एवप्रयोज्यइतिवाच्यं॥प्रकृतौबहुवचनस्यासमवेतार्थत्वेविकृतावपिविकृतस्यैवप्रयोगइतिनव
नैषाप्राप्ताधिकरणेस्थितत्वात्॥एवंचशुंधंतांमातामहाःशुंधंतांमातरइत्याद्येवोहः॥येषांचपितृभ्यः
स्वधोच्यतांपितामहेभ्यःस्वधोच्यतांप्रपितामहेभ्यःस्वधोच्यतामितिशुंधनमंत्रास्तेषामपिपूर्वोक्त

राम॰
९९

मायेननप्राप्नोतितथापिवचनेनानेनविधीयते॥तथायूपतिवाएतद्दचोल्हरंयदद्दतितस्माद्दंनोदे
दितिसामान्यश्रुतिरथनयाविशेषश्रुत्याबाध्यतेइत्येपितायुक्तंतुल्यायथायथाप्राप्ताबाधकत्वेनोपपं
न्नस्यवाक्यस्यनश्रौतनिषेधबाधकत्वमिति॥अतोन्नकमंत्रेषुघोहइति॥॥आमश्राद्धकालमाहगा
लवः॥आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेपराह्णेपार्वणंभवेत्॥एकोद्दिष्टंतुमध्याह्नेप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति॥
अन्नासंभवनिमित्तकआमश्राद्धेयंकालः॥एवंप्रतिनित्यश्राद्धेतुस्मृत्यंतरे॥मध्याह्नरतोयस्तुकु
तपःसत्त्वदाहता॥आममात्रेणतत्रैवपितृणांदत्तमक्षयमितिहेमाद्रावपरार्केच॥पाकाभावानिमि
त्तकेस्त्र्यधिकारिकेचामश्राद्धेप्रातर्मध्याह्नोत्तरकालयोर्विकल्पइतिकेचित्बहूनाब्राह्मणानाम
लाभेएकेनापिकार्यं॥अन्नाभावेद्विजाभावेतीर्थेपिमहालये॥एकस्मिन्दीयतेचान्नमध्यान्पिंडन्
ष्टपकष्टयगितिवचनात्॥एकस्याप्यलाभेदेवतः॥पात्रालाभेखिजंकृत्वापितृयज्ञविधिनेरःनिधा
यवादर्नेचिद्भासनेषुसमाहितः॥प्रोषानप्रैषसंयुक्तंविधानंप्रतिपादयेत्॥सर्वाभावेक्षिपेदग्नौगवे

श्रा॰म॰ ८१

रद्योर्दयाप्युवा॥नैवप्राप्तस्तत्रोपोस्तिपैतृकस्य विशेषतः॥श्राद्धंसंपन्नंजुसपन्नमित्याद्याःप्रैषाजुप्रैष
तान्स्वयमेवदेदित्यर्थः॥आमहेमपक्वयोःकालांतरेब्राह्मण्यदानं॥सर्वथाश्राद्धाशक्तौदेवलः॥पिं
डमात्रप्रदातव्यमभावेदव्यविप्रयोः॥श्राद्धदक्षितुसप्राप्तेनचेनिरन्नोपिवेति॥दैवीपुराणे॥सकुन्नि
पिंडदानंचसंपाद्यःपायसेनवाकर्तव्यमित्यपिप्रोक्तंपिण्याकेनेंगुदेनवागुडेनवेतिवापाठः॥संयावो
गोधूमविकारः॥पिण्याकस्तिलकल्कः॥इंगुदेतापसतरुफलंश्रंगिराः॥कपित्थबिल्वमात्रान्वापिंडान्द
द्यान्विधानतः॥कुर्कुटांडप्रमाणान्वाकेषामलकैःसमान्॥बदरेणसमान्वापिदद्याच्छ्राद्धस्यमन्वितः
पिंडदानेयदाशक्तौतर्पणमवरूपकंकर्तव्यं॥तिलैःसमाष्टभिर्वापिसमवेतंजलांजलिं॥नक्तिनयासमु
द्दिश्यमुद्यस्माकंप्रदास्यति॥ततःकृतमित्यसंप्राप्यगोस्मोवापितावाक्तिकमित्यविशाष्ट्युक्तपित्रचन
तु॥स्मृत्यंतरे॥तस्मान्निवारादेरद्याप्पिंडान्वाविधिपूर्वकं॥तिलोदकैःपितृन्वापितर्पयेत्स्नानपूर्वकं॥
अग्निनावादहेत्कक्षंश्राद्धकालेसमागते॥तस्मिन्श्रोपचसेदक्षिजपेद्वाश्राद्धसंहितामितिस्मृत्यंतरे॥ रा॰म॰ ८१

स्यापेननवत्येवोदः॥नन्वस्त्वेवमत्रएतद्वःपितरइत्यादिमंत्रेषुपितृशब्दगतबहुवचनेनपितृशब्देन
नकपरोपिलिंगसमवायात्मित्रपितृसमुदायेवर्त्तते॥ताहशस्यचविष्ठतोमातामहादिश्राद्धेःसम
र्थत्वात्प्रकृतिवदेवमातामहामातामहेषुमातामहाइत्यूहेकार्यमंत्रेषुवाक्यान्निषेधोऽनरूप्यमंत्रेषुक
र्थंनप्राप्नोतीतिचेतउच्यते॥पितृशब्दस्तावत्उभयोवाचकइत्युक्तं॥तत्रजनकपरत्वोपाक्तिपमाणे
गौणीप्रसक्तेरितरपरएवगृह्यते॥एवंचबहुवचनमप्युपपन्नंभवति॥एवंचकृतोयाहशःशब्दः
र्यस्ताहशएवविकृतानितिनोहप्रसंगः॥अत्रपितामहचरेणः॥पितरेतत्तेघर्मित्यादिषूहविचारा
नवकाशः॥एतस्यापिलापमात्रत्वेनमंत्रत्वाभावात्॥यत्रयाज्ञेषाणंमंत्रवर्जितमित्युक्तायाश्रद्धा
नांतयामिलापप्रसक्तो॥अतोपोरूषेयेवैदिकप्रसिद्धेमंत्रशब्देमुख्योऽन्यत्रगौणः॥अतएवनाव
र्षपादेउहेप्रवरनाम्नाममंत्रत्वमित्याहभगवान्सूत्रकारः॥तेषांलोकेप्रयुज्यमानत्वात्॥ए
कोद्दिष्टेपिशेषंपूर्ववदाचरेदितिपार्वण्यतिदेशात्सिद्धनिमं॥लोकादित्यादिकृत्प्रागमसुदोवचनं

श्रा॰म॰ क्षाधितस्तथास्तुधंतां पितर इत्यादिषु न्यायादेवबाधितत्वात् एकवन्मंत्रान्नूहेनैकोद्दिष्टइतिविष्णुवाक्येनप्र
८९ तिप्रसूयते॥ अस्यार्थः॥ एकोद्दिष्टश्राद्धे तत्प्रयोगे क्रियमाणे मंत्रानेकवत् यथानवतितथाऊहेदितिक्रि
याविशेषणं॥ एतद्वःपितर इत्यादिषु तु न्यायादेवप्राप्तऊहोनेनवाक्येनविधीयते॥ इदंचपुराणप्रेतैकोद्दि
ष्टसाधारणं॥ प्रेतैकोद्दिष्टेतुआश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेपितृपदनिवृत्तिरेवोक्ता॥ वैलवेतुएकवचनवि
धानं॥ एवंचएतद्वःपितर इत्यादौ एतत्तेप्रेतइत्यूहः॥ यत्तुकैश्चिदुक्तं पुराणैकोद्दिष्टंपार्वणवदेव॥ प्रेतै
कोद्दिष्टेतुविष्णुवाक्येनप्रेतशब्दैकवचनयोरूहोविधीयते॥ तत्रसपिंडीकरणाभावेनपितृत्वानुत्पत्तेः॥
अतएवाश्वलायनेननपितृपदनिवृत्तिरुक्तेति॥ तन्न॥ अस्यवाक्यस्यप्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वेप्रमाणाभा
वात्॥ प्रेतशब्दोहाप्रतीतेः॥ उभयविधानेवाक्यभेदात्॥ पुराणैकोद्दिष्टेतद्योग्यपितृपदयुक्तमंत्रप
र्युदासार्थमितिस्थलपाठिःपितृव्याद्येकोद्दिष्टएवावाहनादिमंत्राणांपर्युदासार्थइतिकल्पतरौ॥ उभ
यमप्येतत्प्रमाणशून्यंमोगस्त्रीणांस्त्र्यापुत्रस्यचैकोद्दिष्टेमंत्रपर्युदासार्थमितिपितामहचरणाः॥ राम॰ ९०

स्त्रीणाममंत्रकंश्राद्धंतथाशूद्रसुतस्यच॥ शांडिल्यश्रुवताद्वैतत्रेचकृपुंस्सदैवतेदितिमरीचिस्मरण
त्॥ स्त्रीणांसुतस्यचेतिसप्तम्यर्थेषष्ठी॥ द्विजादुपनयनात्प्राक्कृतेचेस्त्रीशूद्रासुताअमंत्रकंकुर्युरित्य
र्थः॥ अत्रस्त्रीणामिति कृतविवाहस्त्रीपरमितिहेमाद्रिः॥ अमंत्रकमिति वैदिकमंत्रनिषेधोनतुपौरा
णानामितिदिक्॥ ॥इत्यूहविचारः॥ ॥अथैकोद्दिष्टतत्स्वरूपमादयाज्ञवल्क्यः॥ ॥एकोद्दिष्टंदैवहीनं
मेकार्घैकपवित्रकं॥ आवाहनाग्नौकरणरहितंह्यपसव्यवत्॥ उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेविप्र
विसर्जने॥ अभिरम्यतामितिवदेद्ब्रूयुस्तेभिरताःस्मदेतिकात्यायनः॥ स्वदितमितितृप्तिप्रश्नःसुस्वदि
तमित्यनुज्ञेति॥ आश्वलायनसूत्रानुसारिणांतुएकोद्दिष्टेप्यग्नौकरणादयोधर्माःपार्वणवदेवभवं
ति॥ तत्सूत्रेअथातःपार्वणेश्राद्धेकाम्यआभ्युदयिकेएकोद्दिष्टेचेतिचत्वारिश्राद्धानिप्रक्रम्याग्नौकरणा
दिधर्माणांसमानविधानतयोक्तत्वात्॥ अतएवगृह्यकारिकायां॥ अन्वष्टक्यंचपूर्वेद्युर्मासिमास्यथपा
र्वणं॥ काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमं॥ चतुर्ष्वाद्येषुसाग्नीनांवह्नौहोमोविधीयते॥ पित्र्यब्रा

श्रा·म· ९० स्त्रणादस्तस्याऽउत्तरेषु चतुर्थपातिऽ एकोद्दिष्टे पाणिहोमउक्तः॥ सगच्छते॥ सपिंडीकरणं तगति एकोद्दिष्टे
पाणिहोमो मन्त्रहोम एव न भवतीति केचित्॥ तच्चिविधं॥ नवं नवमिश्रं पुराणं चेति॥ तत्र नवमाद्दं गिरा
॥ प्रथमेह्नि द्वितीयेह्नि पंचमे सप्तमे तथा॥ नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यत इति॥ वसिष्ठः॥ सप्तमे
ह्नि तृतीयेह्नि प्रथमे नवमे तथा॥ एकादशे पंचमे स्युर्नवश्राद्धा विपद्दूस देति॥ षण्णां नवश्राद्धानामनंतरं
कर्तव्यं मासिकं नवमिश्रं तदाह स्वलायनः॥ नवमिश्रं षडुत्तरमिति॥ प्रत्याब्दिकादि पुराणः॥ चांद्रायणेन
प्रश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके॥ एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयत इति हारीतेन मासिकान्तरमाब्दा
ब्दिकोदेः पुराणपदेन व्यवहृतत्वात् एवं पार्वणमेकोद्दिष्टं चोक्तं॥ संप्रत्यनयरूपसपिंडनमुच्यते॥ लौगा
क्षि॥ श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिंडनमिति॥ षोडशश्राद्धान्याह जातूकर्ण्यः॥ द्वादश प्रतिमास्यानि
आद्यषाण्मासिके तथा त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडशेति॥ आद्यमूनमासिकं॥ एवं षाण्मा
सिकाब्दिक ऊनषाण्मासिकोनाब्दिकपरौ॥ द्वादशमासिकानां भिन्नतयोक्तत्वात्॥ तेषां तु कालमा श्राम· ९०

ह याज्ञवल्क्यः॥ मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं॥ प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेहनीति॥ पैठीनसिः
मासिकानि स्वकाले तु दिवसे द्वादशेपि वेति॥ आद्यमासिकं मरणदिने प्राप्तमेकादशेऽनुत्कृष्यते॥ एवं
सांवत्सरिकमपि मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेहनि॥ प्रत्यब्दं तु तथा भूतं क्षयाहं तस्य तं विदु
रिति स्मृत्या मरणतिथौ प्राप्तमेकादशे कृष्यते अत एव गोभिलः ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनले
थवा॥ पुनश्च भोजयेद्विप्रान् द्विरावृत्तिर्भवेदिति इदं चाद्यमासिकाद्य सिध्यर्थमिति पितामहचरणाः॥ संप्रति
केषांचित् द्वितीयवर्षाद्यतिथौ क्रियमाणे प्रथमाब्दिकव्यवहारस्तन्न मात्॥ न चाद्यं तेन वमाब्दिकमि
ति श्रुतत्वात्तद्व्यवहारोपपत्तिः॥ मासपक्षतिथिस्पृष्टइति वाक्यस्य प्रथमवर्षाविषयत्वं ततयोपदृष्टेनैवा
कानावात्॥ मासिकेषु मासादौ नवं मासिकमित्याद्यद्वितीयामासिकव्यवहारस्य सर्वैर विप्रतिपत्तिः
रीकारान्न पन्तु लौगाक्षिवचनं मासादौ मासिकं कार्यमाब्दिकं वत्सरे गते॥ आद्यमेकादशे कार्यम
धिके त्वधिकं न वेत् न दृष्टगत इति व्याख्येयं केचित्तु॥ मासिकस्योत्कर्षे वार्षिकस्यापकर्षमिति वन

श्रा.म.
९२

चनेनविधीयतइति॥एतेनयन्माधवाचार्यैर्द्वितीयाब्दाद्यदिनक्रियमाणस्याद्याब्दिकस्यप्रमादान्मलमासमा
सेप्रथमाब्दिकंकार्यमितिवाक्यानुसारेणमलमासेकर्तव्यत्वमुक्तंतदप्यपास्तं॥यत्तुप्रत्यब्दं॥आब्दि
कंप्रथमंयस्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे॥त्रयोदशेतुसंप्राप्तेकुर्वीतपुनराब्दिकमितिमलमासेप्रथमाब्दिकं
विधायकयमवाक्येसंप्राप्तेकुर्वीतपुनराब्दिकमितिमलमासेप्रथमाब्दिकंविधायकयमवाक्येसं
प्राप्तइतिपदंस्वारस्याद॥अन्यथासंप्राप्तपदस्यानर्थक्यपरत्वव्याख्यानक्लेशःस्यात्॥पुनराब्दिकंद्विती
याद्याब्दिकंत्रयोदशेमासिप्राप्तेकार्यमित्येतदपिमासपक्षवाक्यप्रमाणमेवनश्यतइति॥यत्तुप्रत्यब्दं
द्वादशेमासिकार्यांपिंडक्रियासुतैः॥क्वचित्त्रयोदशेपिस्यादाद्यंमुक्त्वातुवत्सरमितिवचः॥द्वादशेमा
सतीतेप्रत्यब्दंपिंडक्रियाश्राद्धंकार्यंक्वचित्मलमासवतिवर्षेतुआद्यंवत्सरमाद्याब्दिकमुक्त्वात्रयोद
शेमासप्रतीतेकार्यं॥आद्याब्दिकंतुत्रयोदशमासमध्यएवकार्यमिति॥यावदितिव्याख्यसा[illegible]मु
क्तं॥तदपि॥एतद्वचनेहिमलमासवतिवर्षेसतित्रयोदशेतीतेआब्दिकंकार्यमित्येवविधीयते॥

राम.
९२

नान्यत्किंचित्॥यत्तुमासपक्षवाक्येनप्राप्तं॥मलमासमृतस्याद्याब्दिकेतुसत्यपिमलमासेप्रथमादि
नएवकार्यं॥दाहादिसपिंडनांतकृत्यस्यमलमासेप्रतिप्रसूतत्वात्॥यत्तुमिताक्षरायामाद्यमेकाद
शाहनीत्यत्राद्यपदेनैकोद्दिष्टांतरप्रकृतिभूतमेकोद्दिष्टमुच्यतइति॥तत्रप्रमाणंचिंत्यं॥अतआद्या
ब्दिकमाद्यमासिकंचैकादशेह्न्येकोद्दिष्टेनसहतंत्रेणकार्यं॥द्वितीयाद्यदिनकार्यतयाविहितेनतु
शुद्धमासएवेतिदिक्॥एकादशाहकर्तव्येकोद्दिष्टप्रक्रमेकौर्मे॥एकादशेह्निकुर्वीतप्रेतमुद्दिश्यभावत
द्वादशेवाथकर्तव्यमनिंद्येप्यथवाहनि॥तत्क्रमएवबौधायनः॥एकोद्दिष्टंतुएवस्याद्द्वादशेहनिवा
पुनः॥अथवोर्ध्वमयुग्मेषुकुर्वीताहस्सुशक्तितः॥अर्धमासेथवामासेऋतौसंवत्सरेपिवेति॥ऊन
मासिकालमाहश्लोकगौतमः॥एकद्वित्रिदिनेन्यूनेत्रिभागेनोनएववा॥श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनिकुर्या
दित्याहगौतमइति॥एकद्वित्रिदिनैर्न्यूनेत्रिभागेनवाद्येषष्ठेद्वादशेचमासिन्यूनंइत्यपरः॥केचित्तुएकदिनता
पक्षमासत्रिपक्षाद्यैर्मृतस्यपंचम्यादाहन्मासिकान्याचरंति॥तद्भ्रमस्त्वलकं॥षष्ठ्यांमृतस्यपंच

श्रा.म. स्यां मासवर्षयोः समाप्तिरेवमवतिनत्वेकदिनन्यूनताप्तिनेन षष्ठ्यादौ मृतस्य चतुर्थ्यादौ वैवकार्यं न तु
९२ पंचम्यादाविति अत एकादेन तु षण्मासादावपि वा त्रिनिःन्यूनः संवत्सरश्चैव स्यात् तथा षाण्मासिके त
देतिजातूकर्ण्येन एकाहन्यूनताभक्ताः संगच्छते॥ यत्तु षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते मासि
कानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वेति पैठीनसिवचनं तदपि मासमसमाप्तेः पूर्वेद्युरित्येवं व्याख्येयं न तम
ताहात्पूर्वेद्युरिति एकाहेन त्वित्यादिविरोधात्॥ यत्तु केचिदहः परे तिथिपरं व्याख्यातं तदपि प्रमाणाभावा
दुपेक्ष्यं॥ ऊनमासिके कालांतरमाह गालवः॥ मारणाद्द्वादशाहे स्यान्मासान्यूने वोनमासिकमिति ऊनेषु कं-
चित्कालं निषेधति गार्ग्यः॥ नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे॥ ऊनश्राद्धं न कुर्वीत पुत्रधनक्षयादिति
॥ पुराणे सपिंडीकरणार्वाक् कुर्यात् श्राद्धानि षोडश एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु इति॥ षोडश
श्राद्धे षाहिताग्नेर्विशेषमाह जातूकर्ण्यः॥ ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यत् श्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत्॥ अधस्तु कारयेद् रम.
दाहाहिताग्नेर्द्विजन्मन इति॥ एतानि च षोडश श्राद्धानि द्वादशाहे वा सपिंडनात्पूर्वं ततः प्राग्वृद्ध्यवसरे त्वेकदिने प ९२

कृष्यंते॥ मासिकं चोदकुंभं च यद्यदंतरितं भवेत्॥ तत्तदुत्तरसातंत्र्यादनुष्ठेयं तन्त्रतः॥ इति वाक्यात्सू
र्वपूर्वमुत्तरेण सहोत्कृष्यते वा तदा त्रिंशिकादिपितृमातामहादिपार्वणादितत्सर्वेषां आरादुपकारका
णां संभवे तंत्रपाकादिसंनिपातिनां च तंत्रं निर्विवादं॥ देशकालकर्तॄक्यात्॥ द्वंद्वपदतंत्रं तु सावाप्य प्राजा
पत्येष्टिवत्संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्प्रधानस्वरूपविप्रभोजनपिंडदानानामपि तंत्रेणैव सुकं॥ व्याक्तचरण
स्क॥ वंशस्यान्यग्रयंतरादिनासमन्दर्शप्राजापत्यानित्यादिद्वयासमानाधिकरणसंख्यापावावगते ने
दानां कर्मणि देशकालाद्यैक्ये पितं त्रतास्तितथापि कर्मसमानाधिकरणसंख्यावगतेर्नैदानां नत्वा॥ श्र
त्येकापितया नैगकारादित्याह॥ अयं च तदाशयः॥ योऽन्यत्रिकर्मसमानाधिकरणसंख्याकृतौ
ष्टयत्वकनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यादिति स्वत्रानुसारात्पृथक्गुणविशिष्टाभ्योऽपि पृथक्कानि सं
ख्यामात्रविशिष्टान्येव वा कर्माणि विहितानि तेन तत्र यांत्रुतद्वाधः स्यात्॥ अस्मासादिनिस्कैवेजात्यमा
त्रावगतेस्तंत्रत्वेन कस्यचिद्बाधः॥ समदर्शप्राजापत्यान्यग्निस्त्यादि द्वयसमानाधिकरणसंख्यावग

तन्नेदेषुकर्मसुदृष्टफलत्वाभ्याससंख्यायाश्चाकृतत्वान्नतद्बाधः॥मृताप्ताब्दादिवृद्ध्यगतास्समदर्शगादिसंख्यानुयो
तंतत्वेपिनैवबाध्यते॥इतिदिक्॥॥अथवृषोत्सर्गः॥॥तत्कालःपृथ्वीचंद्रान्मते॥एकादशाहेप्रेतस्यय
स्यनोत्सृज्यतेवृषः॥पिशाचत्वंस्थिरंतस्यदत्तैःश्राद्धशतैरपि॥कालांतरेनविष्णोत्तरेकार्त्तिक्यामथवा
माघ्यामयेनवायुधिष्ठिरः॥चैत्र्यांवापितृतीयायांवैशाख्यांवाद्वादशीक्रिया॥विष्णुधर्मोत्तरेपिअश्वयुक
शुक्लपक्षस्यापंचदश्यांनराधिप॥कार्त्तिक्यामथवामासिवृषोत्सर्गंतुकारयेत्॥कारयेदितिणिज
विवक्षा॥ग्रहणेहेमहाभुरथेतथाचैवायनद्वये॥विषुवद्दितयेचैवममतातिबांधवस्यच॥उत्सर्जेत्री
नकंरवैकौमुद्यासमुपागमे॥नीलकंठेनीलवृषस्तस्यलक्षणंवक्ष्यते॥कौमुदीआश्विनकार्त्तिकयोः
पूर्णिमा॥अकरणेमिताक्षरस्यपुराणे॥नकरोतिवृषोत्सर्गंतीर्थेवापिजलाञ्जलिं॥नददातिसुतोपस्तु
पितुरुच्चारएवसः॥पुरुषोत्सर्गस्तुल्यादित्यर्थः॥तद्देशाकालिकापुराणे॥अरण्येचत्वरेवापिगोष्ठेवामोच
येद्वृषं॥नगदेमोचयेद्विद्वान्नकामपरसुफलंफलं॥न्यासेपि॥प्रागुदक्प्रवणेदेशेमनोज्ञेनिर्जनेवने॥ रामः ८३

कार्यइतिशेषः॥वृषलक्षणंब्राह्मे॥वृषभःकुलसारस्कयत्यक्तस्तुन्निरायणःमनोज्ञोदक्षिणोयस्यसर्वल
क्षणसंयुतः॥विष्णुरप्याहतत्रादावेववृषभंपरीक्षेतजीववत्सायाःपुत्रंसर्वलक्षणोपेतंनीलंलोहितं
वापुच्छपादेषुसितंशुक्लंवृषस्याच्छादवृषकं॥नीललक्षणंरेवाखंडे॥ब्रह्मपुराणे॥लोहितोयस्तुवर्णे
नमुखेपुच्छेतुपांडुरः॥श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यते॥चरणाग्रमुखंपुच्छंयस्यश्वेतानिगोप
ते॥लाक्षारससवर्णश्चतंनीलमितिनिर्दिशेत्॥वृषःसएतमोक्षव्योनसधार्यगृहेभवेत्॥एषव्यावह्व
पुत्रापत्येकोपिगयांव्रजेत्॥यजेतवाश्वमेधेननीलंवावृषमुत्सृजेत्॥इदंत्वर्थवादमात्रं॥अथविधि
र्विष्णोत्तरे॥सांडंनीलंशंखपादंसर्पौदंश्वेतपुच्छकं॥गोविद्रष्टुर्निरसितिंमुत्सृजेतविधिंशृणु॥मातर
स्यापयित्वाचपूजयेत्कुसुमाक्षतैःआत्तम्यात्तदंततःकुर्यात्स्त्रिरासुदककारकं॥अकालमरणाश्वमवस्य
कन्योक्तितैः॥तत्रुद्रान्जपित्वातुस्थापयेत्पुत्रदेवतं॥रुद्रान्रुद्राध्यायंजपित्वारुद्रदेवतंकलशंस्थापये
दित्यर्थः॥सुसमिद्धेततःकृत्वावह्निमंत्रपुरःसरं॥आज्येनजुहुयात्षड्भिःएषगाहुतिसंस्कृतैः॥पौष्णमंत्रै

श्रा॰म॰ ९४ स्ततः पश्चाद्धुत्वा वह्निं यथाविधि॥ एकवर्णं द्विवर्णं वा लोहितं श्वेतमेव वा॥ चतस्रो वत्सतर्यश्च ताभिः सार्धम
लंकृतां तासां कर्णे जपेद्द्विजपतिर्वा वलिनं तु तं॥ दशामितेन सहिताः क्रीडध्वं हृष्टमानसाः॥ ततो वामे त्रि
शूलं च दक्षिणे शंखमालिखेत्॥ अंकितं शंखचक्राभ्यां चर्चितं कुसुमादिना॥ पुष्पमालाकृतं ग्रीवं श्वेतव
र्णेश्च छादितं॥ विमुंचेद्वत्सिकाभिश्च तस्मिन्वलिनं वृषं॥ देवालये गोकुले वा नदीनां संगमे तथाऽप्युक्तं
गमुनिना विधानं वृषमोक्षण इति जपे विशेषो विष्णुधर्मोत्तरे॥ रुद्रं जपन्मुक्त्वा तथैव पौरुषं सूक्तं कूष्मां
डानि तथैव च॥ पौरुषं सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं॥ यद्देवा देवहेडनमिति कूष्मांडाः॥ आदित्यपुराणे॥ सावि
त्रीं च जपेत्तत्र तथा चैवाघमर्षणमिति॥ पारस्करोऽपि विशेषमाह॥ तथालंकृत्य तान्सर्वान्रुद्राध्यायं सम
हितः॥ श्रावयेत्पौरुषं सूक्तं तथाप्रतिरथानि चेति॥ अप्रतिरथान्याशुः शिशान इति द्वादशर्चः विष्णुध
र्मोत्तरे॥ मंत्रः पिता वत्सा इति जपेन दक्षसव्ये वृषवत्सकर्णे॥ अपसव्ये दक्षिणे॥ पिता वत्सेति मंत्रोप वृंहे राम॰
वत्सतरी संख्या या विशेष आदित्यपुराणे॥ अष्टौ वाथ चतस्रो वा यथालाभमथापि वेति॥ यथालाभे द्वे ९४

एकवेति॥ तथा च देवीपुराणे चतस्रो वत्सिका न द्वे द्वे वा संभावतोऽपि वा॥ वत्सः सर्वांगसंपूर्णकन्याका वसि
ष्ठन्वेत॥ एकैकेत्यर्थः॥ विवाहस्त्वेकवत्सया नीलेन न भवते सदेति॥ एकवत्सरी एकवर्षेति यावत्॥ तत्रैव॥ त्रि
हायणीर्धन्या निसुरूपाश्च योजिता इति॥ एवं यद्येका वत्सतरी तदा एकवर्षा॥ यदा द्वे चतस्रो वा तदा
त्रिहायन्य इति विवेकः॥ तथा गुर्विण्यः विसर्ज्याः सुरगुर्विण्योदेया गावोऽनपस्य वेति सौरपुराणोक्तेः॥ होमे
विशेषं विष्णुराह॥ गव्यां मध्ये सुसमिद्धेऽग्निम परिस्तीर्य पौष्णं चरुं श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु नः॥ इति चरु
त्वा हृषमानो योपस्कारमावाहयेदिति अपस्कारो दंकारः होमानंतरकृत्यं सौरपुराणे॥ ततो वृषं समानी
य अग्नेरुत्तरतः स्थितं सव्ये स्फिजि लिखेच्चक्रं शूलं वामेन दक्षिणे॥ कुंकुमेनांकयित्वादौ ब्राह्मणः सुस
माहितः स्फिजि वामकटिभागे तप्तेन धातुना पश्चादयस्कारोंऽकयेद्वृषं॥ कुंकुमेनांककरणं ब्राह्मणस्य
तप्तलोहेनायस्कारस्येति भेदः॥ तदुत्तरकृत्यं विष्णुधर्मोत्तरे॥ अंकितं स्नापयेत्पश्चात्स्नानेन तस्य तथा
पवेत् हिरण्यवर्णेति ऋचश्चतस्रो मनुजेश्वर॥ आपो हि ष्ठेति तिसृभिः शन्नो देवीति चाप्यथेति॥ हिरण्य

वर्णेतिचतस्यऋचोथर्वदेवसिद्धाःएतेचकरणेमंत्राः॥हिरण्यवर्णइतिचतस्यमुनिः॥अग्नोदेवाःशितिचतस्या
पयेदितिविघ्नकः॥स्नानेजलमादद्यात्पारस्करः॥अकालम्लानकलाङ्गनष्टोस्तदामवेष्टितानांसरलां
स्तसवस्त्रांश्चचूतपल्लवशोभितान्॥स्थापयित्वाचतुर्भिस्तुसंस्नाप्योवृषभस्ततः॥चतुर्भिर्वत्सिकाभ्या
स्नास्ततःसर्वान्निरूपयेत्॥ऊर्ध्वसमुद्भजेष्टाघाश्कानीयेवनिषेचनेइति॥अनंतरकृत्यंविष्णुधर्मोत्तरे
पि॥अलंकुर्यात्ततःपश्चाद्धर्मात्मेभ्यइत्यक्तितः॥किंकिणीनिस्वरम्यानिस्तयाचीनांस्तुकेस्तुने॥आदि
त्यपुराणेपि॥घंटालोहकृतांदद्याच्छृंगेचपटलंशुभं॥पटलंसुवर्णादिनिर्मितकोशः॥शिवधर्मोधर्मो
त्तरेरक्तपीतैस्त्रकुसुमैःकुंकुमाद्यैस्त्रवर्णकैः॥यथाशोभांसमालभ्यविन्नवेस्पूजमीदृषं॥अष्टांगुलैस्त्र
विस्तीर्णहेमपट्टविनिर्मितां॥राजतीचर्मणांवापिमातासुरनिविन्यसेत्॥तद्विधांद्रष्टमालांचपुष्पांति
कुमुदंचिता॥घंटांकांस्यमयींसुत्रांगलेबध्नीतसुस्वनांसुरैःसौवर्णरौप्यैश्चकेयूरांगदभूषितं॥पर
वस्त्रैर्विचित्रैश्चयथाशोभनवलंकृतं॥उत्सृजेदित्यर्थः॥विष्णुधर्मोत्तरे॥ततोतिकेजपेन्मंत्रमिमंप्रयत

मानसः॥वृषोहिभगवान्धर्मश्चतुष्पादःप्रकीर्तितः॥वृणोमितमहंभक्त्यासमारक्षतुसर्वतः॥इतिप्रार्थ्यद
षंडंतंगरहितंकुसुमांजलिः॥त्रिःप्रदक्षिणमावृत्यनमस्कुर्याद्यथाविधिः॥वत्सस्तुरवीनंतुगवामेतावा
न्विधिरिष्यते॥अथपेशान्याभिमुखतःकुर्यात्त्रीवोदृषंतया॥गावोवृषस्योनयतोवृषमध्येनिवेशयन्॥स
र्वेषांकंठेरवस्त्राणिस्नेषयेत्तुपरस्परं॥अयंहिवोमयादत्तसर्वासोपतिरुत्तमः॥तुभ्यंचतामयादत्ताः
पत्न्यःसर्वमनोरमाः॥संयोज्यैनिवृषंगोभिःपित्रस्तंतिवेदयेत्॥सव्येनपाणिनापुच्छंसमालभ्यद
क्षस्यतुदक्षिणेनापश्चादायसकुशाःसलिलास्ततः॥ततोगोत्रसमुच्चार्यअमुकस्याइतिब्रुवन्॥वृष
एषमयादत्तस्तंतारयतुसर्वदा॥सदेमसलिलंतस्माविमुच्चार्यविनिक्षिपेत्॥अन्नादिवामयादत्तइति
मंत्रोवकृगोपत्रेसमवेतःस्यन्एकद्विपत्रेकुरुतायइतिकेचित्॥अन्येतुवकृगोयुक्ताप्रयोगस्यैकद्विगो
युक्तप्रयोगस्यचप्रकृतिविकृतिभावान्नीदाणंनेदइत्यस्पैवयंवप्रयोगेमंत्रस्यलोपमाहुः॥पुत्रैचेत
त्॥अमुकस्याइत्यत्रैकोद्देशेवक्रियमाणेएकस्यनामग्रहेवहुपितृद्देशेनतुक्रियमाणेवहूनांनामेति

८६ अनंतरं कृत्स्नमाह विष्णुः ॥ वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कालयेद्दिशि इति कालयेत्स्वर्णोदयेत् ॥ तत्र मंत्रमाह स्म
एव ॥ एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडंतीश्चरथ प्रियेण मा हास्मह्यात्मादि ॥ कात्यायनस्तु मदास्मद्दीस्या
दि ॥ स्थाने मा नः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेति पपाठ ॥ ब्राह्मे अथ वृषे तु वृषोत्सर्गे दि
नाःषट्कोनिश्चित्य दैः ॥ ब्राह्मणानां दयात्किंचिद्धेनोत्सृष्टं तु निर्जने ॥ तस्मिन्दिन्नोन न येद्विनान्यं वृषपात्र
मसिति ॥ निर्जने केन चिद्यत्किंचिदुत्सृष्टं तदन्येन नेयं न च विभाज्यमिति ब्राह्मणान्वति दानावरे त्सर्पः पा
रस्कर ॥ बहुतोयतृणे रम्ये त्यक्त्वा यत्नाद्यः सगोपतिः ॥ वत्सतर्यश्चितास्सर्वास्तेन वसेत्कालयेत् ॥ अथ वागो
कुले त्यक्त्वा वृषो गोधनसंकुले ॥ शिवधर्मोत्तरे ॥ निर्गतं गोपतौ तत्र ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ दद्याद्द
क्षिणां तेषां ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥ सहिरण्यं सवत्सं तं यान्स्थानयत्तानपि ॥ दोत्रे प्रदद्यात्तत्सर्वं येनु चै
व पयस्विनी ॥ मुक्तवृषस्य धारिल्पतिनिषेधति पारस्करः ॥ विधारयेत्तं कश्चिन्न चक्रमनवाहयेत् ॥ न
दोयेद्वत्सधेनुं न चक्रमनवंधयेदिति ॥ ब्रह्मसे ॥ नासौ वाह्यो न तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्क्वचित् ॥ वृषो ८६

त्सर्गफलमुक्तं देवीपुराणे ॥ एवं कृत्वा यवाप्नोति फलं वाजिमखोदितं ॥ यमुद्दिश्य सृजेद्वत्सं सत्तं नेता विच
रणादिति ॥ एवं वृषोत्सर्गविधिं नरो यः करोति सस्तानिजपूर्वजानां ॥ उद्धृत्य तान्दुर्गतिपंकमव्या
यं स लोकं समुपैति शंभोः ॥ ॥ इति वृषोत्सर्गविधिः ॥ ॥ अथ मत्स्ये शय्यादानविधिः ॥ ॥ स च जीवत्कृत्या
दानेति कर्तव्यतातिदेशपरिपूर्णय इति तद्र्वकिउच्यते ॥ हेमाद्रौ भविष्ये ॥ तस्माच्छय्यां समासाद्य सा
रदारुमयीं दृढां ॥ दंतपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृतां ॥ हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगंडोपधानिकां ॥
प्रच्छादनपटीयुग्मं गंधधूपाधिवासितां ॥ तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ॥ अत्र हरिस्था
ने प्रेतेत्वच्छार्थके घृतनन्तं कलशं परिकल्पयेत् ॥ तांबूलकुंकुमक्षोदकर्पूरागरुचंदनं ॥ दीपिकोपान
हच्छत्रचामरासनभाजनं ॥ पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥ शयनस्थस्य भवति यदन्यदु
पकारकं ॥ भृंगारकरकाद्यं तु पंचवर्णवितानकं ॥ मंत्रस्तु ॥ यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया ॥ शय्या
ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥ यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥ शय्या ममाप्यशून्या

सुतयाजन्मनिजन्मनि॥दत्वैवं तस्य सफलं प्रतिपत्य विसर्जयेत्॥एकादशाहे पितयाविधिरेषः प्रकी
र्तितः॥विकीर्तितः॥विशेषश्चात्र राजेंद्र कथ्यमानं निशामय पातेनोपयुक्तं यत्किंचिद् दत्वा वाहनगाजनं॥य
द्यदिष्टं च तस्यासीत्तत्सर्वं परिकल्पयेत्॥नमेवं पुरुषं दैमेतस्यां संस्थापयेत्सदा॥पूजयित्वा प्रदात
व्यामृतशय्याय थोदिता॥प्रथमास्थो॥मृतकांते द्वितीयेह्नि शय्यां दद्यात्सुलक्षणं॥कांचनं पुरुषं तद्वत्
लनवस्त्रसमन्वितं॥संपूज्य द्विजदांपत्यं नानाभरणभूषितं॥उपवेश्य तु शय्यायाम मधुपर्कं ततो वदेत्॥द्व
शोऽमंगं च कुर्वंत देयाच कपिलाशुभेति॥शय्यादानफलं मत्विष्णो॥स्वर्गेपुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालयेत
था॥सुखं च सत्यसौ संतु शय्यादानप्रभावतः॥ताउ यंतिनतं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः॥न धर्मेण न
रशेनेन बाध्यते स नरः क्वचित्॥अपिपापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति॥विमानवरमारूढः सेव्यमानो
प्सरोगणैः॥आमृतसंप्लवं यावत्तिष्ठत्यातंकवर्जित इति॥अथोदकुंभश्राद्धं॥हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्च
ये॥एकादशाहात्प्रभृति घटस्तोयान्नसंयुतः॥दिने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः॥सपिंडीकरण

नंतरमपि वत्सरपर्यंतं देयइत्याह॥याज्ञवल्क्यः॥यस्य मे वत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं भवेत्॥तस्याप्यन्नं स
दकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति॥अत्र विशेषमाह मरनरत्नेगौतमः॥अर्दे वे पार्वणं श्राद्धं सोदकुंभमस
मकं॥कुर्यान्नित्याध्कि श्राद्धं संकल्पविधिनान्वहं॥पिंडदानं च नैरे कल्पिकं॥तथाचपारस्करः॥अह
रहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात्॥पिंडमप्येके निपृणंतीति॥अथ सपिंडीकरणं॥॥तत्कालाद
र्शेस्मिन्हेमाद्रौ रत्ने माधवीये॥न विष्णे च॥सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान्॥अनाहिताग्नेर्प्रेतस्य
पूर्णेब्दे नरतर्षभ॥द्वादशेह्नि निषष्टे च त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा॥एकादशे वापि मासि मंगलं स्यादुपस्थितम
ति॥एते च समकालाउ नयोरनग्निलेच्छया विकल्प्यंते॥षष्ठ इत्यत्र वर्षे हितमपि मासीत्यनुषज्यते सा
ग्नितपक्षपदानुषंगमासीत्यनुषंगमासीत्यनेनपौनरुक्त्यापातात्॥त्रिपक्षे त्रिमासीत्यादौ पूरणप्रत्य
यार्थे विवक्षयात्तृतीये मासे पूर्णेद्इत्यर्थः॥हेमाद्रौ तु त्रिमासं विहाय षड्वा नाहिताग्नेः कालास्तत्रापिअ
ष्टं ते सुदयागमे चेति द्वौ मुख्यावन्येन कल्पाइत्युक्तं॥बौधायनः॥अथ संवत्सरे पूर्णे सपिंडीकरणं त्रिप

श्रा॰म॰
९८

त्सेवात्तनीयेवामासिषष्ठेवैकादशेवाद्वादशेवैकादशेह्वेवेतिपैठीनसिः॥संवत्सरांतेविसर्जनेनवममा
स्यामित्येकइतिविष्णुः॥मासिकार्थवद्वादशाहस्याइंकृत्वात्रयोदशेह्निक्रियाइंकुर्यान्निंचवर्जंसूत्राणंद्वाद
शेह्निसंवत्सरांतरेयद्यधिमासोनवेत्तदामासिकार्थंदिनमेकंवर्धयेदिति॥अयमर्थः॥आशौचोत्त
रंद्वादशाहस्वहस्तुद्वादशमासिकानितेष्वेवाद्यद्वितीयषष्ठद्वादशदिनेषूनमासिकत्रैपक्षिकोनषाण्मा
सिकोनाब्दिकानिकृत्वात्रयोदशेह्निसपिंडीकरणंकुर्यात्॥तथाचमरणदिनाद्ययोविंशतिमेचतुर्वि
शतिमेवादिवसेविप्रस्यसपिंडीकरणं॥यदाप्रेतोग्निमान्कर्त्तानतदानुद्वादशेनः॥अनग्निस्तुयदावा
स्नवेकुर्यान्निरग्नदाप्रेतस्येदग्निमांस्तुस्यात्त्रिपक्षेवैसपिंडनमिति॥ताहृङ्गात्त्रिपक्षाएवकुर्यान्नान्यत्रे
तिनियमः॥अत्रहेमाद्रिणापूर्णेसंवत्सरेषण्मासेत्रिपक्षेवेतिगोभिलवाक्येपूर्णपदंषण्मासादिष्वप्यन्वे
तीत्युक्तंतदनुषंगेप्रमाणाभावादुपेक्ष्यम्॥पूर्णेइत्यत्रहत्त्रेक्तितःसपिंडीकरणंवत्सरादर्वतःस्यादि
मितिनागरखंडोक्तेः॥पितुःसपिंडीकरणंवार्षिकेमृतवासरइत्युशनःस्मृतेश्च॥अत्रषष्ठादिमासास्त्व

राम॰
९९

द्वाएववाच्याः॥आब्दिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यतइतिगार्ग्योक्तेः॥तेनचत्रिंशत्तिथिक्षयवृद्ध्याएव॥ननुक्ष
दिदर्शांतोपितृकार्येचचांद्रोमुख्यनस्यांतेपरिमायंतेस्मकजाहृद्धिहानितः॥मासएतेस्मृतामासास्त्रिंशत्तिथि
समन्विताइतिसिद्धांतशिरोमणिवचनात्॥तेनषष्ठमासादिषुचिकीर्षितेसपिंडीकरणेयदिमध्येमल
मासोगतस्यात्तदातमादायैवषण्मासादिगणनाकर्त्तव्यानतुषष्टिदिनात्मकएकोमासः॥यत्तुषष्ठ्याउदि
वसैर्मासःकथितोबादरायणैःपूर्वमर्धंपरित्यज्यकर्त्तव्याचोत्तरक्रियेतितच्छ्रावणेवर्जयेच्छाकमितिसम
दिचातुर्मास्यादिव्रतविषयं॥यदपिचांद्रस्तुक्त्वादिदशांतइतिब्रह्मसिद्धांतवचनंतदपिमासविशेषपुर
स्कृतमध्यादिमाद्यविषयं॥अन्यथाकृष्णाष्टम्यादौमृतस्यमासिकोनमासिकद्वितीयमासिकत्रैपक्षि
कतृतीयमासिकचतुर्थमासिकेत्यादिहेमाद्युदाहृतस्त्रैमासिकाद्यनंतरंविहितस्योनमासिकस्यदश
पूर्वत्रयोदश्यादावनुष्ठानापद्येत॥दर्शांतचांद्रमासस्यसमाप्तत्वात्॥एवमूनषाण्मासिकोनाब्दिकंया
ण्मासिकद्वादशमासिकोत्तरंचपंचदश्यादावापाद्येयातां॥नचैतदिष्टंकृष्णचतुर्दश्यांमृतस्यकृष्णत्रयोद

श्रा॰म॰ न्यायाद्बहुनामाम्नायिकोनाहिताग्निकापत्यादाहृतस्तत्र विरोधः॥ स्यादिति स्वयं साग्निको निरग्निको निरग्निक
९९ स्यासपिंडनं द्वादशाहे कुर्यात्॥ तथा च भविष्ये यजमानोऽग्निमान्राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत्॥ द्वाद
शाहे नरा कार्यं सपिंडीकरणं सुतैः॥ कात्यायनः॥ एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि॥ प्रकुर्वीता
ग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिंडतां॥ हारीतः॥ यदा तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमी भवेत्॥ सपिंडीकरणं
तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमानिति॥ दशमी रात्रिस्ततः परा या मावास्या तस्यामित्यर्थः॥ अतः साग्निकर्तृके
सपिंडीकरणे द्वादशाहो दशाहात्परतो यत्किंचिद्दिनं दशाहात्परतोऽमावास्या चेति त्रयः कालाः इति हेमाद्रौ॥
कालादर्शमाधवोक्तमते द्वादशाहे दिनमारभ्य वर्षमिति व्यानादेकादशाद्दामावास्येति॥ द्वावेव का
लाविति॥ तत्र योः साग्नित्वे द्वादशाह एव॥ साग्निकास्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चाग्निमान्भवेत्॥ द्वादशेऽहि त
दा कार्यं सपिंडीकरणं पितुरिति विज्ञानेश्वरमाधवाभ्यां स्मरणादिति कृत्यतत्त्वात्॥ हेमाद्रिणा त्वित्थं वा
निश्चिवा॥ अत्र च सानानग्निपदाभ्यां हिताहिताग्निपराणि प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्नीय स राम॰ ९९

न्नवेत्॥ इति सोमंतवाक्यात्॥ इति सौमंतवाक्यात्॥ एवं चौपासनाग्निमतोऽननियमेन द्वादशाहे किंतु य
स्मिन्कस्मिंश्चित्काले इति॥ तदा पिंडपितृयज्ञोयज्ञो लुप्यते दशाहमध्यवर्जितं॥ तथापि तत्काति
रिक्तस्य साग्नेः सपिंडीकरणे साग्नेः कर्त्तुः न द्वादशाहनियमः वाक्ये पितृपदग्रहणात्॥ एवमपुत्रादिना
ग्नेर्यदि पत्नी कर्त्री तदापि नायं नियमः॥ एवमाधाने साद्धाधिकृतायाः पत्न्याः पतिः करोति तदापि न
नियमः सर्वेषु वाक्येषु क्वचित्सुतैः क्वचित्पित्रोरिति स्मरणात्॥ अतो न तत्र नियमः॥ आनंत्यात्कुल
धर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात्॥ अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते इति॥ कुलधर्माणां सपि
डीकरणं विनानुष्ठानुमशक्यानां प्रथमं तती यव वर्षादिनुष्ठेयचूडाकरणादीनामन्येषां वाचारः
प्राप्तानां वृद्धिश्राद्धानांगकानामपि ग्रहणं शिष्टाचारात्॥ इदं च वचनं कर्तृप्रेतयोरुभयोरनग्नित्वे
साग्नित्वे कर्तृमात्रस्य वा साग्नित्वे द्वादशाहस्य पूर्वोक्तवचनैः प्राप्तत्वात् प्राप्तस्येबोधयति॥ प्रेत
मात्रस्य साग्नित्वे साग्नित्वे कर्तृमात्रस्य वा साग्नित्वे द्वादशाहस्य पूर्वोक्तवचनैः प्राप्तत्वात्॥ प्राप्तस्ये

श्रा.म. बोधयति॥ एतेन मासस्य मासिकत्वेनुत्तिपक्ष एव नियतः पूर्वोक्तवचनात् प्रामोनतत्र द्वादशाहाद्याश्रस्य

१०० एते च कालास्त्रैवर्णिकान्नवति॥ शूद्रस्य द्वादशाहाद्यनेव पक्षेतु द्वादशाह एव॥ तथा च सपिंडनमधिकृ

त्य विष्णुः॥ मंत्रवर्जं तु शूद्राणां द्वादशेहनि कीर्तितमिति॥ अद्यातात्पूर्वमेव सपिंडने क्रियमाणे

षोडशश्राद्धान्यपकृष्य व्याति॥ तथा च वृद्धवसिष्ठः॥ श्राद्धानि षोडशादत्त्वा न तु कुर्यात्सपिंडनमिति॥

सपिंडीकरणोत्तरं च स्वकाले तान्यावर्त्तनीयानि यस्य संवत्सरादर्वाग्विहिता तु सपिंडता॥ विधि

वत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश॥ एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं य

दा कुर्यात्तदा पुनः॥ प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपीति पैठीनसिस्मृतेः॥ सपिंडीकरणप्रा

श्राविनां तु नावृत्तिः॥ अवशिष्टत्रसपिंडीकरणं कृतं॥ तदूर्ध्वमासिकानि सुर्यथाकालमनु

ष्ठितिरिति कार्ष्णाजिनिस्मृतेः॥ सपिंडीकरणोत्तरकर्त्तव्यान्येव मासिकसंज्ञानि तान्यपि वृ राम.

द्धिप्राप्तावपकृष्य व्याति॥ तथा च माधवीये शाट्यायनिः॥ सपिंडीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि पु १००

नरप्यपकृष्यंते वृद्धयुत्तरनिषेधनादिति निषेधस्तु निर्दिष्टवृद्धितेत्रनुमासिकानि नतंत्रयेदिति॥ आ

पातपापंमरणं न नवेस्तु न रस्यतु॥ शाट्यायनि॥ एतन्मासानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा॥ अप

कृष्यापि कुर्वीत कर्त्तानांदीमुखं ततः॥ वृद्धिव्यतिरेकेणापकर्षे प्रत्यवायमाह गौतमः॥ वृद्धिश्राद्धवि

हीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्॥ स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिस्सह मज्जतीति॥ यत्तु मिताक्षरायां॥ अ

र्वाक्तः सपिंडने षोडशश्राद्धानि सपिंडनोत्तरं कार्याणीति मुख्यः पक्षः प्रमितित्तु गौणदस्तुक्तेतन्न॥

पूर्वोक्तवृद्धवसिष्ठशाट्यायन्यादिवचोविरोधात्॥ वर्षोत्तरदिनेष्यकृते सपिंडने गौणकालानाह

कालादर्शे ऋष्यशृंगः॥ सपिंडीकरणं श्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतं रौद्रहस्ते च रोहिण्यां मैत्रेनेवा समा

चरेदिति॥ रौद्रमार्द्रा मैत्रमनुराधा॥ सपिंडीकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः॥ गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्या

त्पात्रचतुष्टयं॥ अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥ ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेदि

ति॥ प्रेतपात्रोदकं सावशेषं त्रिषु पितृपात्रेषु आसिच्यते नार्घ्यपात्रोदकावसिष्टेन प्रेतस्थानविष्य

श्रा॰म॰ ध्येदिदयइतिपितामहादीनां॥कात्यायनोपि॥ततःसंवत्सरेपूर्णेचत्वारिपात्राणिसतिलगंधोदकैः॥पूर
२०१ यित्वात्रीणिपितॄणामेकंप्रेतस्यप्रेतपात्रंपितृपात्रेष्वासिंचतियेसमानाइतिद्वाभ्यांएतेनपिंडाव्याख्या
तइति॥चतुर्विंशतिमतेन॥चत्वारिहार्घपात्राणिअर्घ्यंपूर्ववच्छुचिः॥प्रेतपात्रंपितॄणांतुपात्रेषुनिक्षि
पेद्बुधः॥मधुवाताऋतायंजइत्यासंगछध्वमितिब्रुवन्॥येसमानाइतिद्वाभ्यांकेचिदिच्छंतिसूरयः॥एवं
पिंडंपृथुकर्तव्यंचरमंतुविसर्जयेदिति॥व्युत्क्रममृतस्यगोब्राह्मणादिहतस्यचसपिंडनंनास्तिव्युत्क्रमाच्च
मीतानांनैवकार्यंसपिंडनं॥तिमिताक्षरोदाहृतस्मृतेर्व्युत्क्रममृतपुत्रेणदर्शादौपितामहादीनामेवपा
र्वणंकार्यं॥ब्राह्मणादिहतेतान्नपतितेसंगवर्जिते॥व्युत्क्रमामृतेदेयंयेभ्यएवददात्यसावितिकात्याय
नोक्तेः॥यत्तुमनुः॥पितायस्यतुवृत्तःस्याज्जीवेच्चापिपितामहः॥पितुःसनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्प्रपितामहमिति
॥तत्रापितृपितामहवृद्धप्रपितामहेदेवत्रपकपार्वणविधिस्थर्यंकिंतुपितुःपितामहप्रपितामहेभ्यइतित्रये राम॰
णनियमार्थं॥पितुर्निमित्तगृहीत्वातत्संबंधित्वेनतस्यपितामहात्पूर्वमेवत्रपाडस्मर्थं॥एतादृशपार्वणेन २०१

चसहपितुरेकोदिष्टमपिकार्यं॥यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्पराभ्यांदद्यादितिवि
ष्णूक्तेः॥एतस्यायमर्थः॥पितामहेध्रियमाणेप्रेतेचपितरिपितुरेकंपिंडंमेकोदिष्टविधानेनविधाया
पितुर्यःपितामहस्तत्पराभ्यांद्वाभ्यांदद्यात्पितामहस्त्वात्मनःप्रपितामहःसंप्रदानत्वेनतःस्थितएवेति
प्रपितामहायततःपराभ्यांद्वाभ्यांचदद्यादितिमिताक्षरायां॥एतामामेवमनुविष्णुवचोभ्यांव्युत्क्रममृ
तादीनामपिसपिंडनंभवतीतिस्मृतिचंद्रिकादिषु॥पितुर्नामसंकीर्त्यपितरंदेवतात्वेनोद्दिश्यप्रपिता
महंतदादिकोस्थानुद्दिश्येदितितन्मतेमानवस्यार्थः॥पित्रेपिंडंनिधायपितामहात्पराभ्यामितितत्वा
यस्याप्युपलक्षणमितिवैष्णवस्यार्थः॥स्मृत्यर्थसारेतुएतत्द्वयमप्युक्तं॥विभक्तैरप्येतत्पृथक्कार्यं
किंतुज्येष्ठेनैवानवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिचषोडश॥एकेनैवतुकार्याणिसविभक्तधनेष्वपीति
स्मृतेः॥ज्येष्ठेप्रवसतितुतद्भिन्नेनयेनकेनापिदर्शाद्यंतंअवश्यंकार्यंकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्रा
दिभिस्त्वेकादशाहिकमपिकार्यं॥यत्त्वंत्येष्टिपद्धतौकन्यायसाकृतंकर्मसपिंडीकरणंपुनः॥तत्रायसा

श्रा॰म॰ १०२ पिकर्तव्यंचेतन्नाएंविहायतइतितत्त्वेनेपितृत्वमापन्नेसपिंडीकरणंद्वनुः॥अदितामेःसिनीवाल्यांपि
त्रयस्तःप्रवर्त्ततइतिमनुवचसासाग्निककनीयोसंप्रतिपिंडपितृपत्न्यानुरोधेनसपिंडनायकर्षविधा
नात्तंप्रतिबोध्यं॥इदंहिवचःपितृयज्ञस्यप्रमाणांतरासंसपिंडनप्रयोजकत्वबोधनेनेवार्थवत्॥नप्र
कारांतरेण॥अन्यस्यैतद्व्याकोपात्तस्यार्थस्यप्रमांतरैःप्राप्तत्वादितिकेचित्॥तन्न॥सत्यमेवमर्थवदे
तद्वाक्यंपरंतुज्येष्ठस्याधिकारस्येष्टप्रत्येवचरितार्थंनात्कंमंकनीयसोधिकारमपिकल्पयतिगौरवात्॥
अतोभ्राताताभ्रातृपुत्रोवासपिंडःशिष्यएववा॥सदपिंडक्रियांकृत्वाकुर्यादभ्युदयंतुतइतिपूर्वलिखि
तवाक्येनभ्रातृभ्रातृपुत्रादिपदैरर्धमेतवेदिमिनोतीत्यादिवत्त्वल्लक्षणयाभ्युदयिककर्तृमात्रस्यसपिं
डनाधिकारबोधेनकनीयसोपिप्राप्तेस्तद्विषयंकनीयसेतिवाक्यंःकृदिकामस्यकनीयसोपिस्यस्य
सारेएपगधिकारबोधनात्तद्विषयंवा॥परंतुकनीयसेत्यादिवाक्येस्वलमग्र्यं॥नगिरागिरेतिब्रूयादे
रंकृत्वोरूपमितिवद्यतीनामेकोद्दिष्टस्थानेपार्वणमाहोशनाएकोद्दिष्टंनकुर्वीतयतीनांचैवसर्वदा॥ रामः १०२

अदन्येकादशेप्राप्तेपार्वणंतुविधीयते॥इतिब्रह्मांडेवार्षप्राजापत्यान्यतमविवाहोढायास्तुसपिंडनंतद्भ
र्त्रादिभिःसह॥आसुरगांधर्वराक्षसपैशाचान्यतमोढायास्तुमातामहादिभिःसहेतिमिताक्षरादिषुस्प
ष्टं॥सहगमनेतुविवादनेरमतंत्रोक्तन्यनत्तासिदकार्यं॥नत्वर्चिकेनकर्तव्यंसपिंडीकरणंपुनः॥मान्त्र
तापिहितेनैकत्वंगतामंत्राफतिब्रूतेरितिस्मृतेः॥तत्रसहगमनभिन्नप्रकारेणमरणेपुत्रस्यवरेवसंयोज
नादि॥सहगमनेतुविम्वरेवस्थानेएकविधंद्योवोपवेशनंतुःस्थानएकंतस्याभ्यस्थानेपरपितामहादीनं
चत्रानेकंवोपवेशपद्धयोःप्रेतयोर्द्वयंपितामहादीनांचत्रयमितिपंचार्घ्यपात्राण्यासाद्यजलेनाप्लुत्यप
त्नीपात्रोदकंसशेषंनर्तृपात्रेअसिच्यभर्तृपात्रोदकंचशेषंपितामहादिपात्रेष्वासिच्यभर्तृपात्रशेषेणपर
त्न्येपितामहादिपात्रोदकेस्वपितामहादिभ्योघ्र्येदद्यात्॥एवंनत्वेतिस्वत्न्येपितामहादिभ्यश्चेतिपंचपिंडा
न्दत्वापत्नीपिंडंसंपूर्णभर्तृपिंडेनसंपूर्णेनिसंयोज्यसंयोजितेचसंपूर्णंचित्रेधाविभज्यत्राकल्पत्रयंपि
तामहादिपिंडेषुयोजयेत्॥नचपितृत्वावापत्नेनैवसपिंडनंनप्रेतेनेतिनियमः॥मातानावाचाःइतिसंदे

पः॥यदिमृतस्तस्मिन्निमित्तमारब्धकाश्चनेकेपुत्रास्तुस्तदासर्वैर्ज्येष्ठएवपितुरौर्ध्वदेहिकंकुर्यात्॥अन्वाष्टक्यास्तु
कनीयानपिसात्त्वात्पुत्रएवसर्वेष्टयःकुर्यात्॥नसपत्नीपुत्रोज्येष्ठएवतस्मिंस्तन्निरूपितपुत्रत्वाभावात्॥ए
कस्त्वेकस्यामेववितीसपिंडनंतुज्येष्ठेनपितुरवकेवलंपितामहादिभिः॥कनिष्ठेनतुमातुः॥पितृसपिंडनए
दिनांतरेवाकार्यं॥अत्रएकदिनसपिंडनपक्षेदिनांतरपक्षेवापितृसपिंडनोत्तरमेव॥संभवतिपितृना
वापन्नेनसंयोजयेद्येतसंयोजनायोग्यादितिकेचित्॥तत्रापिमातुःपितुश्चैत्येकोद्दिष्टद्वयमेव॥मातुरे
कोद्दिष्टंपित्रादीनांपार्वणमितितुसांप्रदायिकाः॥अयंसर्वोपिसपिंडनविधिरमंत्रकःशूद्राणामपिज्ञ
यः॥इतिसपिंडनं॥॥अथाभ्युदयिकश्राद्धं॥॥मार्कंडेयपुराणे॥॥नैमित्तिकमथोवक्ष्येश्राद्धमभ्यु
दयात्मकं॥पुत्रजन्मनितत्कार्यंजातकर्मसमंनरैः॥नैमित्तिकजातकर्मपदात्पुत्रजन्मनिमित्तकमेव
श्राद्धंनतुजातकर्मांगमितितूच्यते॥अतएवकर्मप्रदीपेन॥नाष्टकासुभवेश्राद्धंनश्राद्धेश्राद्धमिष्यते॥न
सोष्यंतिजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु॥सुखंप्रसवार्थंसोष्यंतीकर्म॥प्रोषितागतेचपुत्रेपितुःकर्मश्रा

द्धंगृह्यसूत्रेप्रसिद्धं॥यत्तुहेमाद्रौ॥वृद्धिश्राद्धंतुकर्तव्यंजातकर्मादिकेषुवै॥इति॥तत्राप्यतद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः॥अतःपुत्रजननेकेवलंनैमित्तिकमेवश्राद्धंनजातकर्मांगं॥अन्येषुतुकर्मस्वंगं॥तथाचहेमा
द्रौजाबालिः॥यत्नोद्वादशतिष्ठासुमेखलाबंधमोक्षयोः॥पुत्रजन्मवृषोत्सर्गेवृद्धिश्राद्धंसमाचरेदितिवि
ष्णुपुराणे॥कन्यापुत्रविवाहेषुप्रवेशेनववेश्मनः॥नामकर्मणिबालानांचूडाकर्मादिकेतथा॥सीमंतो
न्नयनेचैवपुत्रादिमुखदर्शने॥नांदीमुखंपितृगणमर्चयेत्प्रयतोगृही॥इति॥तत्रैवकात्यायनः॥गर्भाजीवनादि॥
नामान्नचौलगोदानसीमोपनयनेषुसवे॥स्नानाधानविवाहेषुनांदीश्राद्धंविधीयते॥इतिगार्ग्यः॥अथ
स्याधानादिवेकादिविष्टापूर्तेष्वपिपाकांते॥वृद्धिश्राद्धंप्रकुर्वीतआश्रमग्रहणेतथा॥जातस्यजातकर्मा
दिक्रियाकांडमशेषतः॥पुत्रस्यकुर्वीतपिताश्राद्धंचाभ्युदयात्मकं॥जातकर्मादिक्रियाकांडमपत्यसंस्
कारः॥पुत्रस्येतिपुंस्त्वमविवक्षितं॥अनुवाद्यगतत्वात्॥अतःकन्यायाअपिभवतितच्चसमंत्रकमेव
मंत्रबाधेमानाभावात्॥यत्तुजातकर्मादिसंस्कारानुक्त्वायाज्ञवल्क्यः॥तूष्णीमेताःक्रियाःस्त्रीणामिति

स्वधानांगमंत्रबाधार्थी यदिहि अप्सवन्तयेन चरंतीति वर्तनीयांतेन सांगतावनामुक्तातस्मान्नस्मीत्वंवि
धीयेतततःस्यादंगमंत्रबाधः॥ इदंतु यत्तापर्णं वैकाम्याइष्टयस्तासु पांसुकर्त्रबाइस्तत्रेष्टीनामिवक्रिया
णां॥ न च मांतपहोपात्तत्वात् प्रधानएव द्वस्तीत्वविधिनांगेपितेन कन्याजातेकमहिो वृद्धिश्राद्धंसमंत्र
कमेव न न वर्तीतिरिक्तः॥ यत्तु भूगतात पः॥ नागनिम्बानुपितन्नश्राद्धे कर्मविंदिकिमारम्भेदिनि॥ तद्यत्र प्रति
स्विकवाक्येनंदिश्राद्धमुक्तं तत्रैवोपसंक्रियते॥ अथवावाक्यांतरप्राप्तमंगित्वेएतत्पूर्वकाजतामात्र
मेवबोधयतिनकर्मांगितामपि॥ अतोनसंवंदनादावतिप्रसंगःपत्न्युद्वयेपिनाष्टकासुनवेच्छाद्धमित्या
दिपूर्वेक्तिकर्मद्विरोपवचोनित्यानुवादकमेवाननिषेधकं॥ प्राप्त्यभावात्॥ प्रधानाहूत्यासाप्तापनां
होमाद्याष्टत्तेरपवादःकर्मप्रदीपे॥ असदृधानिकर्माणिक्रियेरन्कर्मकारिणप्रतिप्रयोगंनैतास्यामी
तरःस्रद्रुमेवच॥ आधानहोमयोश्चैववैश्वदेवेतथैवच॥ बलिकर्मणिदर्शेचपौर्णमासेतथैवच॥ नवयज्ञे
चयज्ञज्ञावंदन्त्येवंमनीषिणः॥ एकमेवश्राद्धमेतेषुनष्टयक्पृथगिति॥ असकृत्पुनःपुनरित्यर्थःप्रति राम॰ १०४

दिनंप्रतिमासंप्रत्यब्दंचेतिप्रावृत॥ नवयज्ञआग्रयणेष्टिः॥ आधानइत्यादिश्लोकद्वयंपूर्वोक्तिकर्मणामेव
विवरणार्थं॥ नष्टयग्वाक्यं॥ अतोज्योतिष्टोमादिषु प्रतियोगंनवेत्सेव वृद्धिश्राद्धं होमादिनवयज्ञपर्यंते
षुनष्टयक्श्राद्धंकिंत्वाधानादौ कृतमेवश्राद्धमुपकरोतीतिनारायणः॥ पराक्रुनामककर्मान्निप्राद्यान
चौलोपनयनयनकर्माण्येकस्मिन्नेवकालेक्रियतेनदावृद्धिश्राद्धंतंत्रेणैववकार्यमितिपाचत्तंत्रे
व॥ गणप्र॥ क्रियमाणेषुमातृस्यःपूजनंसकृत्॥ सकृदेवननवेच्छाद्धमादौनष्टयगादिषु॥ यत्रयत्र
नवेच्छाद्धंतत्रतत्रचमातरः॥ पूज्याइतिशेषः॥ अनेकेषांपुत्राणांस्त्रीरूपाणांवापत्यानांसंजाती
यविजातीयानेकोपनयनोद्वाहादिसंस्कारदेशकालकर्त्रैक्ये वृद्धिश्राद्धंतंत्रेणेतिकश्चित्तन्न तुछंत
यायोगसिकरणेसर्वफलार्थनयावुधस्यापिज्योतिष्टोमादौरेकःस्यात्प्रयोगादेकमेवफलंनानेका
नि॥ एकयासामग्र्याएकमेवकार्यंजन्यत इतिनियमादित्युक्तं॥ तयेद्वाभ्युपनयनविवाहादिजन्यपरमा
पूर्वाणामनेकतत्रसंस्कार्यनिष्टत्वेवदंगान्युपिकश्राद्धजन्यानामंगापूर्वाणामपितन्निष्टतापत्तेः॥ न

च तत्संभवति॥ पूर्वोक्तनियमविरोधात्॥ अतः प्रयोगे वृद्धिश्राद्धमिति दिक्॥ तत्रैव कर्मादिषु च सर्वेषु
मातरः सगणाधिपाः॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयंति ताः॥ तास्त्र विशिष्य स्मृत्यंतरे उक्ताः॥ गौरी
पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तु
ष्टिः कुलदेवतया सह॥ विनायकेन सहिताः पूजनीयाः प्रयत्नतः॥ इति॥ अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे॥ प्रतिमा
सु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु॥ अपि वाक्षतपुंजेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः॥ कुड्यलग्ना वसोर्धारा स
प्तवारं घृतेन तु॥ कारयेत्पंच वा सप्त नातिनीचां न चोच्छ्रितां॥ आयुष्याणि च शांत्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः॥
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत॥ वसोर्धारासु च ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही इंद्रा
णी चामुंडाख्या देवताः पूजयंति शिष्टाः॥ षड्भ्यः इति गोभिलीयास्तु तत्सूत्रे पार्वणवद्यास्तानादिति नारा
यणवृत्तिकृत॥ कातीयानामप्येवमिति केचित्॥ मत्स्यपुराणे॥ उत्सवानंदसंताने यज्ञोद्वाहादिमंग
ले॥ मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनंतरं॥ ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च॥ चतुर्विंशतिमते॥

मातामहीस्तनः केचिदिच्छमाना ज्ञाद्विजातय इति॥ ततो मातामहस्य पार्वणानंतरं॥ अत्र बह्वृचवचनं तैः श्राद्धे
नराघास्त्रपय उच्यंते॥ मात्रादयस्त्र मनुष्यपितरः श्राद्धास्मिनो देवपाः॥ ऊर्ध्वविका सुपेतन्नेनांदीमुख
संज्ञिता इति॥ नांदीमुखा दिव्यपितर इति स्वनेद विवक्षयोर्देउपस्वरूपेत न विनोया॥ कर्मांगान्मुद्धिकेप्वे
ते एव देवताः॥ निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने तथा॥ ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मांगं वृद्धिवत्कृतमिति
वचनेन गर्भाधानादौ गंस्तत्पारिभाषिककर्मांगश्राद्धे वृद्धिश्राद्धदेवतातिदेशगत॥ पौष्टपदपौर्ण
मासी नांदीश्राद्धे तु विशेष उक्तो ब्रह्मपुराणे॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते
पितरः संप्रकीर्तिताः॥ तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु नांदीमुखाः स्मृता इति॥ अन्यकर्तृके तु कात्यायनः॥ स्वपि
तृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु॥ पिंडानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्॥ अत्र पितामहादिक
स्यापरः स्वपितृभ्य एव दद्यात्॥ तस्याभावे तु तत्क्रमादित्यत्र स्वपितृभ्यः इत्यस्यानुषंगात् इति हेमाद्रिः॥
तं पितरन्नपः संस्कारे पस्पि पितृणां क्रमस्तेन क्रमेण दद्यान्न तु स्वकीयेभ्यः पितृभ्य इति वाचस्पति मि

श्राद्धा॥ ये पुनरादत्स्ववचनेनानुक्ताधिकारास्तेतदा पेभ्य एव पितृभ्यो दद्युः॥ कात्यायनेनोदाहृतः॥ अथनग्नि
कोपिकुर्वीतजन्मादौ वृद्धिकर्मणि॥ पेभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य पार्वणं॥ अतश्च साग्निकश्चेवनं
वस्थितकारबोधकेवाक्ये साग्निकग्रहणमुपलक्षणं॥ वसिष्ठः॥ पूर्वेद्युर्मातृकश्राद्धं कर्मदिवसे पैतृकं त
था॥ उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु॥ हेमाद्रौ तु पः॥ एकदिने स्वरात्कश्चेदेकस्मिन् पूर्ववास
रे॥ श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तांत्रिकं॥ इदं मनुः॥ अशक्तावेकदिन एव कालभेदेनानान्दीश्राद्धत्रयं बुधः॥ पू
र्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे पितृपूर्वकं॥ छागलेयः॥ एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत्॥ विश्वेदे
वे तथा द्वौ च न प्रसज्येत विस्तरे॥ भविष्ये॥ पूर्वाह्णे भोजयेद्विप्रानष्टौ सर्वे प्रदक्षिणं॥ तथा च नववमं
विप्रचतुरस्रे खगेश्वर॥ चतुरस्रं पाद्यार्घमंडलं॥ तदुपलक्षितपाद्यं तस्मिन् क्रियमाणे योतिपितामहछे
त्तेन वमं भोजयेदित्यर्थः॥ तन्नैवपत्नीं तरं नान्दीमुखानमुद्दिश्य पितृन् पंच द्विजो न्नमात्॥ भोजयेद्वि
धिवच्छ्राद्धे ह्यष्टिश्राद्धं प्रदक्षिणं॥ इदं वसिष्ठः॥ मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि॥ पतिपुत्रा

न्वितोन्न्कायोवितो देमुदान्वितः॥ कात्यायनः॥ सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्॥ निपातो न हि
सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित्॥ मधुमध्वितियस्तत्र त्रिर्जपो छतुमिछतां॥ गायत्र्यनंतरस्तोत्र मधु
मंत्र विवर्जितं॥ अंत्य एव जपः कार्यः सोमादिकस्तु नः॥ स त्र यविकरोन्न स्यात् तिलवान्यववांस्तथा॥ उ
छिष्टसंनिधौ सोत्र न्तस्येष्वविपरितकः॥ देवपात्रं तिके तिलवान् पितृपात्रंतिके यववान् इत्यर्थः॥ प
द्मपुराणे तिलार्थस्तु यवैः कार्यः सव्येनैवानुपूर्वशः॥ वसाःउ॥ स्वाहा त्राष्टं प्रयुंजीत स्वधास्थाने बुद्धि
मान्॥ हेमाद्रिश्राद्धेसदा सव्यं यत्त सूत्रं चकार येन कुशास्थाने चरुर्वा सुमंगलस्यानि हृदये॥ ब्राह्मसुरवेदे
वता येन हृद्धे परिचरे स्थितं न॥ सव्येनैवोपवीतेन ह्निं प्रदेशा विमार्जनं॥ पार्वणवदासायं न पता त्वमु
छिष्टदेशमार्जनमित्यर्थः॥ कात्यायनः॥ प्रातरामंत्रितान् विप्रान् युग्मानुनयतस्तथा॥ उपविश्य कुशान्
न्दद्यादृजुनैव हि पातितान्॥ उनयतः प्राङ्मुखान् उदङ्मुखांश्च तथा च भविष्यपुराणे॥ प्राङ्मुखान्भोज
येच्चैव चतुरश्चोदङ्मुखान्॥ छांदोग्ये चत्वार्यर्घपात्राण्यमुदायिके इति॥ ब्राह्मपुराणे॥ नान्दीमुखा

श्रा॰द॰ नपित्रनूनक्त्रासांजलिश्च समाह्वयेत्॥ परेत्यविंवंतुविश्वेदेवासआगतः कातायनः॥ पात्राणांपूरणंदा
१०७ निदेवेनेहतुकारयेत्॥ ज्येष्ठेनतरकराग्ग्रुग्मान्कराग्रग्रपवित्रकान्॥ युग्ममध्येज्येष्ठस्याकरोद्वितीय॰
विप्रकरस्योत्तरोयेषुतेतथा॥ कराग्रेग्रंपवित्रस्यपेयु॥ अश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेसोपयामाविचत्वा
रिपात्राणि॥ शन्नोदेवीरित्यनुमंत्रितासुपचानावंपतियवोसिसोमदेवत्योगोसवोदेवनिर्मितः॥ प्रत्नव
द्भिःप्रत्तःपुष्ट्यानंदीनूलोकान्प्रीण्याहिनस्वाहाविश्वेदेवाइदंवोर्घ्यंनांदीमुखाःपितरइतियथालिंग
मर्घ्यदानंपितरश्चायंतामितिअपांप्रतिग्रहणंचैवमुत्तरपिपितामहपशिति॥ स्पोपयासानिसदायन्त
तपात्रांतरसहितान्प्रत्यर्थः॥ सर्वंद्विद्विरितिगवादिकमेकेकवद्विर्द्विर्देवंनित्यंवाग्नौकरणंस्वाहाकारे
णहोमश्च॥ अग्नौकरणमित्यस्यास्येपाकंतरं॥ पाणौहोमोग्रयेकव्यवाहनायस्वाहासोमायपितृम
तेस्वाहेति॥ तत्पात्रपात्रान्नमिश्रंउदनोहविःसर्वत्रतस्याईदंहैआकृतानुरुपादितिमदनः॥ अन्नकार्येद
धिमिश्रमाज्यंप्रषदाज्यं॥ नविष्णुपुराणे॥ प्रषदाज्येनसंयुक्तंदद्यादोदनमादितःपायसंचततयानवंसो राम॰ १०७

दकादिरसोत्तरः॥ मधुरंभोजनंदद्यानचाम्लंपरिवेषयेत्॥ चंद्रिकायांप्रचेताः॥ नजपेत्स्यैतकंजप्यंनमांसं
तत्रदापयेत्॥ प्राङ्मुखोदेवतीर्थेनक्षिपंदेतुनिमार्जनामिति॥ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेअतोदेवाअ
वंतुनइत्यंगुष्ठग्रहणमिति॥ पावनानीःसंवतीरौद्रींचाप्रतिरथंचजपावयेदितिचरुद्रवसिष्ठः॥ नमिप्र॰
श्रेतसंपन्नेदेवेरौचतत्रस्यपि॥ संपन्नेपित्रेइतिशेषः॥ दधिकर्कंधुसहिताःपिंडकार्यापिपाकमन्मितिाद्
इत्यातानपः॥ यदद्यान्माम्मुखःपिंडान्द्रहेंनाम्नासवासनःसत्याद्वकर्त्तावासनःभोजनन्त्राभायाव
दिःनेतुच्छिष्टसमीपे॥ रुद्रवसिष्ठः॥ प्राङ्मुखोदेवतीर्थेनप्राकूलेषुकुशेषुच॥ दत्वापिंडाननुकुर्वीतपिंड॰
पात्रमधोमुखं॥ नविष्णोत्तरेपिंडनिर्वापणंकुर्यान्निवाकुर्यान्नराधिप॥ हविःश्राद्धेमहाराजकुलधर्म
मपेक्षवै॥ ब्रह्मपुराणे॥ योग्नौतुविद्यमानेपिहद्दौपिंडान्ननिर्वपेत्॥ पतंतिपितरस्तस्यनरकेसतुपच्य
ते॥ चतुर्विंशतिमते॥ हौहौचाप्युदयेपिंडावेकैकस्मैवनिर्वपेत्॥ एवंनाम्नापरंरूढीदद्यात्पिंडान्स्वय
कष्टयकं॥ ब्रह्मपुराणे॥ प्राङ्मुखोस्त्वयरनक्तिदद्यात्पात्रवनेजनं॥ मार्कंडेयः॥ नांदीमुखानांकुर्वं॰

तिष्ठन्तः पिंडोदकक्रियां॥ प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किंचित्प्रजापते॥ पिंडान्वधिहस्तोक्तं ब्रह्मपुराणे॥ अर्घं
पुष्पं च धूपं च प्रदद्यात्समनुलेपनं॥ वासः साध्वहतं युग्मं दद्याच्च सदृशं समं॥ दद्यात्समलकस्नानि यथा
यनिवेशयेत्॥ तास्मेव दक्षिणापर्यंतु दद्याद्द्विजेषु सर्वदा॥ अथाक्षय्योदकस्थाने दत्वा द्वारयवादिकां॥ नां
दीमुखेभ्यः श्राद्धप्यमिदमस्त्विति संजयेत्॥ कात्यायनः॥ अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते॥ षष्ठ्यै
व नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन॥ प्रपितामहसंज्ञाश्च नांदीमुखश्च मातरः॥ मातामहाः पितामह्यः प्र
पितामह्य एव च॥ मातामहेभ्यश्च तथा नांदीवक्त्रेभ्य एव च॥ प्रमातामहसंज्ञेभ्यो नवभिश्च स्वधोच्यतां॥
अस्तु स्वधेति ते तेषां च जल्पंति प्रहसंति च स्वादन्नं पृच्छ्य युंजीत तस्यास्थानेषु बुद्धिमान्॥ इति तेत तृप्तिरिक्त
विषयं॥ शातातपः॥ नांदीमुखास्तु पितरस्तृप्यंतामिति वाचयेत्॥ ब्रह्मपुराणे॥ विश्वेदेवाश्च प्रीयंतां
मिति एताब्रवीद्विमान्॥ प्रीतास्त्वं वंतते तं च वदंतु मधुराक्षरं॥ नांदीमुखास्तु पितरः प्रीयंतामिति वाच
येत्॥ चतुर्विंशतिमते॥ प्रीयंतामिति ब्रूयात्स्मिन्जन्नादेति च क्षिपेत्॥ ब्रह्मपुराणे स्वस्त्युवाजितमि

तिपद्गंस्तांश्च विसर्जयेत्॥ दातार इति चार्यनातः स्वर्वप्रयोज्यंस्तोकांतरमुक्तं॥ विष्णुपुराणे॥ मातापितामह
ह्यश्चैव तथैव प्रपितामही॥ एतान्नवं तु मे प्रीताः प्रयच्छंतु च मंगलं॥ चतुर्विंशतिमते॥ शेषमन्नमनुज्ञा
प्यं वैश्वदेवं क्रियां ततः॥ श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्॥ पद्मपुराणे॥ एवं शूद्रोपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं तु
सर्वदा॥ नमस्कारेण मंत्रेण कुर्यादेवादिवेबुधः॥ ॥इत्याभ्युदयिकश्राद्धं॥ ॥अथ नित्यश्राद्धं॥ ॥मनुः॥
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन्॥ कूर्मपरिहरदृश्य श्राद्धं मन्नाद्येनोदकेन वा॥ पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु
भोजयेद्विप्रमेव वा॥ एतच्च पंचमहायज्ञांतर्गतं॥ एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये॥ इति कात्या
यनोक्तेः॥ एकस्यापि विप्रस्य भोजनपर्याप्तिस्यान्नस्य दानेकात्यायनः॥ अदैव नास्ति चेदन्नं भोक्ता भोज्यम
थापि वा॥ अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति यथाविधि पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्॥ एतच्च ब्राह्मणपदे
यं॥ उद्धृत्य वा यथाशक्ति किंचिदन्नं समाहितः॥ विदत्वात्सर्वविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेदिति कूर्मपुराणे
इदं च षड्दैवत्यं॥ एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृहीति व्यासोक्तेः पार्वणश्राद्धमुक्तं दैवतः॥ अनेन

श्रा॰म॰ १०८ विधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंप्रत्यक॥ द्विस्तुवर्षेपाश्राद्धंमासेमासेदिनेदिने॥ हारीतः॥ नित्यश्राद्धमदैवं
स्यादर्घपिंडादिवर्जितं॥ प्रचेताः॥ नामंत्रणंनहोमंचनाह्वानंनविसर्जनं॥ नपिंडदानेनसुरान्नित्येकुर्या
द्विजोत्तमा॥ नविष्णोत्तरे॥ आवाहनस्वधाकारपिंडाग्नौकरणादिकं॥ ब्रह्मचर्यादिनियमोविश्वेदेवास्तथै
वच॥ नित्यश्राद्धेत्यजेदेतान्भोज्यमन्नंप्रकल्पयेत्॥ भोजमन्नंस्वस्येतिशेषः॥ मध्याह्नेवेदविदुषेदक्षि
णापिंडवर्जितं॥ नित्यश्राद्धेततोदद्याद्भुंक्तेयत्स्वयमेवहि॥ इतिब्रह्मांडपुराणात्॥ अनेनतैलाद्यनुज्ञापि
हिताभवति॥ देवलः॥ अध्वतंभोजयन्नित्यंस्वगृहेसतिसर्पिषि॥ परत्रनिरयंघोरंगृहस्थःप्रतिपद्यते॥ मि
ष्टमन्नंतुयोभुंक्तेपश्चात्तुदत्त्वानंल्घु॥ ब्राह्मणंभोजयन्विप्रोनिरपेचिरमावसेत्॥ मएवे॥ उपवेश्यासनं
दत्वासंपूज्यकुसुमादिभिः॥ निर्दिश्यभोजयित्वातुकिंचिद्दत्वाविसर्जयेत्॥ नविष्णोत्तरे॥ वरदद्याद्दक्षिणांब्रा
ह्मानमस्कारैर्विसर्जयेत्॥ दक्षिणापिंडवर्जितमितिब्रह्मांडपुराणाद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्दक्षिणाविकल्प
॥ ॥इतिनित्यश्राद्धं॥ ॥अथसंन्यासांगश्राद्धं॥ ॥बौधायनीये॥ संन्यासंसंकल्प्यपूर्वमष्टम्याआरभ्यश्रा श्रा॰म॰ १०९

द्धाष्टकंकुर्यात्॥ पूर्णमास्यंतंअमावास्यांतंवा॥ शौनकः॥ पूर्वेद्युर्नांदीमुखश्राद्धंकुर्यादिति॥ दैवश्राद्धेब्रह्म
विष्णुमहेश्वराः॥ ऋषिश्राद्धेदेवर्षिब्रह्मर्षिक्षत्रियर्षयः॥ शौनकेनतुदेवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयइत्युक्तं॥
दिव्यश्राद्धेवसुरुद्रादित्याः॥ मनुष्यश्राद्धेसनकसनंदनसनातनाः॥ भूतश्राद्धेपृथिव्यादीनिभूतानि॥
चक्षुरादीनिकरणानि॥ चतुर्विधोभूतग्रामः॥ पित्रादित्रयंपितृश्राद्धेमात्रादित्रयंमातृश्राद्धे॥ आत्मश्रा
द्धेआत्मपितृपितामहाःइत्यष्टौश्राद्धानि॥ अत्रसंन्यासिपद्धतौविशेषः॥ सर्वेषुश्राद्धेषुयुग्मविप्रभोजनं
दैवश्राद्धेनवव्यांत्क्षणःक्रियतामित्यादिप्रयोगः॥ निजार्थेपित्र्यः॥ सर्वंसव्येनप्रादक्षिण्येनकार्यं॥ ततो
ब्रह्मार्पणंतत्कृत्वापस्वस्मैतेनिजपित्राअमृतमस्त्वितिभुक्त्वाभोजनसमाप्तिपर्यंतंविष्णुंस्मरन्पुरुष
सूक्तादीन्जपेत्॥ विप्रांस्तृप्तान्ज्ञात्वाचाम्यसुखप्रागग्रेताउदगपवर्गानिवरेखालिखित्वातासुप्रागग्रान्
दर्भान्निधायदेवतादिपंचस्थानेषुतन्नामोच्चारकंपितृमातृआत्मतामहानांस्थानेषुमार्जयंतांममपित
रइत्युदकंनिषिंचेत्॥ देवादिपंचस्थानेषुतत्तन्नामानुच्चार्यप्रागपवर्गान्पिंडान्दद्यात्पित्रादिषु

श्रा॰म॰
११०

विप्रतिस्थानेस्वगृह्योक्तविधिना पिंडान्दद्यात्॥ पितरि मातामहे वा जीवति तत्स्थानलोपः॥ सर्वत्र पूर्व
वदन्नप्योदकं दद्यात्॥ ततो यस्मस्मन्येन्नक्त्वा ब्राह्मणान्विसर्जयेदिति॥ ॥अथ जीवच्छ्राद्धं॥ ॥आदित्य
पुराणे॥ देशकालधनश्रद्धाव्यवसायसमुच्छ्रये॥ जीविते वा यजीवाय दद्याच्छ्राद्धं स्वयं नरः॥ कर्तंतरानावेक्ष्य
यमेव स्वस्य श्राद्धं कर्तव्यमिति हेमाद्रिः॥ बौधायनीये तु॥ अथ पाण्डुरादरंतिजीवन्नेवात्मनः॥ श्राद्धं कुर्या
दग्न्येषु मत्स्वपि॥ यथाविधि प्रदस्त्वा पुसपिंडीकरणं रतस्ति॥ कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहि
तः॥ यद्यपि॥ त्रयोदश्यां सामान्यमुक्तं तथाप्यपरपक्षे त्रयोदशीमुपेत्येति बौधायनोक्तेः॥ कृष्णपक्षस्था
श्यां॥ कर्तारिमयनोक्त्वारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत॥ जले स्थले चरस्थैर्नौकिनशो पुष्करे रवौ॥ रवि प्रतिमा
यां॥ चंद्रार्कगुरुरूपेण विप्रमातापितृषु सर्वगं॥ सदक्षिणं स्वकं सजलास्त्रिस्तु जलधेन वा॥ निवेदयेपि
तृभ्यश्च तदग्रे तु समाहितः॥ एवं संपूज्य पितुरुद्देशेनस्त्रिस्रो जलधेनूर्दद्यात॥ तत्र मंत्रानाह॥ सोमाय त्वा
पितृमते स्वधा नमः इति ब्रुवन्॥ अग्नये त्वा कव्यवाहनाय स्वधा नमः इति स्मरन्॥ दक्षिणेन निदध्याद्भूतलो

रा॰म॰
११०

यां दक्षिणाग्रतो॥ यमायांगिरसे वाय स्वधा नमः इति स्मरन्॥ जलधेनुविधिदानमपूर्वे कष्टव्यः॥ नयोर्मध्ये
तु निक्षिप्य विधानं पंचोपवेशयेत्॥ प्रथमासु तरतां द्वितीयां दक्षिणः॥ ततीयां मध्ये निक्षिप्य इत्यर्थः॥ आ
वाहनादिना पूर्वं विश्वेदेवान्प्रपूज्य च॥ वसुभ्यस्त्वामहं विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः॥ सूर्येभ्यस्त्वामहं ततः
सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान्वदेत्॥ आवाहनादिकं सर्वं कृत्वा पित्र्ये पितृकर्मवत्॥ वसुभ्यस्त्वाम
हं विप्र भोजयामि॥ एवं रुद्रेभ्यः सूर्येभ्य इत्युक्त्वावाहनादिश्राद्धविना भोजयित्वा वस्त्रादिभ्यस्त्रीन्पिंडा
न्दद्यादित्यर्थः॥ सोम्याधेनुस्ततो देया वासवाय द्विजाय तु॥ वासवाय वसुभ्यो देनोपवेशिताय॥ आग्ने
यी वाय रोद्राय याम्या सूर्याय द्विजाय तु॥ विश्वेभ्यश्चापरे वेभ्यस्तिलपात्रं निवेदयेत्॥ तिलपात्रं कांस्यसे
तिकेचित्॥ स्वस्य एकमपात्रं पंजलं दत्वा यतान्द्विजान्विसर्जयेत्स्मरन् विष्णुं देवमक्षरं विष्णुं॥
ॐ नमो नारायणायेत्यष्टाक्षरः॥ ततः कामकुलेशानं निधिनारायणं स्मरेत्॥ कामकुलेशानविशेषण
कं नारायणमित्यर्थः॥ चतुर्दश्यां ततो रुद्रेद्यायामांसमरिद्वरं॥ पूर्वेण विप्रसोमेन राजा वैश्ये परेण

श्रा॰म॰
१११

त॥ दक्षिणेन तत्पात्रस्थोमार्गेण विकिरन्स्वयान्॥ गच्छेदिति त्रेधा॥ सौम्यमुत्तरं॥ वस्त्राणि लोहखंडमनिजिते
नइति संस्मरन्॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष जितं ते विश्वभावन॥ नमस्तेस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज इति॥ त
तो नदीतीरे दक्षिणमुखः स्नात्वा ज्येंकिं कंवाग्निं स्वयं प्रज्वाल्य चित्यर्यग्नेरखननं भूमि पार्थनादि प्रत्यक्षम
रणवत्सर्वं कुर्यात्॥ जावत्स्नादे सर्वत्र प्रेतनाम्नेन प्रयोज्यः॥ ततः प्रत्यक्षत्राववदाहे कर्त्तव्यं स्वस्त्रागरवोत
पूर्णाहुत्यंतं होमं कृत्वा प्रधानहोमस्थाने निरग्निर्त्स्यै यमाय स्वधा यचस्वाहेति संस्कृतान्येनाज्यनिवर्यं
कृत्वा पंचाशत्कुशैः रात्मप्रतिकृतिमन्येनकंबारममिमित्यादिना स्वस्वमंत्रेण दाहयेत्॥ ततो वा तास्तु
सादिशावरस्यहवन॥ ततो मुखनिग्रं चतंतुजचरुद्वयमन्यस्मिन्नग्नौ सपवित्रकं श्रपयेत्॥ तदग्निसमीपे
कर्तुनियं कृत्वा प्रत्येकमघस्त्रादारयंते रकेंपूरयेत्॥ तयोर्नेमुख पूरितानि त्रीणि शरावाणि॥ ॐ इषि
थे नमस्तु ॐ यमाय नमस्तु ॐ कृत्रायश्मशानपतये नमस्तुभ्यमिति प्रत्येकं निवेदयेत्॥ ततो दीमं
वनिहुतिदादार्यमग्निं ॐ कृत्वा रवक्रितमायेस्त्स्येनमइनिपरन्त्वाराज्जलकुंभेन जलेन निर्वापये राम॰ १११

त्॥ ततः स्नात्वा तिनामात्रे जले स्थित्वा यमादिभ्यः सतिलांजलीन्दद्यात्॥ तत्राये कर्मः॥ ॐ यमाय स्व
धा नमः॥ एवं मृत्यवे तकाय वैवस्वताय धर्मराजाय कालाय सर्वप्राणिहराय इति॥ ततः ॐ नमो रुद्र
यश्मशानपतये नम इति मंत्रेण जलोदकपूर्णकुंभं तु विविकिरेत्॥ ततो दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु स्वधा
मुकाग्रेनामुकेत तिलोदकं तुभ्यमस्त्विति तिलोदकं दद्यात्॥ इदं स्वधास्थानेन नमः॥ ततः पूर्वकृत चरु
भ्यां पंच पंच पिंडान्प्रत्येकं इत्येवं दर्भपिंडान्वोद्देशेन पिंडदानविधिवाद्दत्वार्घ्य गंध पुष्प धूप दीप
वस्त्रीन्दत्वा प्रत्येकं सर्वेषामक्षय्यमस्त्विति ब्रूयात्॥ ततो विष्णुं सौम्यमुखं स्मरेत्॥ पिंडान्नाम्सपाणि
निष्टत्तो एकैकं पिंडं तिलपूर्णकुंभे निधाय नाभिमात्रे जले प्रविश्यैकैकस्कुंभं जलमध्ये क्षिपेत्॥ त
त एकैकं च तिलजलांजलिमित्येवं पंचाशत्कुशजलांजलयश्च देयाः॥ ततः स्नात्वा गृहे आगत्य गृह
द्वारोपांते पात्रं दद्येद्वारं जलं च क्षिपन्जः वात्र स्नात्वा दीतिजजनि वस्त्रदंगध्यं पिवेत् दुग्धं निवेदये
त्॥ तस्मिन्दिने आशौचं॥ ततो रात्रौ दक्षिणामुखदर्भेषु दुग्धमुखः स्वपेत्॥ प्रातरमातास्मायां स्नात्वा

श्रा.म. जीवच्छ्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य सपिंडकं स्वस्यैकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात् ॥ सर्वत्र जीवच्छ्राद्धे प्रेतत्वाद्येवारणं
११२ नास्ति ॥ अथोक्तजलधेनुविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे ॥ जलधेनुं प्रवक्ष्यामि श्रीपते रत्नयायया ॥ देवदेवो ह
षीकेशः सर्वेशः सर्वभावनः ॥ जलकुंभे नरव्याघ्र सुवर्णरजतान्वितं ॥ रत्नगर्भमशेषैस्तु याम्यैर्धान्यै
समन्वितं ॥ पीतवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापिंडवक्त्रसंमितं ॥ कुष्टमांसीमुरोशीरवालकामलकैर्युतं ॥ प्रिय
गुपत्रसहितं सितयज्ञोपवीतिनं ॥ सच्छत्रं सोपानत्कं दर्भविष्टरसंस्थितं ॥ चतुर्भिः संवृतं न्यस्तैस्तिल
पात्रैश्चतुर्दिशं ॥ स्थगितं दधिपात्रेण घृतक्षौद्रवता मुखे ॥ उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेशयं ॥ पु
ष्पधूपोपहारैश्च यथाविभवविस्तरैः ॥ संकल्प्य जलधेनुं च कुर्वंत मनिपूज्य च ॥ पूजयेद्वत्सकं त
द्वत्कृतं जलमयं बुधः ॥ एवं संपूज्य गोविंदं जलधेनुं सवत्सकां ॥ सितवस्त्रधरः शांतो वीतरागो विमत्स
रः ॥ दद्याद्द्विजाय राजेंद्र श्रोत्रियाय ज्ञानिने ॥ जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥ इति वोच्चार्य राम.
नताय विधाप्रतिपाद्यतां ॥ अपक्वान्नाशिना स्थेयमहोरात्रमतः परं ॥ अनेन विधिना दत्वा जलधे ११२

नुं नराधिप ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ आरोग्यमनाबाधा प्रशमः सर्वकामिकः ॥ नृणां
भवति दत्तायां जलधेन्वां समाहिताः ॥ अत्र जलकुंभे तत्सापरिमाणं ॥ सुवर्णयुक्तत्वं च सुवर्णं [illegible]
ति ॥ रजतं खुराकृति ॥ तिलपात्रं कलिमतेनाम्रमयादि ॥ दधिपात्रं कांस्यमयं ॥ धान्यानि पार्श्व [illegible]
ष्टादानि प्राणदेशे ॥ प्रियंगुपत्रं श्रवणे ॥ यज्ञोपवीतं शिरसि ॥ वत्सं चतुर्थांशेन ॥ दक्षिणा च [illegible] मा
रभ्य यथाशक्ति ॥ एतच्चोत्तरधेनुवद्धेरो धान्यमात्रादितरेषु तथा तन्निर्मित्यायेन ज्ञेयं ॥ ॥ इति
श्रीसेंगरवंशावतंसमहाराजाधिराजश्रीभगवंतदेवादिष्टश्रीजगद्गुरुनरनारायणसूरिसूनुपंडि
तशिरोरत्नमीमांसापारावारपारीणधूरीणदत्ताकरसूनोर्महिनीलकंठकृतेनामकरेश्राद्धमयूखः
समाप्तम् ॥ ॥ ॥ श्रीरामजी ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥

श्रा.म.
११३

॥श्राद्धमयूखः॥

श्रा.म.
११३